

Петко Д. Марјановић

**Т О П Л И Ц А
К Р О З В Е К О В Е**

**Прокупље
2008.**

ТОПЛИЦА КРОЗ ВЕКОВЕ

друго издање

Издавач:

Скупштина општине Прокупље
Народни музеј Топлице Прокупље

За издавача:

Мирослава Јоцић, директор Народног музеја Топлице

Рецензент:

мр Радоје Костић

Лектор:

Драган Барјактаревић

Превод на енглески:

Марица Прекић

Припрема за штампу:

Славољуб Ранђеловић
Прадо, Прокупље

Ликовно решење и фотографије:

Радмило Хаџи Манић

Тираж:

1.000 примерака

Штампа:

Pi-press, Пирот

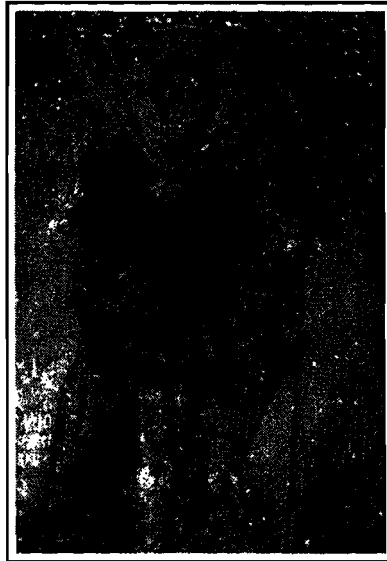
Библиотека Народног музеја Топлице у Прокупљу

БАШТИНА

књига 10

Петко Д. Марјановић

**Т О П Л И Ц А
К Р О З В Е К О В Е**

Прокупље
2008.

Књигу посвећујем младој генерацији.
Нека им ови сегменти из историје Столице
буду могућности да боље упознају прошлости
својих предака, али и порука да на примерима
славне прошлости граде своју будућности и
будућности генерација које ће доћи после њих.

Петар Д. Марјановић

ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈЕ

Аутор овог рукописа, Петко Д. Марјановић, историчар и виши кустос Народног музеја Топлица у Прокупљу, спада у ред истакнутих и проверених истраживача догађаја из богате историјске прошлости Топлице. Као дугогодишњи истраживач имао је прилике да консултује бројну и драгоцену грађу као и веома обимну литературу, тако да је апсолвирао изузетан фонд чињеница и података из прошлости Топлице. Била би права штета да та сазнања остану необјављена и доступна ширем кругу читалачке публике.

Импонзантан попис извора и литературе, који је дат на крају рукописа, указује да је аутор уложио максималне напоре да прикупи, систематизује и на приступачан начин презентује сазнања о бројним занимљивим догађајима из прошлости Топлице. Потрудио се да дође до најстаријих података из периода настанка писаних извора па све до почетка Другог светског рата. Мора се истаћи да је то био изузетно замашан и одговоран посао, јер је требало прво пронаћи одговарајуће изворе, критички их обрадити и селектирати а затим из њих извући и презентовати оно што је најзначајније за историју Топлице и то све у распону од преко 2.000 година.

Може се са сигурношћу тврдити да је аутор у том обимном и одговорном послу у потпуности успео. Написао је књигу која у себи спаја најбоље особине два жанра - историографију и публицистику. Историографија доминира овом књигом захваљујући зналачком одабору релевантне грађе и проверених историјских дела, из којих аутор критички црпе историјска сазнања о прошлости Топлице. Са друге стране, публицистика је присутна у оној мери, која је неопходна да се историјске чињенице, сазнања и догађаји, представе што ширем кругу читалаца разумљивим језиком, лаганим и

прихватљивим стилем који плени јасноћом изражавања и држи пажњу читалаца, јер аутор врло вешто избегава замке сувопарног историјског разглабања које може бити интересантно само уском кругу стручњака.

На тај начин, аутор је успео да напише књигу коју красе многе врлине. Прво, књига је стручно добро поткована, заснована на историјској грађи и поузданој литератури, што јој даје снагу аутентичног казивања. Друго, садржај књиге је добро конципиран, пронађена је разумна равнотежа у приказивању различитих историјских периода. Треће, аутор је избегао да у књизи глорификује и некритички пише о свом крају, о појединцима или догађајима, држећи се, као проверени историчар, проверених историјских чињеница. И четврто, књига је тако написана, да на лак и ненаметљив начин привлачи и држи пажњу читаоца, доприносећи популаризацији историјске прошлости Топлице и као таква одиграће значајну улогу у обогаћивању културног живота овог краја, јер је сасвим сигурно да ће лако наћи велики број читалаца.

Имајући све ове чињенице, сматрам да је Петко Марјановић написао вредну и корисну књигу и да је потребно да она буде штампана.

Рецензент
мр Радоје Костић

Део први

**ОД ПРАИСТОРИЈЕ ДО ТУРСКИХ
ОСВАЈАЊА**

Глава прва

АНТИЧКИ ПЕРИОД

Када је Топлица добила данашњи назив и који простор обухвата подручје Топлице?

Данашњи назив област Топлица је добила у **VII** веку у време насељавања јужнословенских племена на Балканско полуострво. У прво време тим именом је названа само река, која протиче кроз ову област. Касније, по имену реке названа је цела котлина кроз коју она протиче. Топлица извире испод Сувог Рудишта (2 017м), највишег врха Копаоника и тече у правцу истока све до Дољевца где се улива у Јужну Мораву. Дужина тока реке Топлице је 136 км. Река је вероватно добила назив по изворима топле воде, који и данас постоје у њеном горњем току.

Дакле, још од **VII** века под Топлицом се подразумевала област која се простире између планина: Копаоника, на западу, Јастрепца, на северу и планине Радана, Соколовице, Видојевице и Пасјаче, на југу. На истоку топличка долина се спаја са добричком равницом која се непосредно спаја са Јужном Моравом.

Одређивањем граничне линије бавили су се многи научници. Међу њима постоје разлике у погледу одређивања

источне границе, али се сви углавном слажу у граничној линији на северу, западу и југу.

Да ли је међу научницима било покушаја да одреде границу између Топлице и Добрича?

Покушаја је било. У ту групу научника спадају они научници који су у утврђивању границе Топлице, под Топлицом подразумевали област до Прокушља. Ти покушаји су углавном засновани на физичко-географским и друштвено-економским карактеристикама, на разликама у начину привређивања, обичајима, начину градње кућа, исхрани и другим разликама. Нико од њих није дао прецизну границу. Др. Вујадин Б. Рудић је условно одредио границу између Топлице и Добрича. По њему она би ишла линијом Пасјача - Бериље - Бабин Поток - Нова Божурна - Ђуревац - Балиновац - Петровац - Клисурсица - Јастребац. Ова замишљена линија је у ствари данашња "граница" између територија општина Прокупље, Житорађа и Мерошина.

Током XX века многе наведене разлике које су постојале између становника у горњем и доњем делу тока реке Топлице су се смањивале. Али и нова територијална подела Србије из 1993.године, стварањем округа (Топличког) у чијем саставу је општина Житорађа, довела је до тога да, бар у територијалном погледу, није потребно повлачити граничну линију између горњег и доњег тока реке Топлице.

Да ли постоје историјски извори који потврђују да су на простору Топлице живели Дардани?

Остаци материјалне културе пронађени истраживањем у Топлици потврђују да је у овој области било живота и у праисторијском периоду. Историјски извори нам, такође, потврђују да су на простору Топлице живели и Дардани, илирско племе.

Грчки историчар Херодот (живео око 484 - 425) у делу "Историја", пише да су Дарданци живели на простору од Вардара

до Белог Дрима, Ниша и Западне Мораве. Из овога се види да је Топлица у овом простору, па према томе, на простору Топлице од тог времена па све до **III** века живели су Дарданци. Из писаних историјских извора се, такође, види да су у периоду од **III** до **I** века пре н.е. Дарданци били моћан народ и да су водили честе ратове са Македонцима. Њихову безбедност временом су угрозили Келти - племе Скордика.

Римским освајањем Македоније 146. године пре н.е. и њиховом тежњом да освоје просторе на северу све до Дунава угрожени су Дарданци и Скордисци. Но, ниједни ни дуги неће моћи да се одупру Римљанима који ће 9. године поставити своју границу на Дунаву. То управо значи да је простор Топлице још нешто раније био под влашћу Римске државе. Скоро два века под окупацијом Дарданци су успели да очувају своје специфичности, али процес романизације ће учинити своје тако да се они од **III** века не помињу у историјским изворима.

У писаним историјским изворима помињу се Дарданци као храбар народ који је живео од сточарства, земљорадње и лова. Живели су брдским пределима ради лакше одбране. Сахрањивани су у заједничким гробљима. Једно такво гробље је археолошким истраживањима откривено и у селу Доња Топоница у Топлици.

Како су Римљани наметали своју власт покореним областима?

У све новоосвојене области, па и у Топлицу, Римљани су своју власт наметали постепено. У почетку је то радила војска - легионари, који су размештани на освојена подручја. Римски војници су били носиоци римске културе, схватања и начина живота. До још израженијег римског утицаја доћи ће када се и староседелачко становништво укључује у римске легије. А нарочито од 193 - 211. када је Септимије Север дозволио легионарима да се жене и да станују ван војничких табора. Од средине **III** века легионари су добијали земљу у близини својих гарнизона. На ту земљу они нису плаћали порез, али је нису могли ни отуђити.

Следећи облик продора римског утицаја на освојене области је путем урбанизације, оснивањем нових насеља и давањем новог статуса већ постојећем насељу. За остваривање својих интереса Римљани су користили родовску аристократију месног становништва која је у то време била веома снажна. Остали део друштва остављали су по страни и дуго ће живети у племенском уређењу по начелима обичајног права. Но, већ до средине **I** века они су успели да учврсте своју власт у освојеним областима. Временом је процес романизације месног становништва постајао све јачи и јачи. Тако да се до пред крај **IV** века месно становништво скоро у потпуности романизовало.

До којих промена је дошло на простору Топлице за време четворовековне владавине Римљана?

Римским освајањем Топлице најпре ће доћи до етничких промена, јер ове просторе настањују и Римљани. Али ће доћи и до напретка у економском и културном погледу. У то време у Топлици су изграђени многи путеви, а међу њима свакако је најзначајнији Римски друм који је пролазећи кроз Топлицу, повезивао је јадранску обалу са Нишом. Изграђена су многа војна утврђења, насеља, отварани су рудници, развијало се занатство, трговина, пољопривреда и сточарство. "Римска култура, дакле, продрла је и у ове крајеве: допринела је да је и овај крај изашао из степена варварства, те се у том погледу изједначио са осталим напредним областима римске империје."¹

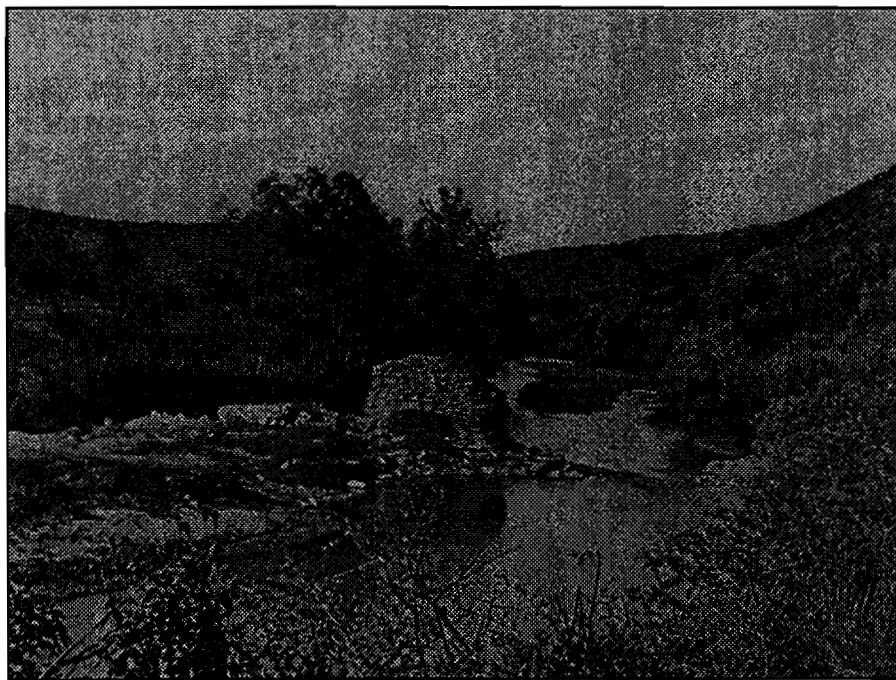
У ком ће се делу Римског царства наћи Топлица после његове поделе 395. године?

Чести упади варварских племена на територију Римског царства у **IV** веку утицали су на његово слабење и на његову поделу 395. године. Ослабљеном римском империјом није се више

¹ Миленко А. Марковић, Топлица у прошлости, Ниш 1932., стр. 19

могло управљати из једног центра те долази до поделе на два дела. "Топлица је припала источној половини, те тако дошла у сферу источних утицаја, источног живота, источне културе."² Ова подела и нова сфера утицаја изазваће низ промена у Топлици. Доћи ће до промена у етничком, економском и културном погледу. "Од некада напредне области са извесном културом римског доба постала је поприште сталних борби, те тако доживела уништење свега онога што је некада значило културу."³

Да је дошло до одређених промена након припајања Топлице источном делу царства, потврђују нам материјални остаци и писани историјски извори из тог периода. У неким од извора из тог периода можемо видети да је на простору данашњег Прокупља тада постојало насеље са називом KOMPLOS (селоград). Вероватно ће будућа археолошка истраживања више расветлити овај период из историје Топлице.

Остаци римског моста преко Топлице код Прокупља, 1878/79

² Исто, стр. 20

³ Исто, стр. 20

Глава друга

СРЕДЊИ ВЕК

Када Словени насељавају Топлицу и како је територијално организована та словенска област?

Прве упаде словенских племена на Балканско полуострво имамо још у **VI** веку, али њихово трајно насељавање отпочело је тек у **VII** веку. Тако ће и Топлица као прилично плодно подручје бити насељена Словенима тек у **VII** веку. О томе нам говоре многи историјски извори.

Према писању К. Јиричека, Словени су своје области делили на проије - жупе. Називе областима давали су по речним долинама. Тако је и Топлица постала посебна жупанија. Као и друге жупе и Топлица је подељена на горњу и доњу, према току реке. "Граница између жупа био је насељен шумски или планински крај без тачно утврђених линија."⁴

⁴ Константин Јиричек, Историја Срба књ. I, Београд 1978, стр 64

Које терене у Топлици насељавају Словени и чиме се баве?

Прве своје насеобине Словени су лоцирали на брдском и планинском подручју, избегавајући долину Топлице, а тиме и главну комуникацију, поред које их је вребала стална опасност. "Живели су у малим заједницама, бавили су се сточарством и земљорадњом. Правили су своја насеља далеко од путева, на заклоњеним местима, а старе тврђаве су користили само у случају опасности . . . Трагове живота Словена у Топлици често налазимо на античким или позноантичким насељима, као што није редак случај да се и рана словенска гробља нађу изнад старијих, најчешће праисторијских некропола. То само указује да су нека места била погодна за становање, да су житељима пружала сигурност уз могућност да преживе бавећи се земљорадњом, сточарством или обема упоредо."⁵

У ком документу се први пут помиње топличка епископија?

Пошто је током *VII*, *VIII* и *IX* века завршен процес хришћанизације Словена, који су иначе доласком на ове просторе имали паганске обичаје, у многим местима у Топлици подигнути су хришћански храмови. Према тврђењима многих научника такав један храм подигнут је и у Прокупљу крајем *IX* и почетком *X* века. Потврда за то је и повеља византијског цара Василија *II* (976 - 1025) у којој он, утврђујући границу охридске архиепископије, помиње да су под њеном јурисдикцијом и епископија у Нишу и Топлици.

"Ово је можда једини писани документ који говори о постојању хришћанске цркве у Топлици у пренемањинско доба. Тако на основу ове повеље сазнајемо две чињенице: прво, да је Прокупље са читавом Топлицом улазило у састав охридске архиепископије и

⁵ Јулка Кузмановић - Цветковић, Прокупље град светог Прокопија, Прокупље 1998, стр. 63

друго, да је овде постојала црквена организација са извесним бројем хришћанских храмова јер се исто без ње не би могло ни замислити."⁶

Време настанка ове повеље и оно што је у њој написано свакако су потврда и за време настанка прокупачке цркве у подножју Хисара.

Под чијом је све влашћу била Топлица од досељавања Словена до XII века?

Пошто је Топлица у време досељавања Словена била под византијским утицајем то значи да су и Словени у њој били под византијском влашћу. У време јачања бугарске државе Топлица ће бити под влашћу Бугара. Када је Самоило (976 - 1018.) формирао моћно царство, Топлица ће бити у саставу Самоиловог царства. Од почетка XI века Топлица је поново под утицајем Византије и тако ће бити све до појаве Немањића.

"Словенска заједница, жупа Топлица била је у IX, X и XI веку свакако густо насељена са сталним живљем, са јасно дефинисаном хијерархијом племенских вођа, под врховном влашћу Византије."⁷

Које области је Стефан Немања добио на управљање средином XII века?

Родбинске везе Стефана Немање са рашким жупаном и зетском династијом омогућиле су му да добије на управљање велики део удеоне кнежевине. "Њен источни део, у крајевима између Раса и Ниша: долина Топлице, која према Нишу тече у Мораву, Ибра (вероватно долина Ибра), Расина (код Крушевца), Реке (који

⁶ Тихомир С. Танасијевић, Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља, Прокупље 1961, стр. 13

⁷ Јулка Кузмановић - Цветковић, н.д., стр. 71

није изближе познат)."⁸ У средишњем делу ових области Немања ће саградити два манастира и подићи свој први двор (од дрвета и камена). Иако периферна област Топлица је у то време имала важну улогу. Касније, премештањем државног седишта у Рас, Топлица губи улогу коју је до тада имала и постаје област другог реда. Када је Немању наследио син Стефан (1197 - 1228), Топлицу ће на управљање добити његов најстарији син Вукан 1195. године. После његове смрти Топлицом владају његови наследници.

О Вукановој владавини Топлицом постоји запис у цркви св. Луке у Котору, где се поред Дукље, Требиња и Хвосна помиње и Топлица као област којом влада Вукан Немањић.

Вукан влада Топлицом од 1202-1203. Потврду да је Вукан владао Топлицом имамо у рукописном јеванђељу из Раса.

Које је манастире изградио Немања у Куршумлији у XII веку?

У периоду између 1168. и 1172. године Стефан Немања је код Куршумлије подигао два манастира: св. Богородицу, на ушћу Косанице у Топлицу и св. Николу, на ушћу Бањске у Топлицу. Оба манастира су основа будуће Рашке архитектонске школе. Манастири су у то време били покривени оловним плочама чије се пресијавање видело далеко. Народ их је отуда назвао Белим црквама па је и насеље које се у периоду владавине Римљана звало Финес, у доба насељавања јужних Словена звало Топлице, у доба Немањића носило је назив Беле Цркве. Данашњи назив Куршумлија ће добити по томе што су Турци од ових оловних кровова манастира правили куршуме.

У чему се разликују ставови Стефана Првовенчаног и Светог Саве у вези Немањиних задужбина у Куршумлији?

Два Немањина сина, два његова биографа, разликовали су се у много чему, али се овде пре свега мисли на њихове разлике у

⁸ К. Јиричек, н.д., стр. 148

погледу редоследа подизања Немањиних задужбина у Куршумлији. Стефан Првовенчани на прво место ставља зидање храма св. Богородице. Сава пак, каже да је прво сазидан манастир св. Никола. Стефан Првовенчани пише: "Дошав (Немања) ни мало не задоцив, поче журно зидати у отачеству својем, у Топлици, храм Пресвете Богородице . . . на ушћу реке по имену Косаница . . . и опет овај наш господин свети, немогући зауставити срца свога рас-

Црква св. Николе

Црква св. Богородице

паљен Христовом Љубављу, поче зидати храм светог архиепископа и чудотворца оца Николе, близу свете Богородице . . . на ушћу реке Бањске."⁹ Из наведеног се види да се мишљења Саве и Стефана разликују у редоследу подизања Немањиних задужбина. Но, без обзира на ове разлике, оне су потврда да је оба храма у Куршумлији подигао Немања у време своје владавине Топлицом.

Да ли је познато кога је св. Сава поставио за првог топличког епископа 1219. године са седиштем у Куршумлији?

После добијања црквене самосталности 1219. године свети Сава је настојао да спроведе нову организацију црквене власти. Основао је девет епископија, међу њима је и топличка са седиштем у Куршумлији. За епископе је бирао учене и проверене људе. За првог топличког епископа изабрао је Јоаникија. О томе сведочи познати документ из XIII века, Пљеваљски требник, у коме су поред Јоаникија као првог топличког епископа поменута и имена других епископа.

⁹ М. А. Марковић, н.д., стр. 24

Манастир св. Никола у Куршумлији је седиште топличке епископије за време Немањића, али и за време док је Топлица под влашћу Турака све до прве сеобе Срба 1690. године.

Зашто је и када Топлица била у саставу трновске архиепископије?

Када су Латини 1204. године заузели Цариград, Ниш је био под влашћу Бугара. Тада је нишка епархија ушла у састав обновљене бугарске архиепископије са седиштем у Трнову. Обзиром да и топличка епископија није била обновљена већ је у саставу нишке епископије, а пошто је она улазила у састав бугарске архиепископије, то је и цела Топлица у саставу бугарске архиепископије са седиштем у Трнову. Ово стање је кратко трајало јер је убрзо обновљена топличка епископија са седиштем у Куршумлији.

У којим историсјким изворима се говори о Топлици у XIII веку?

Историсјких извора о Топлици за цео средњи век има веома мало. Као основни извори за тај период могу се користити владарске повеље. Тако краљ Милутин, у својој повељи упућеној манастиру Хиландару, помиње топличког епископа Јоаникија као петог по редоследу. Из наведеног редоследа се може извести закључак да је у Милутиновој држави топличка епископија била пета по значају, а тиме и по редоследу. Што наводи да је Топлица у то време пета по значају у српској држави и у сваком другом погледу.

Топлицу помиње у својој повељи и цар Душан. Повеља је издата приликом оснивања манастира св. Арх. Михаила Гаврила код Призрена (манастир је зидан од 1348. до 1353. године). У повељи се наводи да је он поклатио овом манастиру село Тудорче, Рударе у Топлици. Из повеље се даље може видети да је у то време у Топлици живео и рођак цара Душана деспот Иван Оливер. Из

повеље се такође може закључити да Топлица није више јединствена целина као што је некада била, већ да је раздељена међу српском властелом.

Да ли је познато чиме се бавило становништво Топлице у време владавине Немањића?

Географски положај, клима и природна богатства утицала су и на занимања становништва у Топлици. У равничарском делу становништво се бавило претежно пољопривредом (ратарство и повртарство), сточарством и пчеларством. У брдско-планинским пределима становништво се бавило сточарством. Но, поред наведених занимања било је и оних који су се бавили и другим делатностима, тако да је било и: ковача, поткивача, дрводељаца, зидара, грнчара и других занатлија. С обзиром да је кроз Топлицу пролазио важан трговачки друм, у већим местима била је развијена и трговина. Планински масиви око Топлице још од раније су познати по рудном богатству тако да ће то утицати да се становништво у брдским и планинским пределима бави и рударством. Нарочито је рударство развијено у Србији од доласка рудара Саса (од средине XIII века).

По чему је брдо код Куршумлије добило име Самоково?

У средњем веку Топлица је била позната као рударски крај. Руда вађена са Копаоника обрађивана је у околним местима. Обрађивана је у туцалицама, топионицама и ковачницама. Туцалице су уствари гвоздени чекићи (помињу се у средњевековним повељама). Те гвоздене чекиће покретала је вода, а места на којима су они лоцирани називани су самокови. По таквом једном самокову добило је назив и брдо код Куршумлије. Ово брдо ће бити неосвојиво утврђење за српску војску у другом српско-турском рату 1878. године.

Самоково је дугачак планински гребен, који се пружа од

Бањске реке до Косанице, до десне обале Топлице, између ушћа ових река па до Преполца. Има три виси међусобно повезана.

Која је руда вађена у близини Бавоље вароши у средњем веку?

У непосредној близини Бавоље вароши, природном феномену јединствене лепоте, у Косаници, на веома неприступачном терену и данас се могу видети трагови рударства у прошлости. У средњем веку на том простору вађене су руде олова и цинка, постоје и трагови о постојању злата.

Шта је то пронија и да ли је било пронијара у Топлици?

У средњем веку постојала је пронија. То је земљишни посед којим је владар даривао своје заслужне ратнике. Такав земљишни посед се није могао продати, али се могао завештати тестаментом и поклонити до шестог колена сродности. У историјским изворима она се помиње од почетка XIII века. Многа села су добијала имена по именима својих пронијара. То потврђује и Константин Јиричек, који наводи да је село Кастрат, код Куршумлије, добило име по неком заслужном ратнику Кастрату који је у овом селу имао пронију.

Ко су себри у средњевековној српској држави у XIV веку, и која је улога соколника међу њима?

Као и у другим земљама, и у Србији у XIV веку феудално друштво је подељено на две класе: сопственике земље (владар, властела и црква) и сељаке, тј. оне који су обрађивали поседе.

Сељаци су општим именом називани "мали људи", за разлику "великих људи" - велепоседника. За сељаке је још постојао и назив "људи земљани". У Србији је за сељаке највише у употреби био појам себри. Но, ни положај свих себра није био исти, зависно од тога чиме се ко бавио. Према занимању, али и према

правном односу према господару, себри су дељени на: меропахе (парике), влахе или сточаре, сокалнике, занатлије и отроке или робове.

Већину себарског становништва чинили су меропаси и отуда за њих назив "србљи". Најмање је било сокалника. Они су обављали послове послуге у домаћинствима својих господара, бавили су се прикупљањем намирница (сочница - магацин). Осим лакшег положаја, имали су и мање обавеза - дажба.

Да ли је познато у ком месту у Топлици је израђивано средњевековно оружје?

У средњем веку једно од главних оружја је стрела. Најпопуларније су биле отровне стреле. Оне су ношене у посебној направи у којој је могло да стане и до 50 стрела. Ове направе познате су као "Тулац". Израђиване су по селима. Таквих занатлија било је и у топличким селима. По Константину Јиричеку многа села су по њима добили и своје називе: Туларе, Стрељари, Копљари итд. Име села Тулара је једна од потврда да су занатлије овог села у средњем веку израђивали "тулове".

Колико је турских војника учествовало у бици на Плочнику 1386. године и колико их је у тој бици погинуло?

О Косовској бици (1389. године), а још мање о бици код Плочника (1386) мало је извора првог реда. Они настали после ових значајних догађаја за српску историју разликују се у многим појединостима. Поред осталог разликују се и у броју српских и турских војника, који су учествовали у овим биткама.

У "Повјесници српског народа" се наводи да су Турци кренули долином Топлице 1386. године са 20 000 војника, да је Лазар поразио Турке код Плочника и да су Турци у овој бици имали 15 000 мртвих и рањених војника.

Милићевић у књизи "Краљевина Србија" пише: "На Плочнику, године 1387, цар Лазар и босански краљ Твртко, са 30

000 војника, разбише војску султана Мурата тако да је, по сведочанству историка, једва пети Турчин изнео главу из тога страшног боја."¹⁰

Према писању француза Жан Фросоара у боју са Турцима код Плочника, Лазар је повео 10.000 стрлаца и 2.000 сељака наоружаних секирама. По Фросоару, код Плочника је погинуло 30.000 Турака.

Све ове бројке су преувеличане, али је једно сигурно, а то је, да је Лазарева војска поразила турску војску код Плочника. Јер, следећи напад Турци су организовали на Србију тек кроз три године, али не преко овог правца већ преко Косова.

Да ли се војска босанског бана Твртка борила на простору Топлице?

После турског освајања Ниша 1386. године, кнез Лазар је схватио да су на реду освајања његових области. Ради јачања своје одбрамбене моћи склопио је савез са Твртком. Према одредбама овог савеза у случају напада Турака ангажовао би се и одређени број војника Тврткове војске. Пошто су Турци напали Топлицу Лазар је са својом војском, у чијим се редовима нашла и војска босанског бана Твртка, сачекао Турке код Плочника и ту им нанео тежак пораз. Топличани и војници Твртка *I* су у многоне допринели да Турци на бојишту Топлице буду поражени. Но, као што је познато, победа српског оружја код Плочника је само за три године одложила катастрофу српске војске која ће се десити на Косову Пољу 1389. године.

Да ли је историјска наука успела да расветли учешће Топличана у Косовском боју?

Ниједан догађај у српској историји није оставио тако дубок и трајан утисак као Косовска битка 1389. године. Али на жалост, историјска наука ни до данас није расветлила појединости у вези

¹⁰ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, стр. 361

овог догађаја. Мада извори постоје ниједан од њих није потврдио или демантовао многе детаље везане за овај догађај.

Оно што је сигурно то је да је кнез Лазар припремајући се за одлучујући бој са Турцима позвао своју властелу, међу позванима је и властела из Топлице. Управо топличку властелу ће народна традиција, после Косовског боја највише величати. И док народна традиција издиже топличке јунаке до неслућених висина, на другој страни историјска наука за многе од њих није дала потврду да су учествовали у Косовском боју.

Следећа позната чињеница је да судбоносни напад на Лазареву државу Турци неће извести преко Топлице, већ преко Косова, преко области Лазаревог зета Вука Бранковића. Затим, кнез Лазар је у бој са Турцима кренуо из своје престонице Крушевац. Прешао кроз теснац Јанкове клисуре и преко Топлице избио на Косово. За разлику од првог сукоба са Турцима код Плочника када је Лазарева војска ишла правцем Блаце - Белољин - Плочник, у Косовски бој Лазар са војском од Блаца скреће према Горњој Топлици, према Белим Црквама (Куршумлији), која је у то време седиште топличког епископа. Од Куршумлије, преко Преполца, стигла је до Косова. Лазаревој војсци се код Крушумлије прикључује велики број Топличана, који ће је знатно ојачати, јер су они располагали увежбаном коњицом, а имали су и искуства у борби са Турцима код Плочника 1386. године.

До одлучујуће битке српске и турске војске доћи ће на Косову Пољу на простору између Приштине и реке Лаба, 15/28. јуна, у уторак, на Видовдан 1389. године. Историјски извори о Косовском боју се у погледу победника разликују. Први запис о Косовском боју настао је 12 дана након битке. Руски ходочасник Игњатије, који се у то време затекао на турској територији, забележио је да су у бици убијена оба владара, Лазар и Мурат. Константин Филозоф је био први који је после турских извора описао Косовску битку као српски пораз. Постоје извори који су Косовски бој приказали као победу српског оружја. Међутим, оно што се дешава након Косовског боја је потврда да је Лазарева војска у овом боју поражена. Јер Лазареви наследници ће признати

врховну турску власт, а Муратовог наследника Бајазита за врховног господара. У овој бици погинуо је кнез Лазар и многе српске велможе. Та чињеница, као и сам ток битке, утицала је на свест људи да се много година касније поједине личности у народу издигну од легенде до мита, а сам кнез Лазар пребаци из овоземаљског у небеско царство.

Посебно место у насталој легенди о Косову припада јунацима из Топлице. Учешће топличких феудалаца и народа у Лазаревој војсци свакако је било масовно. А мотиви за то били су различити. Међу Топличанима је владао страх од непосредне опасности од Турака. Јер Топлица се наслањала на Косово, а у непосредној близини им је и Лазарева престоница Крушевац. Нашавши се између Ниша, који су Турци већ освојили, Крушевца, у коме је Лазар већ окупио знатну војну снагу, и Косова, на коме су се Турци већ улогорили, а знајући за лојалност својих господара Лазару, Топличани су се масовно укључили у војску кнеза Лазара. Топлички феудалци били су лојални Лазару, јер им је то био једини начин да се одрже и да сачувају свој феудални посед.

Учешће топличких феудалца народна традиција је преувеличала, а историјски извори из тог периода скоро да и не помињу једног од њих. Узрок лежи у томе што је у то време Топлица расцепкана на мале поседе - феуде, чији власници и нису имали неки већи значај у тадашњој српској држави.

Једна турска хроника помиње само топличког војводу Крајимира. У хроници је записано да је он заробљен заједно са Лазаром. Да је приликом погубљења Лазара Крајимир замолио Бајазита да му дозволи да може да придржи Лазареву главу, да не би пала на земљу, а да је затим и сам подметнуо своју главу да и она буде посечена и да буде поред Лазара.

Према писању турског историчара Нешрија у бици на Косову учествовао је и топлички војвода Југа, врло утицајна личност и Лазарев саветник, који иако је желео није успео да одврати Лазара од напада на Турке. Историјској науци Југа је познат и по томе што се спомиње у Повељи кнегиње Милице писаној 1395. године. Из Повеље се види да је он био један од велможа са

баштином у околини Лесковца и у Топлици. Према томе, нема сумње, да је сећање на њега основа имену легендарног Југ-Богдана.

Повеља кнегиње Милице помиње између осталих и Вукоту Богдашевића, топличког властелина, настањеног у Прокупљу. Милица је његову кућу и баштину поклонила манастиру св. Пантелејмону на Светој Гори. Вукота је био син неког Богдана. Пошто је Милица поклонила његову имовину, вероватно је да је он остао без наследника. Породицу је дакле задесила тешка несрећа, или су отац Богдан и син Вукота погинули на Косову, или је погинуо само отац, а син касније умро. Историја је народном предању била подстрек да ликове косовских јунака овековечи. Српском народу ће ти ликови бити охрабрење за нове подвиге, каквих је још било међу Србима у следећим вековима.

Можда Косанчић Иван и није историјска личност, мада се са доста вероватноће може повезати са деспотом Иванишом који је имао баштину у Топлици, поред реке Косанице, десне притоке Топлице. Његов лик је изванредно опеван, достојан да у себи обухвати све безимене Топличане, јунаке са Косова. Има историчара који тврде да је Косанчић Иван учествовао у Косовском боју, да је командовао левим крилом српске војске, заједно са Милошем Обилићем, и да се храбро борио и у боју погинуо. Данас у Косаници постоје остаци куле у народу познате као "Иванова кула". У Прокупљу постоје остаци "Југ-Богданове куле" и "Цркве Југ-Богдан".

Према народном предању побратим Косанчић Ивана је Милан Топлица, који се такође истакао у Косовском боју. Један је од топличких јунака који има баштину у околини села Виче, места

Југ Богданова кула

10 километара удаљеног од Прокупља.

У Топлици још и данас живи традиција о косовским јунацима, мада се све ређе чују гусле и песме о див-јунацима Топлице. Многа места данас у Топлици носе називе јунака из косовског боја или из детаља везаних за њега. Тако је село Трпезе добило назив према народном предању по коме је, у време пута према Косову, српска војска застала да би вечерала.

Топлица је чувала и чуваће успомене на своје славне претке, а историјској науци остаје да до краја расветли многе непознанице везане за косовски бој и српске јунаке који у њему учествоваше.

Део други
ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

Глава трећа

ОД КОСОВСКОГ БОЈА ДО КОНАЧНОГ ПАДА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ

Да ли се турски извори о Косовском боју слажу са подацима који су живели у традицији Топлице?

Познато је да се историјски извори разликују у многим детаљима у вези косовског боја. Почев од броја војника па чак и до тога ко је победио у овом боју. Нарочито се у томе разликују турски од српских извора. И једни и други су преувеличавали своје владаре и преувеличавали број непријатељских војника.

Нешри, турски историчар, пишући о косовском боју, помиње властелина Југу као учесника у косовском боју и као једног од главних Лазаревих великаша. Записи турског путописца Евлије Челебије слажу се са оним што је заживело у српској традицији у вези са убиством Мурата. Можда разлог лежи у томе што је Челебија о томе писао у време када је српска традиција дубоко у свест свога народа укорењила легенде о српским јунацима. А путујући по Србији Евлија Челебија је све те приче могао свакодневно да слуша и да их бележи.

Када је књегина Милица са сином Стефаном била на Преполцу и којим поводом?

Књегина Милица је са сином Стефаном 1391. године отишла до Преполца да би ту преузела тело погинулог кнеза Лазара. Тело је из Приштине преношено у Раваницу. Пошто су односи између Бурђа Бранковића и Милице били заоштрени, због тежње Бранковића да преузме земље таста Лазара, то је књегина Милица одлучила да не прелази на његову територију већ да на својој територији преузме тело свог мужа. Према историчару Руварцу ово се догодило 15. јуна 1391. године.

Под којим се све називима помиње насеље на простору данашњег Прокупља и када се Прокупље први пут помиње под данашњим називом?

Најстарији назив насеља на простору данашњег Прокупља (подножје брда Хисара) је НАММЕУМ, римско насеље настало уз војнички логор. Подигнуто је у другом веку. Порушено римско насеље у шестом веку обновио је Јустинијан, византијски цар, назвавши насеље КОМПОС (село-град). Словенски назив града је непознат све до периода када Топлицом влада књегина Милица од када се Прокупље помиње под данашњим називом. у Повељи књегине Милице из 1395. године се наводи да је град добио назив по свецу св.Прокопију, чије су мошти из Ниша 1386. године пренешене у цркву испод Хисара.

Освојивши Прокупље Турци му дају свој назив УРКУБ, УРЋУБ.

Који догађаји су обележили период од Косовске битке до коначног пада Прокупља под Турцима 1454. године?

После Косовског боја Топлицом влада књегина Милица, односно њен син Стефан (влада од 1389. до 1427), под врховних турским суверенитетом. Из овог периода значајно је то што ће

кнегиња Милица први пут поменути данашње име града, град св. Прокопија, 1395. године у повељи упућеној светогорском манастиру св.Пантелејмону.

Следећи значајан догађај је што ће са допуштењем деспота Стефана кроз Топлицу проћи војска султана Сулејмана (турска војска је из Бугарске ишла ка Косову 1400. године). Да је у Топлици у то време било људи који нису прихватили политику деспота Стефана потврђује и чињеница да је ту турску војску у Топлици напала група одметника под вођством властелина Новака Караљука. Они су чак успели да заробе турску комору и послали су је Стефану, који је Турцима ту комору вратио.

Краће време 1413. године Топлицом су крстариле чете претендента на турски престо Мусе. Међутим, на турски престо затим долази Мухамед који деспоту Стефану враћа многе области а међу њима и Топлицу.

После смрти деспота Стефана 1427. године на српски престо долази Ђурађ Бранковић (1427 - 1456). Господар Прокупља је тада он.

Када су 1439. године Турци загосподарили читавом деспотином и Топлица ће се наћи под Турцима. По Евлији Челебији, Прокупље је освојио Мурад. Хан 1440. године. Турци ће Топлицом владати три године. А 1444, заједничким снагама, војске Ђурађа Бранковића и угарског војсковође Јанка Хуњадија ослободиле су Прокупље.

У то време у Прокупљу је логоровала угарска војска. Сегединским миром 1444. године Топлица је враћена деспоту Ђурађу Бранковићу. Кроз Топлицу ће војска Јанка Хуњадија проћи на путу за Косово и 1448. године.

Један од значајнијих догађаја из тог периода је пролазак деспота са ћерком Маром кроз Прокупље и Топлицу. Турској царици Мари Мехмед II је на коришћење дао Топлицу. На путу из Турске према Куршумлији у манастир св. Богородице, она је прошла кроз Топлицу.

После пада већег дела деспотовине у турске руке и Прокупље је коначно под Турску власт од 1454. године. Српски

летописи су то овако забележили: "В љета 6962/1454 Јулија 30 прими цар Мехмед-бег опет Топлицу, и плени Срблие и расипа Острвицу, и плени до Смедерева и збег омољскиј."¹¹

Од тада па све до 1778. године Топлица ће бити под Турцима, 423 године робовања.

Која села данашње прокупачке општине су постојала и у време турског пописа 1444 - 1445. године?

У периоду од августа 1444. године до јула 1445, за време владавине Мухамеда II Турци су извршили попис домова, удовица и прихода. За нас је посебно интересантан Попис Крушевца, Топлице и Дубочице. Према приређивачима овог пописа (О.Зиројевић и И. Ерен) ово је други турски попис ових крајева.

Пажљивом анализом ових пописа може се доћи до података која су насеља постојала у том периоду на подручју данашње општине прокупачке.

Данас општина Прокупље, поред града, обухвата још 106 села. У време овог пописа, средином XV века на овој територији пописана су 48 села, без Прокупља. Села су била мала и имала су мале приходе што се може видети према приходу сваког села који је дат у попису.

У попису из 1444 - 1445. године наведена су следећа села: Белогош - Влакшић, као мезра (ненасељено место), Бериље са 16 домова, Богујевац - 22, Бучинце је без домова (селиште), Вича - 8, Власово - 1, Доње Водице - 13, Горње Водице - 10, Гласовик - 30, Горња Бресница - 42, Коњуша - 34, Горња Речица - 33, Доња Речица - 39, Горња Трнава - 22, Добротић - 28, Доња Бресница - 77, Доња Трнава - 23, Калудра - Калудровица Горња - 6 и Доња - 6, Кожинце - Кожуховица - 6, Крушевица Средња - 8, Горња Плана - 43, Средња Плана - 25, Мачина - Мачишта - 17, Миљковица - 7, Ново Село - 4, Меровач - Мехировац 19, Обртинце - 7, Пискаљ - 9, Горњи Плочник - 29, Доњи Плочник - 21, Горњи Прекадин - 19,

¹¹ Стојан Новаковић, Калуђер и хајдук, стр.227

Доњи Прекадин - 10, Прекашница је без домова - селиште, Прекокушце - 12, Горњи Трнов Лаз - 17, Доњи Трнов Лаз - 12, Ђуковац - 24, Костеница - 6 и Топоница - 16 домова.

У свим овим селима у време пописа живело је српско становништво.

Да ли су турским тефтером - пописом из 1444 - 1445. године обухваћена и села житорађске општине?

Најисцрпнији документ из времена последње деценије Српске деспотовине је турски дефтер, тефтер - попис из 1444 - 1445. године. Попис даје исцрпне податке о свим селима на простору Топлице, о броју домова у тим селима, о власнику или старешини сваког села. То нам указује да је попис рађен на терену што само потврђује његов значај као историјског извора.

Овим пописом су обухваћена и села житорађске општине, она села која су припадала вилајету Топлице. У попису су села наведена као турска мада су по одлуци Сегединског мира требала да буду у саставу Српске деспотовине. Из пописа се може закључити да су у селима живели претежно Срби, да је у појединим селима било и потурица, а да су старешине или власници села углавном били Турци. Највећа села у то време су Влахово са 35 домова, Јасеница - 34, Држановац - 28, Црвеница - 27 (у атару данашњег села Држановац), Бадњевац - 22, Глашне Црквине - 26 (вероватно данашње село Глашинац), остала села су углавном имала испод 20 домова. Топлоница - 16, Лукомир - 15, Пејковац и Божурна по 8, Воловци (вероватно данашњи Вољчинац) - 7, Подина - 6 итд. Најмање село било је Злата са 2 дома.

И данас се чува добар превод овог тефтера.

Која села у блачком крају се помињу у турском попису из 1444 - 1445. године?

Из пописа се може видети да је у то време Блаце имало 9 кућа, Трбуње - 13, Стубла - 12, Чунгула - 8, Дражинци - Дрешница

- 11, Средња Сибница - 20, Доња Сибница - 15, Међухана - 16, Шиљомана - 27, Драгуша - 27 и Придворица - 10 кућа. Многа села која данас постоје у овом крају у попису нису поменута, јер у то време вероватно нису ни постојала. Из пописа се може видети да је Доње Блаце у то време једно од најмањих насеља у том крају. Блаце ће се, захваљујући свом положају, развити тек након ослобођења од Турака, а у XX веку оно постаје политичко и културно седиште тог краја.

У турском тефтеру 1444 - 1445. године помиње се и село Доња Бисерка у Топлици. Где се то село налазило?

У попису се наводи да село Доња Бисерка има 14 домова. Ово село данас не постоји. Налазило се, односно налазила су се, јер судећи према имену Доња била су бар два села, на простору између села Мекиша и Орљана. И данас у атару ових села постоји део који се зове Бисерка. По народном предању име њива Бисерка дошло је отуда што је у прошлости ту било много шуме, па је неки бег, када је ишао у лов, рекао да се та земља обради јер би ту могло бисера да роди.

Село Бисерка помиње се и у Повељи кнегиње Милице из 1395. године у којој се наводи да је то село поклоњено руском манастиру св. Пантелејмона на Светој Гори.

По коме је теснац између Копаоника и Јастрепца назван Јанкова клисура?

Јанкова клисура, уски пролаз између Копаоника и Јастрепца, добија назив по Јаношу, Јанку Хуњадију (1387 - 1456), угарском војсковођи, пореклом из Ердеља. Учествовао је у рату са Турцима. Један је од војсковођа који је и после Сегединског мира 1444. године наставио борбу са Турцима. Тако је и склопио савез о заједничкој борби против Турака са Скендер-бегом Кастриотом. Да би му помогао кренуо је са својом војском према Косову. На том путу за Косово прошао је теснацем између Копаоника и

Јастрепца, па преко Топлице избио на Косово. Народ Топлице који се прикључио Хуњадију, у знак сећања на овај његов пролаз, дао је назив теснацу кроз који је прошао Јанкова клисура. А пошто је на Косову војска Јанка Хуњадија од Турака претрпела тежак пораз у народу је остала изрека "Страдао је као Јанко на Косову". Јанош Хуњади је и после овог пораза 1448. године помагао Србе у борби са Турцима, све до смрти 1456. године. Умро је од куге у Земуну.

Којим поводом је деспот Ђурађ Бранковић долазио у Куршумлију 1451. године и да ли је познато кога је у то време примио у аудијенцију?

Ђерка Ђурађа Бранковића, султанија Мара, 1451. године из Цариграда се враћа у Топлицу, у манастир св. Богородице, у Куршумлији, задужбини Стефана Немање. Турска султанија Мара, која је од свог пасторка Мехмеда **II** добила на уживање Топлицу и Дубочицу, одлучила је да се замонаши и зато се определила за манастир св. Богородице. Ђурађ Бранковић је у Куршумлији сачекао ћерку Мару, задржао се ту неко време. За време боравка у Куршумлији у аудијенцији је примио дубровачке посланике, затим неке калуђере из Македоније и управнике рудника Трепче и Новог Брда.

У ком је манастиру у Топлици, у XV веку, постојала школа и шта се у тој школи изучавало?

У средњем веку нису постојале школе у правом смислу речи. Центри просвећивања били су углавном манастири. Један од таквих је и манастир св. Никола у Куршумлији у коме су углавном школовани кандидати за будуће свештенике и калуђере. У таквим школама су углавном преписиване црквене књиге, учио се књижевнички занат, израда живописа и икона. Није искључено да је у Топлици постојала још једна оваква школа у манастиру Ајдановац.

Глава четврта

ДОБА ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Да ли је дошло до етничких промена након турског освајања Прокупља и Топлице 1454. године?

Већ са првом појавом Турака на Балканском полуострву, а нарочито након освајања дела Балкана, долази до миграције становништва. До етничких промена доћи ће и у Топлици. Већ при првом налету турске војске на простор Топлице српско становништво са ових простора напушта ову територију и бежи на север. Након турског освајања Топлице 1454. године, било је оних који нису желели да се покоре Турцима. Бежали су у планинске крајеве, а један мањи део бежи у северозападне делове Балкана.

Тај почетни миграциони процес српског живља најснажније и најсликовитије је описао Његош следећим стиховима:

"Што утече испод сабље турске,
што на вјеру праву не похули,
што се не хће у ланце везати,
то се збеже у ове планине,
да гинемо и крв проливамо,
да јуначки аманет чувамо,

дивно име и своју слободу."¹²

Тако ће након турског освајања Прокупља и Топлице један број Срба отићи из Топлице. Мали број Турака ће се населити у Прокупљу и Куршумлији, а касније и у другим насељима. Тај мањински етнички елемент - Турци ће преузети власт коју ће силом или милом одржавати више од четири века у Топлици.

Кома ће припасти Топлица према административној подели турске империје?

Пре турског освајања Топлице у административном погледу Топлица је припадала Крушевцу, политичком седишту деспотовине. Након освајања Балканског полуострва, Турци су извршили административну поделу турске царевине. Према овој подели Прокупље, турски Уркуб (Урђуб) и Куршумлија припаће санџаку Алаџа - Хисар (турски назив за Крушевац), који је у саставу беглербеглука Румелија. Прокупље и Куршумлија су кадилуци. Целокупну власт имају кадија који суди и субаша који извршава његове одлуке.

Турци уводе свој феудални систем. Раније феудалне баштине замењују спахилуцима. Покореним сељачким масама наметнуте су нове обавезе и порези. Нерадо је раја све то прихватала, али је била немоћна да се супротстави моћној сили.

Оваква територијална подела задржаће се све до 1833. године када је Крушевац припојен кнежевини Србији, а Топлица је припала Нишу. Област Топлице подељена је на казе - срезове. Најсевернији део Топлице припаће Вучитрнској кази, а остали делови Куршумли - кази и Урђуб - кази.

Које су обавезе српске раје према спахијама у Топлици?

Српска раја у Топлици за време владавине Турака имала је исте обавезе као и раја у другим крајевима. Раја је била у обавези

¹² Петар Петровић Његош, Горски вијенац, Приштина 1997, стр. 23

да спахијама преда сваку десету крстину од жита, јечма или овса, десету оку кукуруза и вина. За сваки брав стоке плаћали су жировницу. Од сваке кошнице по једну оку меда. Две паре на сваку десету оку вина. Два гроша по свакој воденици. Сваки ожењени човек плаћао је спахији по 2 гроша, а неожењени по 30 пара. Све наведене обавезе раја је била дужна да однесе спахији. Жито је морала да преда у зрну. Поред наведених обавеза према спахијама раја је имала и посебне обавезе према султану. Све ове наведене дажбине указују на то да је живот и положај српске раје под Турцима био веома тежак.

Да ли је у Топлици било хајдука?

Већ од првих дана након турског освајања Топлице било је оних који се нису мирили са турском влашћу па су се одметали у шуме и из заседе нападали Турке. Дакле, хајдука је било у Топлици, али не тако изражено као у другим крајевима. У многим историјским изворима говори се о хајдучији у Топлици а на то нас упућују и многи до данас очувани називи као што су: Хајдучка чесма, Хајдучки кладенац итд. У близини Куршумлијске бање и данас постоји чесма која се зове "Хајдучка чесма". На обронцима Пасјаче, код Житорађског Калета, постоји извор који се и данас зове "Хајдучки кладенац". Ови примери као и многи други поузданији извори су потврда за постојање хајдучије у Топлици.

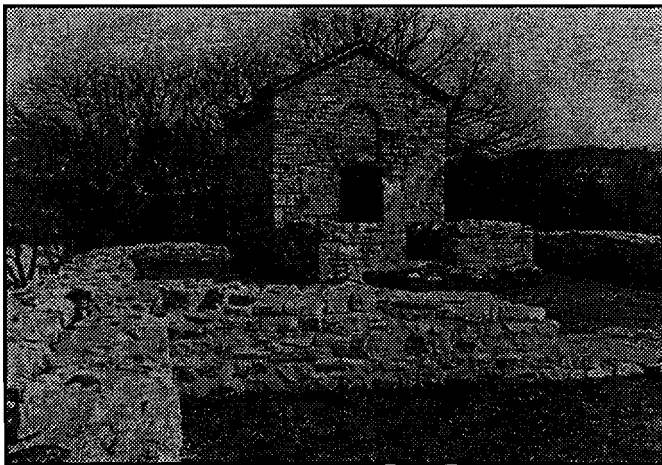
Када је у Прокупљу основана дубровачка трговачка колонија и који је она значај имала за Топлицу?

Још пре турских освајања у Србији и Топлици Дубровчани су имали значајну улогу у извозно - увозним пословима. У време турских освајања Балкана долази до прекида трговачких веза. Тек након пада балканских области под турску власт долази до обнове трговине на овим просторима. Дубровчани обнављају трговачке везе са свим областима користећи стари дубровачки друм који је једним делом пролазио и кроз Топлицу. Плаћајући Турцима

годишњи данак од 12.500 дуката, и 2% царине од продате робе, Дубровачка Република је обезбедила себи промет у трговини. Дубровчани ће почети да формирају трговачке колоније широм турске царевине. Трговачке колоније су на основу уговора са султаном уживале слободу трговине, неутралност, становништву колоније гарантована је имовинска сигурност, а имали су и друга грађанска права. Дубровачке колоније су насеобине дубровачких трговачких породица које су биле под јурисдикцијом Дубровачке Републике.

Таква колонија основана је и у Прокупљу 1631. године. Те године донет је Статут дубровачке колоније у Прокупљу. Статутом су утврђена права и дужности колоније. Из одредаба Статута може се видети да су колонијама управљали колонијари "colloniero" и скуп свих трговаца колоније. Дубровачка колонија у Прокупљу имала је извозно - увозни карактер. Трговци из Прокупља трговаће са свим већим градовима у Италији, затим са Лондоном, Београдом, Софијом, Цариградом итд. Тако ће роба из Топлице одлазити у све крајеве Европе, али и обрнуто. Прокупље ће у то време постати центар трговине у јужном Поморављу, али и шире, јер у то време по значају и финансијском капиталу дубровачка колонија у Прокупљу је одмах иза Београдске. А иза ње су колоније у Новом Пазару и Софији.

Највећи процват трговачка колонија у Прокупљу имаће

Латинска црква

средином **XVII** века када у Прокупљу живи 60 дубровачких трговачких породица, у чијем је власништву 50 дућана. У Прокупљу укупно живи 150 - 200 Дубровчана који су поред трговинских радњи били власници 30 винограда и 6 повртњака у Прокупљу и околини.

Дубровачка трговачка колонија у Прокупљу престаје са радом у време аустријско - турског рата 1683 - 1699. године. Овај рат захватио је и простор Топлице. Други аустријско - турски рат ће довести до коначног престанка рада колоније у Прокупљу.

Постојање дубровачке трговачке колоније у Прокупљу довешће до тога да се Прокупље и Топлица развију као никада до тада. Време постојања трговачке колоније у Прокупљу **XVI** и **XVII** века је период привредног и културног процвата Прокупља и околине.

Успомену на то време данас у Прокупљу евоцира "Латинска црква" у подножју Хисара, дубровачко гробље поред ње и назив дела града у коме су живели дубровачки трговци - Царина.

Које су основне одредбе Статута дубровачке колоније у Прокупљу из 1631. године?

Статутом колоније одређена су њена права и дужности. Према Статуту, колонија је орган дубровачке владе, која је преко ње достављала своје наредбе и овлашћења да их она изврши. Колонија је имала и судску власт, теже прекршаје решавала би дубровачка влада или поклисар, али никако турски кадија. Колонијом је управљао "colloniero" над којим је био само "скуп" свих трговаца колоније. Colloniero је потписивао сва акта, руководио печатом.

Све расходе колонија је покривала убирањем пореза од свих чланова колоније и од трговаца који су повремено трговали на њеном подручју.

Који је дубровачки лекар живео, радио и сахрањен у Прокупљу у XVII веку?

За време владавине Турака, у време постојања дубровачке трговачке колоније Прокупље ће доживети свој највећи привредни и културни развој. Потврда за то је што је у Прокупљу у то време било и лекара. О томе постоје и писана документа. То је у свом путопису забележио и Браун. Поред осталог он је написао да је пролазивши кроз Прокупље приметио да у вароши постоји лекар који се користио неким примитивним лековима. Да је лекара у Прокупљу било и раније потврђују и материјални остаци, јер је откривен један надгробни споменик са натписом: "22. јануара умро Мато Ивановић - Хећим".¹³ Овај надгробни споменик је потврда да је у Прокупљу живео и радио лекар Мато Ивановић, и да је ту сахрањен.

Шта је у извештају из Прокупља о Прокупљу записао барски надбискуп Бјанки?

Барски надбискуп Бјанки је од октобра 1641. до априла 1642. године вршио каноничку визију - мисију. Месец дана боравио је у Прокупљу. У свом извештају из Прокупља, поред осталог, он извештава да су у Прокупљу једини католици дубровачки трговци. Да они имају своју капелу у кући једног трговца, да имају свог свештеника кога плаћа трговачка колонија. Бјанки је записао да је Прокупље у то време имало шест дамија, 300 турских и 30 српских кућа.

Када се последњи пут помињу дубровачки трговци у Прокупљу?

Последњи помен дубровачких трговаца настањених у Прокупљу имамо из 1783. године, када је умро последњи трговац Ђура Хиџра, о томе је сачуван и извештај у Дубровачком архиву.

¹³ М. А. Марковић, н.д., стр. 49

Ђура Хиџра, дубровачки трговац живео је у Прокупљу од 1756 - 1783. године. Из документације Дубровачког архива може се видети да је он у том периоду успео да успостави трговачке везе између Прокупља и Дубровника. У Дубровник је извозио вуну, говеђе и бивоље коже, восак, крзна, дивљачи: зечева, лисица, јазаваца, медведа и јелена. У то време трговину у Прокупљу преузимају домаћи трговци: Грци, Цинцари, Јевреји и муслимани.

Од када је Прокупље познато као виноградарски крај?

Повољан географски положај и климатски услови утицали су да се на подручју Прокупља и ближе околине винова лоза узгаја од давнина. Још су се Римљани сладили грођем и опијали вином из Хамеума и околине. И у средњем веку Прокупље је било познато по својим виноградима. То се може закључити и из Повеље Књегиње Милице из 1395. године. Из периода постојања дубровачке колоније у Прокупљу постоје записи из којих се види да су Дубровчани у Прокупљу и околини имали своје винограде у Соколици, Стражави, Подини, Бумбуреку и у другим местима. И путописци који су кроз Топлицу пролазили у *XVII* и *XVIII* веку помињу Прокупље као познато виногорје.

Дакле, традиција гајења винове лозе у Прокупљу стара је колико и само насеље.

Какву је улогу имала Куршумлија у време постојања дубровачке колоније у Прокупљу?

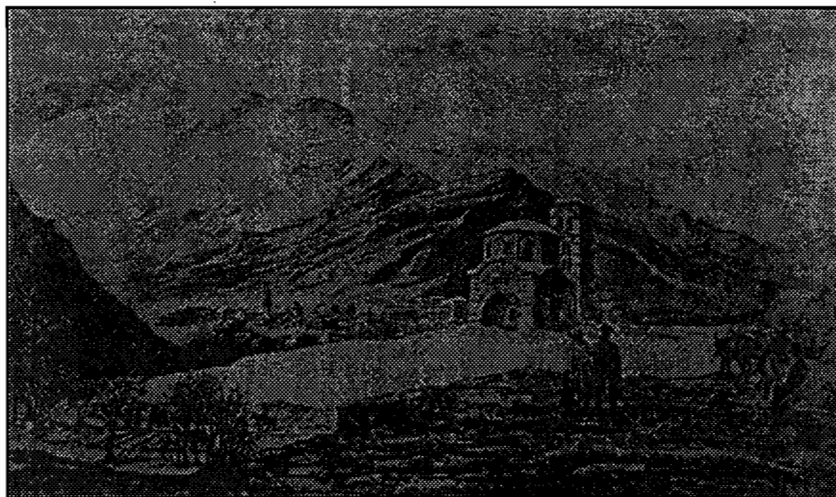
Поред Прокупља као трговачког средишта у то време, друга места у Топлици нису имала неки већи значај. Или се бар у изворима који постоје из тог периода о томе мало говорило. Свакако да је дубровачки трговачки друм пролазио преко Куршумлије.

Према историјским изворима у то време већи значај је имала Куршумлијска бања, која је са изворима топле воде коришћена за опоравак путника - трговаца, али и Дубровчана

настањених у Прокупљу. У историјским изворима се помиње и Мерџез. То је место у коме су се одмарали и ноћевали трговачки каравани. Оно што је сигурно то је да је куршумлијски крај био значајан због производа: вуне и крзна од дивљачи, које су Дубровчани извозили из ових крајева у Дубровник и широм Европе.

Који је турски путописац дао најпрецизније податке о Куршумлији у XVII веку?

Познати турски путописац Евлија Челебија је путујући кроз Србију 1661. године, прошао и кроз Топлицу и том приликом је обишао Куршумлију и о њој оставио следећи запис: "Ова касаба је велико трговачко место и кадилук у рангу кадилука од стопедесет акчи, дакле, кадилук средњег ранга . . . Налази се на подручју румелијског елајета. То је хас Хисар - бега и војводлук. Ту се налази двестапедесет кућа, које су покривене ћерамидом и трском, а окружене баштама. Ту постоје три џамије, три мала хана, десет дућана и једна велика опустела црква. Винограда и башта има доста. Ту се налази гробница Емир - султана, која је у близини његовог хана . . ."¹⁴

Куршумлија

¹⁴ Евлија Челебија, Путопис одломци о југословенским земљама, Сарајево 1973, стр. 309

У даљем тексту Путописа Челебија је навео сва места кроз која је пролазио од Куршумлије до Крушевца. Овај Челебијин запис је драгоцен, јер је он о Куршумлији забележио све оно што је у том тренутку видео, али и оно што је од мештана могао да чује.

Који су путописци описали Прокупље у XVII веку?

О томе како је Прокупље изгледало у далекој прошлости сачувано је веома мало записа. Најстарији записи путописаца датирају из XVI и XVII века.

Пролазећи кроз Топлицу и Прокупље 1620. године, француски посланик Де Хе је записао да је Прокупље "велика паланка".¹⁵ Боравећи у Прокупљу више дана 1641/42. барски надбискуп Бјанки је забележио да у граду има 300 турских и 30 српских кућа.

О епидемији која је владала у граду и Топлици 1654. године од које је помрло много грађана, писао је и дубровачки поклизар који се 21. маја те године нашао у Прокупљу. Из његовог записа се види да није имао ко да га превезе преко Мораве, јер су сви људи били заражени кугом.

Кроз Прокупље је 1661. године прошао и турски путописац Евлија Челебија. Нажалост, код њега не налазимо много података о Прокупљу - Уркубу. Он се у Топлици није дуго задржавао. Поред турског назива града навео је још и то да је то паланка коју је освојио Мурат - хан II.

О Прокупљу је писао и енглески путописац Едвард Браун који је кроз Топлицу прошао 1669. године. Између осталог, забележио је да је у Прокупљу разговарао са једним свештеником на латинском језику који је мало ко знао у овом крају. Браун је забележио и то да је у Прокупљу упознао и једног лекара који је мештане лечио на тргу примитивним лековима.

Постоје и други записи из XVII века. Ако се сви записи анализирају, општи утисак је да је најинтересантнији и најпотпунији запис о Прокупљу оставио Француз Ле Февр. Путујући у пратњи

¹⁵ М. А. Марковић, н.д., стр. 44

француског посланика Сансија 22. августа 1611. године, прошли су кроз Топлицу и стигли су до "Прокопна (Прокупља), доста велике, али прилично лоше грађене вароши, пошто су куће већим делом ниске и покривене дрветом. Ова је варош врло стара и у њој има лепих цамија. Ту столује кадија . . . Земља око Прокупља је врло добра и обилује виновом лозом. Опасили смо да су становници те вароши врло приступачни."¹⁶ Из записа Ле Февра се види да су мештани Прокупља још у то време пили црну кафу, да је Прокупље имало чесму што је по њему била реткост и за много већа места. Ле Февр даље наводи: "У вароши има хришћана чија се црква налази на улазу у град. Има врло добра вина, што га хришћани продају. Има мноштво ђака које називају "софистима", а који се, попут наших свеучелиштараца, скитају ноћу по улицама и ограбљују пролазнике."¹⁷

Један од основних разлога зашто је баш у **XVII** веку највише записа о Прокупљу и Топлици је тај што је Прокупље, у то време, значајно трговачко средиште, у коме постоји јака дубровачка колонија.

Да ли је познато које је имање у прошлости поседовао манастир Ајдановац?

Према предању које се преносило с колена на колена у под-јастребачким селима, манастир у Ајдановцу је у прошлости имао велико имање, и поседовао је тапију на њега. Тапију су вероватно понели Срби са собом приликом велике сеобе 1690. године. Према њој, манастирско имање се простирало од места где се састају потоци Рашевачки и Ајдановачки све до изнад Горњег Здравина, па затим до Горње Јошанице и места Бели камен у Малој Реци и страном све до Рашевца. Данас манастир поседује веома малу површину, око 10 хектара, а од те површине већи део је под шумом.

¹⁶ Слободан Несторовић, Под Хисаром, Београд 1972, стр. 29

¹⁶ Исто, стр. 29

Како се звао епископ топлички који се 1690. године прикључио великој сеоби Срба под Арсенијем Чарнојевићем?

Топлица је још 1219. године имала свог епископа. Седиште епископа је у манастиру св. Никола у Куршумлији. Када је након аустро-турског рата 1690. године дошло до повлачења Аустријанаца, са њима се повлачи и српски народ. У првој сеоби Срба под вођством Арсенија Чарнојевића повлаче се и Срби из Топлице. Са њима се повлачи и епископ топлички Спиридон.

Када су у Топлици престали са радом многи у прошлости познати рудници?

Познато је да је Топлица, у не тако давној прошлости, имала руднике који су били у функцији. Још у римском периоду Топлица је била позната као рударски крај. Средњевековна документа такође сведоче о постојању рудника у Топлици. Рударство је било развијено у **XVI** и **XVII** веку па и касније, све до открића Америке. Открићем Америке и отварањем нових поморских путева долази до опадања трговине са Турском, али и до прилива племенитих метала из других крајева света. Примитивни начин производње и вађења руде довео је до обустављања вађења руде у многим рудницима који су били под Турском. То је време када многи рудници у Топлици престају са радом. Нарочито је на затварање рудника утицала прва и друга сеоба Срба. После тог периода многи рудници у Топлици су потпуно запуштени.

Када је и којим поводом Арсеније Јовановић "Шакабента" посетио Топлицу?

Непосредно пред аустријско - турски рат (1737 - 1739. године) пећки патријарх Арсеније Јовановић "Шакабента" посетио је планинско село Штаву у Топлици, у којем и данас постоји црква (а која је постојала у том периоду). Прави циљ његове

посете није била само канонска визитација, већ више успостављање контакта са народом из Топлице који је према ранијим договорима, требало да се подигне на оружје и придружи аустријској војсци. О свим збивањима око подизања Топлице на оружје био је упознат и прокупачки епископ Михаило Сума. Он је био упознат и са тим да, ако дође до неуспеха, мора доћи до нове сеобе Срба са ових простора. Ова друга претпоставка се и обистинила, јер ће доћи до друге сеобе Срба 1737. године.

Да ли је у аустро - турском рату 1737. године аустријска војска прошла кроз Топлицу?

У аустро - турском рату 1737. године Аустријанци су заузели Ниш. Један одред аустријске војске, под командом генерала Шметауа, прошао је долином Топлице ка Косову. У Топлици овај одред није могао да се снабде ни људском ни сточном храном. Аустријским војницима се чинило као да пролазе кроз пусте крајеве.

Шметау је продро до Подујева, одакле је истим путем кроз Топлицу морао да се враћа ка Нишу, јер је на Косову наишао на јак турски отпор.

До којих етничких промена ће доћи у Топлици након првог и другог аустријско - турског рата?

Крај **XVII** и почетак **XVIII** века обележиће ратови вођени између Аустрије и Турске. До првог рата између ових земаља доћи ће 1683 - 1699. године, и другог 1737 - 1739. године.

У првом аустријско-турском рату, после великих успеха Аустријанаца против Турака од Беча до Дунава, ратне операције се 1689. године преносе у Србију. После освајања Ниша, аустријски генерал Пиколомини креће према Прокупљу и осваја га. Прокупље је у то време значајна стратегијска тачка на правцу према Косову. Зато је Пиколомини део своје војске улогорио у Прокупљу. Пошто је ослободио Топлицу она једно краће време

живи у слободи. Но, са поразом Аустријанаца на Косову, наилазе тешки дани за Топлицу. После пораза аустријске војске на Косову она је принуђена на повлачење. Пошто су у његовој војсци укључени и многи Топличани и они су принуђени на повлачење 1690. године. У страху од одмазде Турака, за аустријском војском се повлачи и српски живаљ. Срби из Топлице прикључују се групи иселеника Срба са Косова и, у такозваној првој великој сеоби Срба, напустиће своја огњишта и кренуће на север. Мали број Срба ће тада остати у Топлици. Топлица ће остати пуста.

Преостали српски живаљ пробудио је наду у своје спасење када је избио други аустријско-турски рат, када су аустријске војне јединице продрле у Топлицу. Али и ова нада је претворена у нову трагедију. Поновиће се оно што се десило и после првог рата. Аустријанци су поражени и повлаче се, а за њима и српски живаљ. О тим тешким данима за Србе у Топлици Буда Илић пише: "Српски живаљ у Топлици, и дотле прилично проређен сеобама и одвођењем у ропство, знатно је ослабљен и бројно и економски, а намети Турака су повећани, законитост које се турска администрација нерадо придржавала, сведена је на самовољу појединаца. Живот нарочито за сељаке, постао је неподношљив. Бежећи од зулума, они су напустили своја насеља и склонили се у шуме, далеко од друмова. У напуштена насеља почели су да се насељавају Арнаути."¹⁸

О насељавању Арнаута у Топлици пише и у Летопису цркве прокупачке: "Одмах затим сјурише се у плодну топличку долину дивље хорде Арнаута те се разбашкарише по кућама иселеника, трудећи се да што су више могли да утру траг свему што је српско."¹⁹

¹⁸ Буда Илић, Споменица 1878 - 1908 - 1958, Прокупље 1958, стр. 7

¹⁹ М. Спиридоновић, Миленковић и Ђокић, Летопис цркве прокупачке и историја вароши Прокупља, Ниш 1930, стр. 35

По коме, и од када један део Прокупља носи назив Черкеска махала?

У XIX веку, Турци да би завели ред у граду и да би се обезбедили од напада Срба, насељавају Черкезе, познате србомрце. Тако је у Прокупљу насељено око 100 черкеских породица пореклом из Анадолије. Населили су их на периферији града на простору данашње Черкеске - мале. Черкези су познати као "рђави људи", убице, лопови и нерадници. Срби у Прокупљу и у осталим топличким селима, у којима је било Черкеза, нерадо су гледали на њих, једва су чекали тренутак да их протерају са овог простора, то им је пошло за руком тек у другом српско-турском рату. Када су Черкези побегли са овог простора, неки на Косово а неки чак у Малу Азију, у знак сећања на њих остао је назив тог дела града у коме су они живели Черкеска - мала и Черкеска чесма.

Са колико војника је Станоје Главаш напао Прокупље 1806. године и ко се још, поред Главаша, истакао у борби за ослобођење Прокупља?

По налогу Карађорђа, а у циљу обезбеђења позиција код Делиграда, Главаш је требало да нападне и ослободи Топлицу од Турака. У ноћи између 7. и 8. септембра 1806. године Главаш је извршио напад на Прокупље. Овај напад је извршио са 2 500 војника, 500 коњаника и са једним дрвеним, окованим топом. Након ослобођења Прокупља кренуо је уз Топлицу и 9. септембра ослободио Куршумлију. Поред војске Станоја Главаша у ослобођењу Прокупља од Турака учествовали су и мештани, Срби. "У редовима Главашеве војске истакли су се Стеван Јаковљевић (левачки заповедник) и његов брат Јован Кода из Прова, неки мањи старешина Огњен, а војску су предводили Милан Рибничанин и поп - Маринко (бегунац из околине Прокупља)."²⁰

²⁰ М. А. Марковић, н.д., стр. 55

Колико је српских устаника погинуло у нападу на Прокупље 8. септембра 1806. године?

И поред добро организованог напада на турске снаге у Прокупљу у ноћи 8. септембра 1806. године, Станоје Главаш није прошао без губитака. У јутарњим часовима, када је Прокупље ослобођено, на улицама је пронађено педесетак мртвих устаника (војника Станоја Главаша). Журећи да ослободи Куршумлију и продре ка Косову, Главаш је издао наређење да се мртви сахране у заједничку гробницу, што је одмах и учињено. И до данас није утврђено где су сахрањени ови храбри борци, ослободиоци Прокупља.

Да ли је црква св. Прокопија била оштећена у време Првог српског устанка?

За време вишевековног постојања црква прокупачка (од X века) је више пута оштећивана и обнављана. Највећа оштећења претрпела је у време сеобе Срба 1690. године. Од тог оштећења обновљена је тек након неколико деценија. До оштећења црква дошло је и у време Првог српског устанка. Познато је да је војска

Црква св. Прокопија

Станоја Главаша 7/8. септембра 1806. године ослободила Прокупље. Приликом напада на Прокупље устаници су запалили турску барутану тако да је пожар захватио и део града. Према неким претпоставкама, могуће је да је тада пожар захватио и цркву. Но, поузданији су они извори у којима се наводи да је црква општећена нешто касније, 1807. године. Цркву је, по свој прилици, порушио лесковачки Шашит - паша, који је јуна 1807. године, са око 400 војника кренуо према Прокупљу. У том походу пресрео га је јагодински кнез Јевта. Нажалост, у том сукобу српска војска је била поражена. У знак освете, Шашит - паша је запалио многе цркве, између осталих и цркву св. Прокопија. За овај догађај постоји и историјски извор. То је акт општине прокупачке који је заведен у деловодном протоколу Министарства просвете и црквених послова под бр. 1043 од 16. јануара 1858. године, у коме се каже:

"Општина прокупачка у Турској, 9. I 1858. године,

Будући је поменута општина храм свјатога Великомученика Прокопија, који је у време блаженопочившег Вожда Карађорђа од безбожних агријана порушен, сада обновила, но немајући црквених потреба, као књиге, одежде свештеничке и остале потребе како би Божју службу извршити могла, моли попечитељство да би јој се од стране Правитељства каква помоћ подарила."²¹

Поменутим актом се потврђује да су Турци цркву св. Прокопија у Прокупљу порушили за време Првог српског устанка и да су поправке извршене тек након педесет година.

Овај акт је у целости сачуван и налази се у Државном архиву Србије.

Који је Топличанин постављен од вожда Карађорђа за војводу прокупачког 1807. године?

После краткотрајног ослобођења Прокупља и Топлице од Турака под вођством Станоја Главаша 1806. године, српска војска се повлачи а Турци су поново загосподарили Топлицом. Међутим,

²¹ С. Несторовић, н.д., стр. 33

као и друге пределе тако и Топлицу Карађорђе није предао на милост и немилост Турцима, већ је 1807. године за све неослобођене пределе одредио старешине. Тако је за старешину Топлице поставио Ристу Исаиловића, војводу прокупачког.

Који су разлози сеобе Срба из Добрича и Топлице у друге крајеве Србије после 1809. године?

После пораза на Чегру, у време Првог српског устанка, један број војвода је покушао да организује устанак у југоисточној Србији. Међу њима је и Риста Исаиловић из Прокупља. У нишком крају избиле су локалне побуне. Турци су те пубуне лако угушили. Пораз на Чегру, гушење ових побуна, а и новонастали турски терор у овим крајевима утицао је да се велики број Срба из Добрича исели из ових крајева. Многи од њих населили су се у околини Београда.

Какав је положај Срба у Топлици под Турцима за време владавине Милоша Обреновића?

Положај Срба у Топлици у време владавине Милоша Обреновића био је веома тежак. Репресалије Турака (бегова и спахија) биле су такве да су се многи Срби одселили из ових у друге крајеве Србије. Посебно се у репресалијама истицао бег Сулејман, који је много мучио српски народ не само Топлице већ и шире. Због тешког положаја у коме се нашао српски живаљ се спремао за побуну 1841. године. И прокупачка нахија се прикључује тој побуни. О томе постоји и званичан акт алексиначког начелника 6. априла 1841. године.

Зашто су постављањем српско-турске границе на основу фермана из 1833. године, утврђеним границама били незадовољни и Срби, и Турци, и Арнаути у Топлици?

Разлога за незадовољство постављеном границом имали су сви. Срби су били незадовољни због тога што су остали изван

Србије, тј. што српско - турска граница није постављена још јужније, како би они били ослобођени турског ропства. Постављена граница им је значила и прекид веза са сународницима "преко". Турци, а са њима и Арнаути, били су незадовољни због тога што је дошло до проширења Србије, тј. што су они притиснути, или у најмању руку притешњени. Код њих је постојала и бојазан од напада, јер су већа места као што су: Ниш, Прокушље и Куршумлија били само десетак километара од границе. Иако су интереси били различити своје незадовољство испољавају истовремено: игнорисањем границе, омаловажавањем српских граничних установа и нарушавањем територијалног интегритета Србије. Они су то, сем изузетака, чинили одвојено, независно једни од других, повремено и изазивањем инцидента.

Када је кнез Михајло покушао да организује побуну у Топлици?

Влада кнеза Михајла повела је агитацију са циљем да изазове подизање устанка у неослобођеним крајевима Србије. Тако је током 1842. године послато неколико званичних личности ондашње Србије у Крушевац, са циљем да оду на границу и да организују устанак преко Топличана и у осталим неослобођеним крајевима, са обећањем да ће устаницима Србија помоћи. Између осталих, том приликом у Крушевац су дошли кнез Михајлови ађутанти Рајевић и Станојло. Реализацију ове побуне спречила је позната Вучићева буна, потпомогнута од самих Турака. Ова побуна имала је утицаја и на пад самог кнеза Михајла 1842. године.

Шта су хришћани из прокупачке нахије добили после слања делегације за Цариград 1858. године?

У XIX веку обавезе хришћанског становништва према турским господарима биле су велике. Плаћали су: хинзирију (порез на свиње), аскерију (војницу), казанлију (порез на шљиве за печење ракије), палмут (жировница). Ово су биле додатне обавезе јер је већ раније утврђено да се даје трећина од жетве, мада је она често достигала и до три четвртине. Порезе и намете су самовољно

повећавале локалне власти. Раја, држећи се Хати - хумајума, а не могавши више да издржи све намете, корупцију и плачке одлучила је да пошаље једну делегацију у Цариград. Тако су хришћани из Нишког пашалука и из Лесковачке и Прокупачке нахије упутили једну делегацију од девет чланова 1858. године у Цариград. Делегација је пошла са циљем да уручи тужбу на рад локалних власти и да објасни све зулуме које су они чинили. Одмах након повратка ове делегације из Цариграда њени чланови су ухапшени. По налогу нишког паше затворена су и по два човека из сваког хришћанског места, као таоци. Нишки паша је послао своје војнике да туку сељаке, тако је резултат одласка ове делегације за Цариград био погоршање и онако тешког положаја српске раје.

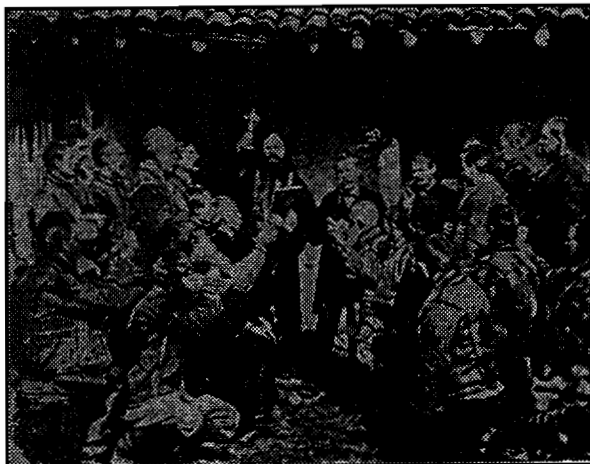
Која је улога Колета Рашића у припреми устанка против Турака у Топлици шездесетих година прошлог века?

Никола - Коле Рашић из Ниша, познати национални борац за српску ствар у другој половини XIX века, је после састанка са кнезом Миланом у Неготину 23. децембра 1858. године, одустао од планираног пута за Русију и вратио се у Ниш. Одмах је отпочео припреме за подизање устанка у неослобођеним крајевима. У том циљу почео је да обилази виђеније људе у Нишу и околини. Тако је обишао и Топлицу, Добрич и крај око Јужне Мораве. У Топлици је, обилазећи виђеније људе, сакупио 274 потписа (прихватање идеје о устанку против Турака).

Нишки завереници: Коле Рашић, Таско и Борђе Узуновић и поп Петар Икономовић

Који су људи у Прокупљу и Топлици највећи пропагатори идеје о националном покрету и ослобењу Топлице од Турака седамдесетих година прошлог века?

Нишки завереници полагају заклетву 1874. године

одржавали везе са Србијом, из Србије су у Топлицу доносили књиге, вести, али су и преносили вести у Србију, шта се све дешава у неослобођеним крајевима.

Још седамдесетих година XIX века у југоисточним деловима Србије јавља се покрет за национално ослобођење и присаједињење Кнежевини Србији. Овај покрет је био најизраженији у Нишу, али је он убрзо захватио и суседне области. Највише су томе допринели Коле Рашић и Тодор Станковић. Њихове идеје су прихватили и угледни мепштани Прокупља, махом свештеници, трговци и занатлије. Они ће се у Топлици појавити као пропагатори ове идеје. Највише су се међу њима истицали: Димитрије Коцић - поп Миче, поп Жика Костић и његов син Хаџи Михајло, учитељ Стојан Перић. Од трговаца истицали су се Мика Хаџи-Тонић, Здравко Цветковић, Никола Цветковић, Таса Костић, Цака Ђорђевић, Петар Станковић, Мита Јанковић, звани Шубаран, и други.

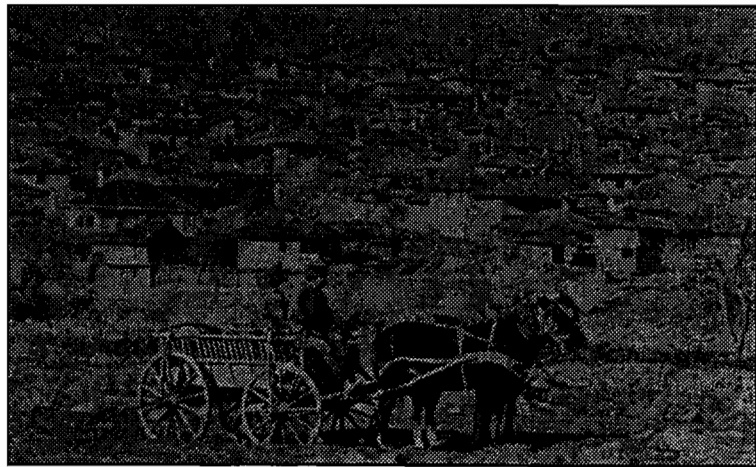
Жеља свих Срба у Топлици била је да се што пре ослободе од Турака и да се присаједине матици Србији. У то време у Топлици било је људи од ауторитета који су могли утицати и на самог кнеза да се ово питање покрене. То су били људи који су и раније

Који су Топличани били 1875. године код Милана Обреновића и којим поводом?

У Нишу је постојао већ 1875. године заверенички одбор који је планирао ослобођење неослобођених крајева под Турском. У том одбору било је и неколико виђенијих људи из Топлице. Овај одбор је одредио неколико њих да оду у Београд и упознају кнеза Милана са својим плановима и да га замоле да што пре крене у рат са Турцима и да ослободи југоисточне делове Србије у којима је стање под Турском било веома тешко. Мисију од четири члана сачињавали су: Тодор Станковић и Коле Рашић из Ниша, Голуб Мадих из Азбреснице и Ристо Симић из Лукова. Почетком фебруара ова мисија је три дана боравила у Београду. Том приликом су обавестили кнеза о свим детаљима тражећи од њега рат Турцима обећали, су му да су они са својим животима и имовином на располагању а да исто мисле и сви Срби у неослобођеним крајевима Србије.

У ком делу Прокупља су живели Турци у XVIII и XIX веку?

У време турске владавине Прокупље је било подељено на конфесионалне варошке махале. Турци су живели у средишњем

Хунђар - махала

делу града: од подножја брда Боровњака до Топлице. Тај део од данашњег центра града па до Боровњака и Царине за време владавине Турака називао се Хунђар - махала. У овом делу становали су Турци властодршци - хунђари, па је по њима и махала добила назив. За разлику од осталих махала, чији су се називи одржали и до данас, турски назив за овај део града временом је сасвим ишчезао. Српско становништво живело је у то време у Табак-махали.

Да ли је познато колико је Черкеза живело на простору Топлице у XX веку?

Черкези су народ чија је постојбина северо-западни део планине Кавказ. Због честих ратова са Русијом напуштају своју постојбину и прелазе у Турску. Турци су их ради учвршћивања своје власти и сузбијања побуна православних народа насељавали на освојеним просторима. Тако су Турци у Прокупљу у XIX веку населили 100 черкеских породица. Неке су населили и у топличким селима. Следећи талас досељавања Черкеза је након 1864. године, када је око 200 черкеских породица стигло у Ниш. Одатле су они расељени у Прокупље, Куршумлију и по многим селима у Топлици. Они ће се на простору Топлице задржати све до 1878. године када се са повлачењем Турака и Арнаута повлаче и они. Остаће њихови домови који ће бити пописани пописом од 1. фебруара 1878. године. Тада је утврђен број черкеских домова, места у којима су живели, али не и њихово бројно стање.

Из пописа се види да су Черкези живели у следећим местима прокупачког среза: у Прокупљу - 120 породица, Велика Плана - 81, Доња Плана - 24, Меровац - 21, Горња Трнава - 19, Булатовац - 13, Микуловац и Мрамор по 10, Ресинац - 9, Баботинац - 7, Рељинац - 6, Доња Речица - 2, и по једно домаћинство у Доњој Трнави, Пашинцу и Горњој Речици.

Која села су у данашњој житорађској општини у XIX веку, за време владавине Турака, била позната као господарска села?

Господарска села за време владавине Турака на овим просторима била су она села која су поред редовног плаћања држави "десетка" била у обавези да плаћају "деветак" чуварима села "пољацима", Турцима који ће временом постати господари села.

Пољак је назив за плаћено турско наоружано лице под чију заштиту су се стављала српска села (још неочитључена). Пољак је штитио српска села од самовоље и пљачке Турака и Арбанаса. За имовину коју им је штитио Срби су Турчину морали да плаћају "под ћесим".

Господарска села у XIX веку у данашњој житорађској општини била су: Житорађа са 52 домаћинства, Пејковац, Бадњевац и Лукомир са 30, Подина и Ђакус са 27, Вољчинац са 25, Држановац и Речица са 12, Доње Црнатово и Јасенице са 18, Влахово 17, Горње Црнатово и Самариновац 16, Глашинац 13, Смрдић, Дреновац и Топоница са 10, и Дубово са 5 домова.

По чему је познат Димитрије Николић, звани Поп-Миче, парох житорађски?

Поп-Миче познат је у Добричу и у целој Топлици као борац за ослобођење српског народа од турског јарма. Био је највећи поборник за школовање српске деце. Пошто у тадашњој "Мушкој школи" у Житорађи није било учила ни књига, он је ноћу, на коњу, одлазио у Суповац и ту набављао српске уџбенике и учила. Исте ноћи кришом би се враћао у своју парохију.

Школа у Житорђи радила је од 1873 - 1877. године. У то време у неким селима око Житорађе, као што су: Асановац, Пасјача и Дубово, живели су Арнаути, који су малтретирали мештане тих и оближњих села, а посебно свештенике. Зато је Поп-Миче увек када је ишао у та села, водио са собом наоружаног Турчина Салка, као јасокчију (телохранитеља).

Од 1875. године Поп-Миче је само тајно свраћао у своју парохију. Разлог је био тај што је поменути Салко, да би једном приликом спречио убиство Мичета, убио бега из Горњег Црнатова. Бег је у том крају био познат као србомрзац па пошто је покушао да убије Поп-Мичета, Салко га је предухитрио.

О Димитрију Николићу, Поп-Мичету, дуго се после протеривања Турака са ових простора говорило са великим поштовањем.

Због којих заслуга је Димитрије Николић, звани Поп-Миче, добио титулу војводе добирчког?

Димитрије Николић, Поп-Миче, први је парох житорађске парохије. Рођен је у Прокупљу "у време мађарске буне". У Прокупљу је завршио основну школу. Свештеничко образовање стекао је у манастиру Дечани. За пароха житорађског рукоположен је у Новом Пазару 1870. године. Осим по свештеничком позиву, у Топлици је познат и као борац за ослобођење Топлице од Турака. Још у време док су Турци господарили Топлицом, прелазио је преко границе (на Јастрешцу) у Србију и кришом ноћу преносио српске књиге. Повезао се и са завереницима из Ниша, са Колетом Рашићем и свештеником Петром Икономовићем који су припремали устанак против Турака. У другом српско-турском рату био је водич српским снагама од Јастрешца до Прокупља. У то време непрекидно је био са Стеваном Биничким, командантом Ибарске дивизије која је добила задатак да ослободи Топлицу. Организовао је људе у својој парохији за протевирање Арнаута са овог подручја.

Због великог пожртвовања и доприноса у српско-турском рату 1877/78. године одликован је златном медаљом за храброст и Таковским крстом V реда. Због свега овога што је у то време учинио за Добрич и Топлицу, кнез Милан га је Указом произвео у војводу добричког. После ослобођења Добрича од Турака, залагао се за поделу арнаутске земље староседеоцима, због чега је и дошао у сукоб са досељеницима из Црне Горе. Под још неразјашњеним

околностима (мада је његов убица стрељан на месту његове погибљије), погинуо је у близини Бериља, у Тамном потоку 1883. године.

Који су турски бегови из XIX века остали дуго у сећању Топличана?

Према писаним документима, али и казивању, многих Прокупчана у народном сећању, у Прокупљу и ближој околини, су најдуже остали: Сулејман-бег и Садик-бег из Прокупља, из Горње Стражаве Момедај-бег и из Доње Стражаве Ајдар-бег.

Према документима из 1835. године у Прокупљу је живео и Топлицом владао у народу озлоглашени Сулејман-бег. Његов терор над Србима је био такав да су они били принуђени да напусте своја огњишта и да се преко Јастрепца пребаце у Србију. Њему слични су била и два брата која су господарила селима Горњом и Доњом Стражавом али и шире. Њихова владавина датира од неколико деценија пре ослобођења Топлице од Турака. Но, да је и међу Турцима-господарима било и добрих људи говоре подаци да је у Прокупљу живео (после ослобођења од Турака, све до 1911) Садик-бег. Он је био власник купатила у Прокупљу. Да је он добро поступио према Србима потврда је и то што, када су се сви Турци и Арнаути повукли из Прокупља 1877/78. године, он је остао да живи у Прокупљу све до своје смрти.

Када је капетан Вукоје добио надимак Ерче?

Пешадијски пуковник Вукоје Тодоровић у Топлици је био познат као Капетан Вукоје, мада је имао већи чин. Познат је по преполачком маневру из 1896. године, по храбрости коју је испољио у каснијим ратовима у којима је учествовао. Али мало ко зна да је он био познат као Ерче. Овај надимак је добио за време школовања у Прокупљу. Азбуку и часловац изучио је на Копаонику, где је чувао стоку. Уз помоћ попа ујака стицао је прву писменост. Чувши да у Прокупљу постоји школа (1869), упутио се

из Судимља у Прокупље, са једним грошем у цепу. Уз помоћ очевог познаника, почео је школовање код учитеља Стојанче Перића. Из тих првих дана школовања у Прокупљу потиче му надимак Ерче. Једном приликом, Вукоје је читао задати текст "тако звонко и са таквим нагласком да су се задивили и учитељ и ученици. Док су прокупачка деца ћокала мало на шопски. Па га одмах прозвала Ерче, зато што говори као Ера, а не онако ситно, старински, шопски . . . нашки"²².

Тако је Вукоје, док је био у Прокупљу, био Ерче, а када би отишао на Копаоник звали су га Шопче.

Како се делило муслиманско становништво у Топлици до 1878. године?

Муслиманско становништво у Топлици до 1878. године дељено је према имовном стању и занимању. Постојала су неколико слојева. У самој вароши Прокупље, а и у околним селима, становништво се делило на класу феудалаца, односно земљопоседника, слој државних чиновника и војничких породица, занатлијско - трговачки слој, и земљорадничку масу народа. Према подацима из 1878. године у Прокупљу је живело 7 ага, 11 бегова и 5 спахија, а у селима 12 ага и 10 бегова.

Ове бројке нам указују колико је људи вршило економску експлоатацију над српским становништвом у Топлици до 1878. године. Судаћи према попису имовине ових лица након ослобађања Топлице од Турака, ови турски феудалци нису оставили неко велико богатство за собом.

Да ли је познат број занатских радњи и дућана у Прокупљу непосредно пред ослобођење од Турака децембра 1877. године?

Попис имовине и лица одбеглог муслиманског становништва, који је извршен непосредно након ослобођења

²² Топличка споменица, 1934, стр. 99

Топлице од Турака 1878. године, даје нам драгоцене податке и за време непосредно пре ослобођења Прокупља од Турака децембра 1877. године. Овим пописом обухваћени су и сви дућани и занатске радње у Прокупљу. На основу пописа се може закључити да су дућане и занатске радње поседовали муслимани, који су у то време важили за најбогатији слој. У Прокупљу је у то време било укупно 126 дућана од тога 122 су била смештена у две главне улице у граду, а остала четири у оближње споредне улице. Највећи број муслиманских власника је био са по једним дућаном (њих 72 сопственика). Са по два дућана било је 15 власника, са три дућана три власника и двојица са четири до пет дућана. Из пописа се може закључити да су муслимани у Прокупљу држали сав занатлијско-трговачки промет.

Како је изгледало Прокупље под Турцима у XIX веку?

Према записима многих, а то наводи и Мита Ракић, Прокупље је у то време "имало лик неугледне и учмале турске касабе, из које је заударо задах сточног ђубришта, лоја, штављене коже, гаражи и свакојаког другог смрада и прљавштине. Куће у њему ограђене каменим, или плотовима од исплетеног прућа, биле су турског типа, оне су све мале и слабе."²³ Куће су грађене од камена и кованице испуњене блатом, покриване су ћерамидом или каменим плочама. Улице су биле кривудаве и блатњаве. Од већих зграда у другој половини XIX века истицале су се четири џамије, сахат кула, зграда прве српске школе на Царини, турска управна зграда на простору данашње Скупштине општине Прокупље, двоспратна турска касарна на простору данашње Гимназије.

Зграда прокупачке општине под Турцима налазила се на Царини. Главна махала у то време је Хунђар - махала, део где су живели Турци и богатији Арнаути. Махалу је пресецала главна улица делећи је на горњи и доњи део. Главну улицу је пресецало осам уличица. У главној улици су биле смештене занатске радње и дућани.

²³ Слободан Несторовић, Под Хисаром, Београд 1972, стр. 45.

У то време сваки етнички ентитет имао је своје гробље, српско је било у црквеној порти поред Табак - мале где су живели Срби, турско и арнаутско у средишњем делу града, на простору данашњег парка у центру. Черкеско и циганско у подножју Губе.

На десној обали Топлице, на простору где је сада "Топличанка", Турци су имали барутану и магацин оружја и муниције. До ових објеката они су преко Топлице пролазили дрвеним мостом, који су саградили пре него што су напустили Прокупље 1877. године. Изградили су Турци и први водовод у Прокупљу 1860. године и неколико чесама и купатило.

Од када датира насеље Гарић?

Насеље Гарић које је данас у саставу Прокупља датира још из турског доба. Власник плодне земље на десној обали Топлице средином прошлог века био је Асан-бег. Ради обраде земље на свом имању населио је српску породицу из Бивоља код Крушевца, Илију Илића, а нешто касније и породицу Костић. Пре ослобођења од Турака Гарић је имао 5 кућа са 52 становника.

Једина веза Гарића у то време са Прокупљем био је дрвени мост на Топлици (налазио се нешто низводније од данашњег бетонског моста код аутобуске станице). Када су се Турци повукли из Прокупља, децембра 1877. године, они су тај мост запалили. На истом месту је нешто касније саграђен нови дрвени мост. Мост није био само веза Гарића са Прокупљем већ и Прокупчана са имањима која су имали на десној обали Топлице. Историчар Божидар Бевори, трагајући по старим записима, открио је да је "стари назив села Гарића Стрчи Крак"²⁴. (Овакав назив села помиње се у Извештају Суда општине прокупачке, бр. 326 од 17. марта 1882. године).

²⁴ Божидар Бевори, Рад аграрне комисије за Топлички округ на разрешењу затечених аграрних односа, Лесковачки зборник XXXI, стр. 77

По чему је данашње насеље Појате добило назив - и када?

За време турске владавине Прокупље је било подељено на махале: Табак - махала, Царина, Хунђар - махала и Черкез - махала. Из XIX века датирају још два насеља која су данас у саставу Прокупља, а то су, тада села, Појате и Гарић.

Појате је добило назив средином XIX века по томе што је на том простору Асан-бег имао бачију - појату. Поред појате имао је и кулу "од три боја" у коју је сваке недеље одлазио са породицом из Хунђар - махале. Ту се он одмарао по читав дан. На свом имању је он населио неколико српских породица да би му чували стоку и обрађивали земљу. Једна од првих породица која се ту населила је Станојевић. Порекло ове породице је из околине Врања. Непосредно пред ослобођење од Турака Појате су имале 5 кућа у којима је живело 25 људи. Након одласка Турака Асан- бегова кула је порушена.

Како је у изворима насталим у другој половини XIX века описана Куршумлија?

Према једном запису насталом средином XIX века "Куршумлија је постала права касаба. Имала је 200 домова, три до четири џамије, хамам, остатака шест цркава и више кавана. Једна велика зграда је била сарај."²⁵

Један од последњих извора који говори о Куршумлији под Турцима, настао је неколико година пре ослобођења од Турака, Призренски салнами годишњак из 1873. године, у коме је о Куршумлији записано:

"У Куршумлији постоји једна џамија, с минаретом, једна медреса где се налази гроб чувеног Сухејела, затим педесет дућана, две пекаре, четири хана, четири кафане, два магацина и један државни конак с просторијама за жене (ханлук). На подручју града

²⁵ Народне новине, Ниш 24. IV 1965

има више река: Бањска, Топлица, Косаница, а на њиховим горњим токовима много вртова и повртњака, који се наводњавају из свих река. Преко реке Бањске и Топлице води по један мост. Испред града стоји још један велики дрвени мост изнад Топлице. У граду постоји један стари хамам..."²⁶ Према писању овог годишњака, у селу Крчмаре постоје рушевине старих двораца. На Копаонику постоји десетак ваљаоница и две пилане.

²⁶ Часопис "ТОК", бр. 16 и 17, Прокупље април 1981.

Глава пета

РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА (1876 - 1877/78. ГОДИНЕ)

Када је покренуто Источно питање и како ће се оно одразити на ставове Србије и српски народ у још не ослобођеним крајевима под Турцима?

Источно питање покренуто је још у **XVII** веку, али се оно поново активира тек 1842. године, када добија међународне размере.

У Србији тога времена долази до буђења националне свести, али томе је допринело и слабљење моћи турске државе. У решавању националног питања у поробљеним земљама, па и у Србији, све више почињу да се укључују и широке народне масе. Код српског народа под турском влашћу појавила се нада у коначно ослобођење од турског ропства. Српски захтеви су у почетку били да се у оним областима под Турском, у којима су живели Срби, отварају школе, цркве, читаонице, да се штампају новине и оснивају удружења. Турска се у то време није много обазирала на те захтеве Срба под њеном влашћу.

Источно питање темељније почиње да се решава избијањем устанка у Херцеговини и Босни 1875. године. У почетку овај

устанак је само аграрна побуна против турске експлоатације. Временом устанак, прераста у политички покрет који ће подржати Србија и Црна Гора. Обе државе су се од самог почетка ставиле на страну устаника и почеле припреме за рат са Турском. Овакав став Србије и Црне Горе убрзаће решавање источног питања.

Велике силе нису биле спремне да се у овом периоду реши Источно питање. У тим тренуцима интереси Србије нису се поклапали са интересима ниједне од њих. Чак је Русија саветовала Србији да не улази у рат са Турском. Према томе, у том тренутку, Србија није могла да рачуна на помоћ ниједне државе, сем братске Црне Горе.

У Кнежевини Србији, у неослобођеним крајевима под Турском сваким даном је расло ратно расположење. Њега су подгревали руски словенофили који су се надали да ће се и Русија укључити у рат када до њега дође.

О улози Србије и Црне Горе у решавању Источног питања др. Владимир Ђорђевић је записао: "Својим залагањем за устанак у Босни и Херцеговини и својим уласком у рат 1876. године, Србија и Црна Гора кренуле су у опасно источно питање и од једног локалног устанка направиле су европску ствар."²⁷

За српски живаљ у Топлици покретање овог питања значило је шансу за коначно ослобођење од вишевековног ропства под Турцима.

Како су се одвијале припреме Србије за први рат са Турском 1876. године?

Србију је почетком 1876. године захватило ратно расположење иако су многи схватили, поготову они који су одлучивали о судбини земље, да је Србија неспремна за рат са Турском. Један од њих био је и кнез Милан који је дуго оклевао, али је на крају морао да попусти притисцима Ристићевог кабинета (Владе) која је била за ратну опцију.

²⁷ др Владан Ђорђевић, О педесетогодишњици рата 1876, Суботица 1926, стр.32

Априла месеца 1876. године образован је Ратни савет и Генералштаб који је требао да изврши целокупне припреме и организацију војске за рат. У току маја месеца Војни савет је урадио Ратни план.

Непосредно пред саму објаву рата Србија и Црна Гора су у Млецима 17/29.(по новом календару) јуна 1876. године склопиле војни савез. Ове државе су још пре потписивања овог савеза вршиле интензивне припреме за рат. Дуж целе границе према Турској распоређена је војска. У току јуна месеца Србија је мобилисала сву војску. Српска војска је народна (милицијска), мала, без потребне обуке, кохезије, па и дисциплине, слабо наоружана па и неопремљена, а попуњавана је по војнотериторијалном принципу. Укупан број војника на који је Србија у то време могла да рачуна, узимајући у обзир и редовну и народну војску је 140 000 војника и око 5 000 добровољаца који би дошли из суседних области (Срби под Турском), могло се још рачунати на добровољце из Бугарске и Русије.

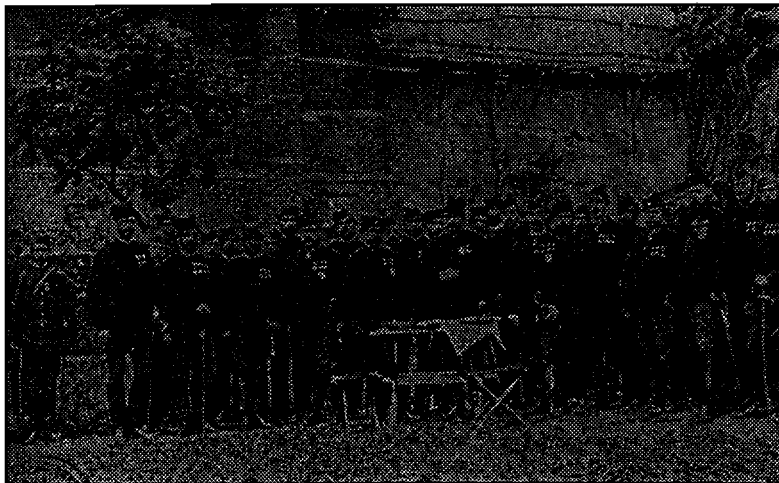
Они који су правили ратне планове знали су да ће против своје војске имати 180000 турских војника, стајаће војске, савршено опремљене. Према ратној формацији српска војска је груписана у четири самосталне војске: Моравска, Ибарска, Тимочка и Дринска. Од ове четири војске "Моравска је била највећа јер је она требала да цернира Ниш и да продире на југоисток и југ у правцу Пирота, Прокупља и Куршумлије."²⁸

Какав ратни план је усвојила српска Врховна команда маја 1876. године?

Врховна команда српске војске, за почетну фазу рата, усвојила је план по коме би се извршила офанзива на свим правцима: Моравска војска ка Нишу, Ибарска ка Пиви и Тари, Тимочка ка Видину и Дринска ка Босни. Према овом ратном плану један од најважнијих праваца и циљева српске војске је ослобођење Ниша.

²⁸ Јован Ристић, Дипломатска историја Србије књига I (први рат 1875/1878), Београд 1896, стр. 119

У ратне комбинације око ослобођења Ниша укључена је и
Топлица. Ослобођење Прокупља имало је стратегијски значај.

Врховна команда српске војске 1876/77.

Ослобођењем Прокупља и Топлице искључила би се могућност
Турцима да, на утврђењу код Мрамора, надомак Ниша, добију
појачање из овог правца, са Косова. Али би ослобођење Топлице
омогућило бржи продор српској војсци према Косову и Метохији.

Пред сам почетак ратних операција, Врховна команда
српске војске је одустала од предвиђене офанзиве у правцу Ниша и
определила се за опсаду Ниша. Промена одлуке Врховне команде
српске војске имаће кобне последице по коначни исход рата.

Турци су својим ратним планом прецизирали да главнину
својих снага концентришу ка Нишу, да офанзиву предузму ка
Делиграду, Параћину и Београду, а остале трупе да држе у
дефанзиви.

*Зашто је Мрамор код Ниша имао тако важан страте-
гијски значај у Првом српско-турском рату?*

У Првом српско-турском рату Мрамор је утврђени турски
логор, који је представљао важну стратегијску тачку у одбрани
Ниша и одржавању веза између Ниша и Прокупља.

Који је значај Мрамора у овом рату потврђује и то што ће одмах након објаве рата Турској, до првих борби доћи управо код Мрамора.

Рат је Турској објавио кнез Милан, врховни командант српске војске, 18. јуна 1876. године са положаја у Делиграду, а кнез Црне Горе, Никола, 20. јуна 1876. године.

Због промене плана који је уследио непосредно пред почетак ратних операција Моравски корпус, задужен за овај правац, није више наступао као целина већ је подељен у три колоне. "Са задатком да десна колона (1 батаљон, 2 ескадрона и 2 батерије) заузме Топлицу са Прокупљем и да садејствује средњој колони; Средња колона (15 батаљона, 7 ескадрона и 8 батерија) да освоје мостобран код села Мрамора и пресеку везу Ниш - Лесковац; Лева колона (20 батаљона, 5 ескадрона и 6 батерија) да преко Грамаде врше демонстрацију према Нишу."²⁹

Борбе за ослобођење Мрамора отпочеле су 20. јуна (по новом календару 2. јула) 1876. године. Средишња колона Моравског корпуса извршила је напад на мраморско утврђење. Борбе су отпочеле у јутарњим часовима када је испалена прва граната из српског топа, на Суповцу. У почетним борбама за ослобођењем Мрамора српска војска је имала успеха, али када је Турцима пристигло појачање, они су консолидовали своје редове. Српска војска је била приморана да се повуче на почетне положаје. Тако се ова прва битка за освајање Мрамора завршила неславно по Србе. Један од разлога неуспеха српске војске је и тај, што десна колона српске Моравске дивизије није ослободила Прокупље.

Већ 4. јула (сви датуми ће бити по новом календару) српска војска се припремала за нови напад на Мрамор. У ноћи између 4/5. јула извршен је нови напад, али и овај је био без успеха. Чета добровољаца под командом Протопопова, родом из Петровца, и добровољачке четовође: Коле Рашић, Таса Узуновић и Сима Димитријевић, са још око 1000 добровољаца, извршили су напад на Мрамор. Већ у току дана Турцима је пристигло појачање од око 10.000 војника, од Турака са Косова и Черкеза из Топлице.

²⁹ Војна енциклопедија *ИХ*, Београд 1967, стр. 190

Битку за Мрамор је српска војска изгубила, али оно што је мало познато, то је да су у том нападу српски добровољци успели да ослободе део територије која је до тада била под Турцима, а то су села: Дудулајце, Крајковац, Азбресница и Биљег. Но, и ова села ће Турци повратити кад им је стигло појачање.

Српски неуспеси код Мрамора су били само почетак оног што ће се српској војсци дешавати у читавом овом рату са Турцима.

Зашто су Турци у одбрани мраморског утврђења 1876. године укључили и Черкезе из Прокупља и околине?

Напад српских добровољаца из Топлице на турски логор у Мрамору, изведен 4/5. јула 1876. године, изазвао је велики страх код Турака. У страху да не изгубе стратешки важан положај, а и да не претрпе велике људске губитке, Турци су са Мрамора затражили помоћ из Ниша и Приштине. Пошто у Прокупљу није било много турских војника, Турцима код Мрамора упућено је појачање из Приштине. Турској војсци, која је из Приштине пролазила кроз Топлицу, прикључио се велики број Черкеза. Вероватно су они у том тренутку били свесни шта би за њих значило турски пораз на Мрамору. Захваљујући помоћи из Ниша и Приштине, али и ратоборних и храбрих Черкеза из Топлице, Турци су успели да одбране Мрамор.

Но, ни помоћ Черкеза у другом рату неће помоћи Турцима, али ни Черкезима, да остану на овим просторима. И једни и други напустили су Топлицу након њеног ослобођења у рату 1877/78. године.

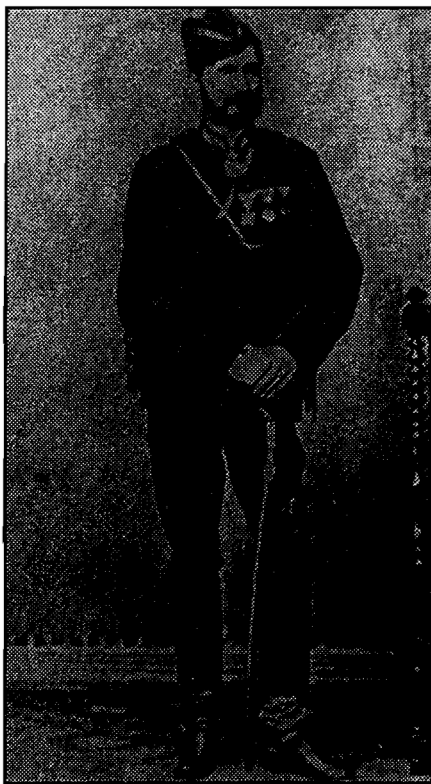
Када је син славног руског писца Пушкина био у Србији и којим поводом?

У Првом српско - турском рату 1876. године ратовало је на страни Србије и неколико хиљада добровољаца из Русије. Генерал Черњајев је чак био главнокомандујући у српској војсци. Међу

руским добровољцима нашао се и капетан Пушкин, син познатог писца Пушкина. Он је динамитом порушио мост код села Суповца. У наступању према Мрамору његове јединице су минирале мост на Јужној Морави код Мрамора. (Није искључено да је као врстан минер у овој акцији учествовао и Пушкин). За испољену храброст он је од српске владе одликован Таковским крстом.

Зашто српска војска није ослободила Прокупље 1876. године?

За напад на Прокупље, како је већ напред речено, била је задужена десна колона Моравске дивизије, под командом Бучевића. Ова јединица је добила задатак да преко Јастребца и

Коста Бучевић, пуковник

Вукаће изврши напад на турске посаде у Прокупљу и да освоји град. Циљ ове акције био је ослобођење Прокупља, а тиме и спречавање могућности пристизања помоћи Турцима код Мрамора из правца Прокупља. Сачувани запис команданта Бучевића најбоље сведочи зашто Прокупље није ослобођено. Извештај Бучевића коментаришао је др. Бладан Ђорђевић: "Он је у четири сахата тачно према диспозицији кренуо се с Вукаће с својом дивизијом, али је имао да маршира 6 (или 8, не сећам се тачно) сахата док је наишао на непријатеља, с којим се тукао цело после подне и при свем том што су му трупе биле уморне од толиког марша узео је непри-

јатељу три виса, али због плашљивости својих трупа (нарочито јагодинске бригаде) морао се повући опет на Вукањи."³⁰

Ако се пажљиво анализира овај извештај може се закључити да је ова мешовита дивизија за 6-8 сати марша од Грешца на Јастребцу могла да стигне у близину Прокупља, јер од Прокупља до Грешца има 12 км. Да је ова јединица стигла до Прокупља вероватно би га и освојила јер је у то време Прокупље слабо утврђени град са малом турском посадом. Потврда за ово је и запис у коме се каже да је у Прокупљу тада било: "Три батаљона, један ескадрон и једна батерија, а у Куршумлији један кавалерски пук и једна батерија турских војника."³¹

Која јединица Моравског корпуса српске војске је водила борбе са Турцима код Блаца и Куршумлије?

У току Првог српско - турског рата на простору Топлице деловао је и Крушевачки одред из правца Јанкове клисуре. Овај одред је 4. јула 1876. године овладао Јанковом клисуром, прешао границу и заузео села Чучале, Цепницу и Сибницу. Средином августа јаке турске снаге из Куршумлије напале су одред и приморале га на повлачење.

Крушевачки одред је од 21 - 23. августа водио борбе са Турцима да би ослободио Блаце, али без успеха. У близини Куршумлије одред је успео 5. септембра да одбије јачи турски напад. Убрзо је морао да се повуче преко границе. Крајем септембра извршио је још један напад на целој граничној линији према Турцима, али и овај напад као и многи други пре њега био је без успеха.

³⁰ др Владан Ђорђевић, Српско-турски рат 1876- 1878. књ. I, Београд 1907, стр. 63

³¹ Исто, стр. 51

Где је и када у Топлици погинуо руски поручник Буров?

За време Првог српско - турског рата 1876. године, у одбрани граничне линије изнад Блаца, нашла се Ваљевска дивизија другог позива. У редовима ове дивизије било је и неколико (6 - 8) руских добровољаца. Међу њима је и поручник Буров. Једне ноћи, средином септембра, ова група руских добровољаца извршила је напад на турску предстражу (мртву стражу). Овај напад је узнемирио целу граничну линију. Када се група руских добровољаца вратила у редове Ваљевске дивизије са собом је донела и мртвог руског поручника Бурова. Уз сву почаст пристуних српских и руских војника сахрањен је у близини села Чучала, код Блаца.

Који су разлози неуспеха српске војске у Првом српско - турском рату?

Српска војска у Првом српско-турском рату је доживела пораз, како на правцу према Нишу и Топлици, тако и на другим правцима. После четворомесечног рата турска војска је кренула у противофанзиву, продрла је на територију Србије и освојила многе градове. Када је пао Ђунис, генерал Черњајев, који је командовао Моравском војском, захтевао је од српске владе да преко Русије затражи примирје. Уз посредовање Русије, а и после њеног ултиматума Турској, Порта је прихватила примирје 20. октобра, у трајању од два месеца, уз гаранције и посредовање великих сила. Примирје је затим продужено до 17. II 1878. године. Мир између Србије и Турске коначно је закључен 16. фебруара 1877. године у Цариграду, протоколом о миру на бази status quo. Мир је верификован царским ферманом и кнежевом прокламацијом 20. фебруара 1877. године, када је мир најзад и успостављен.

Анализом Првог српско - турског рата, као неизбежним, намећу се следећи закључци: очито је да је Србија пре почетка овог рата преценила своју војну снагу; да је заједно са Црном Гором неспремна ушла у рат са Турском, надмоћнијим непријатељем;

погрешна је била и процена да кад рат отпочене да ће се у њега укључити и балканске државе; није потпуно схваћено, или се није хтело да схвати, да Русија не жели да учествује у овом рату; превише се рачунало на Србе из Старе Србије, а било је и низ других погрешних процена и одлука у току овог рата.

Велика је била грешка војног врха да се организује офанзива на линији дугој 280 километара, да се пред сам напад на Ниш промени ратни план. На добровољце, Србе из крајева под турском влашћу, могло се рачунати, али не на толико велики број, с обзиром на све оно што су Турци чинили породицама добровољаца у знак одмазде.

Која је улога добровољаца у Првом српско - турском рату 1876. године?

Посебно светла тачка у овом рату је победа српске војске на Шуматовцу и учешће добровољаца из неослобођених крајева Србије, међу којима је било и људи из Прокупља и Топлице, јер је Топлица била погранична област. Многи Топличани, када је отпочео рат побегли су у шуме, збегове, чекајући ослободилачку војску. Многи од њих успели су да пређу границу и да се прикључе српској војсци. Тачан број добровољаца - Срба из ових крајева, учесника у Првом српско - турском рату ни до данас није утврђен.

Које дипломатске активности карактеришу период између првог и другог српско - турског рата и какви су односи у том периоду између Србије и Русије?

Период између Првог српско - турског рата 1876. године и Другог српско - турског рата 1877/78. године, у који се укључује и Русија карактерише жива политичка активност великих европских сила и Турске. Посебно место у свим тим односима имала је Србија. Русија и Аустро-Угарска имале су интересе на подручју Балкана. Оне су без знања Србије 1876. године утврдиле своје интересне сфере.

Неуспех Цариградске конференције децембра 1876. године и турско неприхватање одредаба Лондонског протокола, од 31. марта 1877. године којим се потврђују реформе за хришћане под турском упавом, обеснаживање одлука, доношењем турског устава за време владе султана Абдул Хамида **II**, били су знак и могућност да Русија може да објави рат Турској. Тако се у овом периоду Русија појављује као сила која жели да убрза решење Источног питања, али и као заштитник Словена.

Пошто се тако велико питање са Турском није могло решити дипломатијом Русија се определила за ратну опцију.

Русија је 24. априла 1877. године, Манифестом цара Александра **II**, издатим у Кишњеву, објавила рат Турској, проглашавајући тај чин средством за извршење одлуке великих сила. Све велике силе изузев Енглеске изразиле су неутралност.

Неуспех у првом рату са Турском није обесхрабрио Србију, напротив, она је, иако поражена, из овог рата изашла са већим искуством, али и схватањем да сама не може добити рат против Турске, већ да се мора ослонити на неку велику силу, пре свих на Русију, с којом је имала заједничке интересе.

У овом периоду посебно је интересантан став Србије, њени односи са Русијом, и став према учешћу у рату. Русија је желела да сама реши овај рат, али да се у њега укључи и Србија, ако затреба, што се, како ћемо касније видети, наметнуло као нужна потреба. Колебљив став Русије око укључивања Србије у рат са Турском у почетку је одговарао Србији, јер се и она колебала да ли да се укључи у рат или не. Јер Србија је била исцрпљена првим ратом, недостајали су јој новац, оружје, муниција и опрема. Србија се колебала само кад је у питању време када се треба укључити у рат, јер жарко је желела да ослободи Србе у Старој Србији, а сада јој се та могућност указала. Поучена искуством из претходног рата, Србија је сада са доста дипломатског такта вршила припреме за рат.

Но, све док је руска војска напредовала, Русија није слала обећану новчану помоћ Србији, иако је та помоћ упорно тражена. На руски захтев да се и Србија укључи у рат, Србија је одговарала

да нема средстава. Вештом дипломатијом, Србија ће од Русије изнудити финансијску помоћ, а укључиће се у рат када јој то буде највише одговарало, после руског заузимања Плевне.

Који су ратни циљеви Србије у Другом српско-турском рату и да ли је у те циљеве спадала и Топлица?

Још пре објаве рата, српска влада је одредила циљеве рата - ослобођење и присаједињење неослобођених крајева Србији. Врховна команда донела је операциони план, он је у основи исти као и у рату 1876, с тим што је сада саображен са планом дејства руске војске. "Српска војска требала је да осигура десни бок руске војске, која се налази у Бугарској, и да веже за себе део турских снага, да дејствује према Софији, с тим да претходно окружи Ниш, да пресече све комуникације које везују Османлијско царство са западном половином Балканског полуострва, и тиме олакшају руској војсци пелаз преко масива планине Балкан и даље наступање према Цариграду. Истовремено је требало да ослободи и поробљене градове у долини Нишаве и Топлице."³²

Србија се за овај рат много озбиљније припремала. Након што је утврдила циљеве извршила је опсежне припреме: финансијске, војне и друге. У финансијском погледу добијена је тражена помоћ од Русије. У војном, извршена је реорганизација војске. Донешено је и низ нових закона којима су могли да се регулишу односи у току рата. Извршен је утицај и на неослобођене крајеве, на становништво, да се и оно организује за рат који ће уследити.

Након завршених припрема, извршена је мобилизација у периоду од 20. новембра до 2. децембра 1878. године. Затим су Врховна команда и њен командант, кнез Милан, извршили размештај српске војске. Кнез Милан је 13. децембра објавио рат Турској.

³² Н. Илић, Ослобођење јужне Србије 1877/1878, Београд стр. 33

Зашто је према ратном плану Врховне команде ослобођење Топлице имало стратегијски значај?

Ратним планом за Други српско - турски рат српска војска је подељена на офанзивну и дефанзивну, што није био случај у првом рату. Цела српска војска подељена је у пет корпуса: Шумадијски, Моравски и Тимочки (офанзивни), Дрински и Јаворски (дефанзивни). Добровољачки корпус био је тек у оснивању. Офанзивна војска бројала је 40 000 бораца и 128 топова, а одбрамбена 43 000 и 98 топова. Ако се све ово узме у обзир, у овај рат Србија је ушла са 98 800 бораца и 226 топова. За подручје Топлице одређен је Моравски корпус. Број војника овог корпуса је 18 000, а топова 46. Командант корпуса је Милојко Лешјанин. Корпус је распоређен на линији од Јанкове клисуре - Суповца - Мрамора - Мораве, па све до Грамаде на топоничком положају. Задатак овог корпуса био је да блокира Ниш са запада и севера и да продре у Топлицу. Према овом корпусу Турци су распоредили снаге од 46 000 бораца. У Нишу, Прокупљу и Куршумлији било их је 8 000. На простору Топлице јача турска утврђења су: Мрамор, Куршумлија и Преполац.

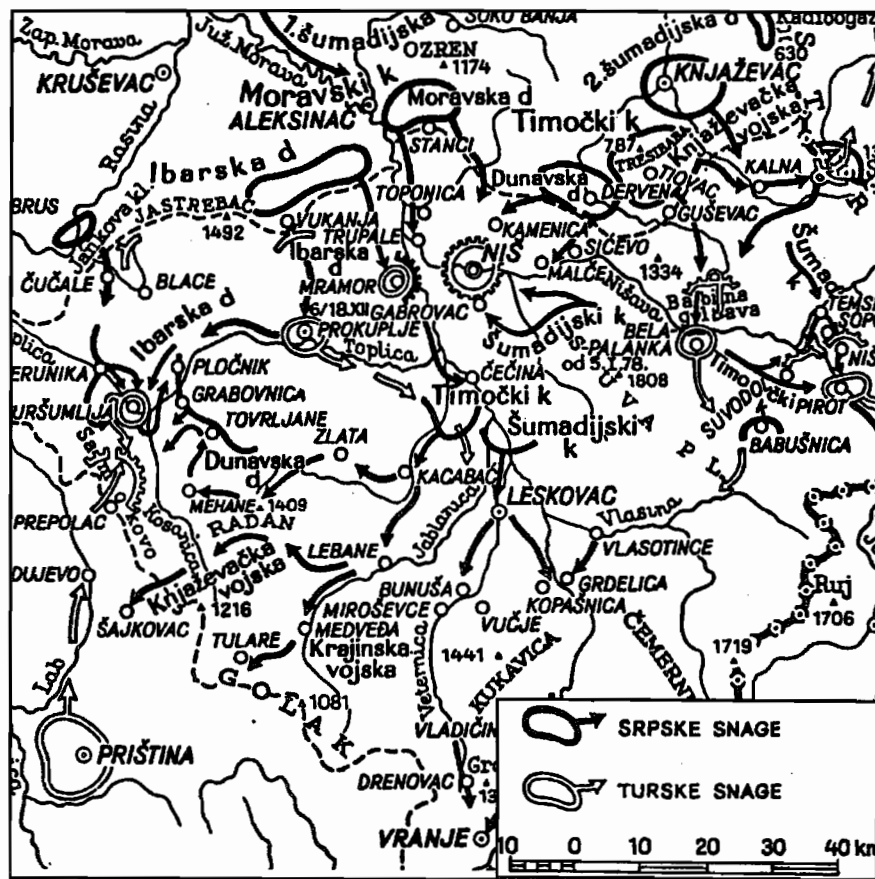

Генерал Милојко Лешјанин

По плану Врховне команде, ослобођење Топлице је стратегијски значајно, јер би се тиме пресекала веза Косово - Куршумлија - Прокупље - Ниш, коју би Турци могли да користе. Други задатак био је да се раздвоје две турске војске: на Косову и у јужној Србији, чији је центар у Нишу. Према плану у почетку у Топлици би дејствовала само Ибарска дивизија Моравског корпуса.

Како је у Другом српско - турском рату на топличком правцу распоређена Ибарска дивизија?

Основни задатак Ибарске дивизије био је ослобођење Топлице. Њу су сачињавале три бригаде: Крушевачка бригада *I* класе с једном пољском батеријом, и ескадрон коњице - њоме је командовао Љубомир Остојић (она је преко Тешице и Суповца упућена на Мрамор); Чачанска бригада *I* класе, под командом мајора Аксентија Јаковљевића - с једном пољском и једном брдском батеријом и ескадроном коњице (она је преко Вукање и Грешца требало да ослободи Прокупље); Крушевачка бригада *II* класе - с једном брдском батеријом, под командом мајора Илије П. Живковића (она је преко Јанкове клисуре и Блаца требало да

Јужни и источни фронт, распоред и дејства снага од 3. XII 1877 до краја рата

избије на Куршумлију). Циљ оваквог распоређивања Ибарске дивизије био је да све три њене бригаде крену у напад по утврђеним правцима, истовремено, да тако разбију турско лево крило и ослободе Топлицу.

Већ приликом распоређивања на граничној линији, делови ове бригаде продрли су на турску територију, заузевши при томе неке од турских караула које су имале стратегијски значај за даља освајања.

Када је у Другом српско - турском рату ослобођен Мрамор?

Као и у Првом, и у овом рату Мрамор је био важно турско утврђење које је требало освојити. Знајући значај Мрамора Врховна команда српске војске је након три дана мировања на положајима, издала наређења Ибарској дивизији да по сваку цену освоји Мрамор. Напад на Мрамор 18. децембра 1877. године извршили су у Јошанички и Трстенички комбиновани батаљон Крушевачке бригаде и два батаљона Алексиначке бригаде. Напад су извршили ослањајући се на планину Јастребац, преко села Азбреснице и Крајковца.

Турци су упорно покушавали да одбране Мрамор. Но, под притиском јаких српских снага, приморани су на повлачење у Ниш. Приликом повлачења, турски инжењерци су онеспособили мост на Морави код Мрамора, чиме су спречили продор српским снагама ка Нишу, али тиме је пресечена и свака веза између Ниша, Прокупља, Куршумлије и Косова. Освајањем Мрамора као значајног стратегијског места олакшан је продор српској војсци на југ, према Лесковцу и Врању, као и на запад, према Прокупљу, али и освајање Ниша. За потребе освајања Ниша српски инжењерци обновили су порушени мост на Морави. После преуређивања ровова на Мрамору српска војска је подељена на два дела: један који је требало да дејствује према Нишу, и други према Прокупљу.

Освајањем Мрамора отварају се "источна" врата Топлице. У Топлици, тог истог дана, друге јединице Ибарске дивизије воде

борбе за освајање нових простора. Тако се игром случаја десило да Мрамор и Прокупље буду ослобођени истог дана, 19. децембра, на дан св. Николе. 1877. године.

Шта је петровачки кмет Петар саопштио српској команди на Грешцу средином децембра 1877. године?

На позив капетана Милана Стојановића српској команди на Грешцу, непосредно пре ослобођења Прокупља од Турака, јавио се Петар, кмет села Петровца. Дошавши са још два сељака команданту Чачанске бригаде мајору Аксентију Јаковљевићу, испричао је шта се дешава у Прокупљу. Његова прича заснивала се на ономе што је од других сазнао (касније ће се видети да је био добро обавештен о стању у Прокупљу). Између осталог, рекао је да Турака у Прокупљу скоро и нема јер су се са фамилијама преселили преко Топлице и да тамо живе у збеговима. Да се прича да је султан поклатио Србији до Топлице, па зато преко ње беже. У граду је по њему остало само 400 низама; остали су отишли према Куршумлији. Они што су остали топова немају, а табије имају само две. Петар је замолио мајора да што пре крене на Прокупље, јер су тамошњи Срби угрожени од Арнаута и Черкеза, који такође беже.

Које су јединице и када ослободиле Прокупље од Турака?

Када је командант Чачанске бригаде мајор Аксентије Јаковљевић сазнао шта се дешава у Прокупљу, без присуства команданта корпуса Стевана Биничког, издао је наређење да се изврши напад на Прокупље. Из његовог наређења се види које су јединице извршиле напад на Прокупље. Наређење гласи:

"Да батаљони студенички и карановачки са пола ескадрона коњице и са пола брдске батерије, стављајући се под командом Милана Стојановића и његовог ађутанта Лазе Петровића, одмах иду и заузму Прокупље а ако би случајно наишли на јак отпор

непријатељски, то да се задрже од заузимања његовог до доласка и остале војске."³³

Снаге одређене за напад преко Горње и Доње Стражаве стигле су надомак Прокупља. Водич ових снага био је Димитрије Николић, у народу познат као "поп Мита". Поред њега било је и многих других из ових крајева који су још раније побегли преко границе, а сада су се вратили да ослободе своја огњишта.

Од преосталог дела војске, један део остао је на Грешцу, а други део се спустио у село Петровац.

Када је српска војска стигла близу града, са северне стране, направљен је распоред за напад на град. Рспоред снага за ослобођење Прокупља био је следећи: један део Чачанске бригаде запосео је северни део друма према Нишу; Студенички батаљон заобишао је град са јужне стране, да би заузео дрвени мост на Топлици и спречио одступање Турака; десно крило бригаде спустило се правцем села Бумбурека и бокирало западне прилазе граду, из правца Царине. Тако се, оваквим распоредом снага, Прокупље нашло у обручу.

О распореду српске војске и о борбама за ослобођење Прокупља постоје и записи очевидца. Један од њих је анонимни дописник листа "Застава" (Србин). Он је у својим белешкама записао: "6. децембра 1877. године у 8 сах. изјутра, оба батаљона са брдским топовима, пред којима први вод коњице, наступаше преко села Петровца до села Стражине (Стражава) одакле карановачки батаљон истури две чете у ланац за којим иђаху оба брдска топа, а својим левим крилом заиђе испод вароши - источно пређе нишки друм и заузео два мања турска утврђења, која беху подигнута на вису испод друма, и одатле се упути право ка вароши, центар са топовима беше стигао северно - источно изнад вароши на 150 - 200 метара и топови дејствоваше против турске карауле и вароши, одакле бошибозуци пуцајући одбијаху наступање десног крила. После 2 сах. пушкарања зачу се труба са десног крила која даде знак да се са три стране јуриша и одјекну "Ура!" Лево и десно

³³ Д. Петровић, Борбе у Топлици 1877 - 1878, Београд 1979, стр. 47

крило као и центар појуре у варош, и за тили час пробију се кроз тесне улице и поседну топличку ћуприју, преко које већ бошибозуци пројуре и побегну у планине и варош беше заузета."³⁴

У самој вароши је још пре напада српских снага било хаотично стање. У делу чаршије који су Турци запалили, изгорело је 30 кућа и дућана, три Прокупчанина су убијена, а двојица теже рањена. Срби Прокупчани скривали су се тих дана по заклонима да не би их Турци убили, али кад су чули пуцњаву топова и пушака изашли су из заклона и пошли нашој војсци у сусрет.

Ослободивши град у поподневним часовима, српска војска је заједно са мештанима најпре локализовала пожар, а затим је настојала да заведе ред у граду, јер је било хаотично стање: радост, одушевљење, али и пљачка и тежња за осветом над преосталим Турцима.

О ослобођењу Прокупља Врховна команда српске војске доставила је српској влади следећи извештај:

"Јуче (тј. 6. XII) у 3 сах. по подне, заузела је наша војска и посела Прокупље и његова утврђења." и други: "Прокупље које је сада у нашим рукама, заузела је наша војска после артиљеријске борбе. На нашој страни није било никаквих губитака, а Турци су оставили више мртвих на бојном пољу. У одступању они су запалили варош, те је изгорело до 30 кућа; остало је наша војска спасила. Пре него што су оставили варош Турци су тројицу Прокупчана исекли, а двојицу тешко ранили."³⁵

Да би завела ред и мир у граду, војска је поставила привременог гарнизонара Симу Дукића.

У Прокупљу је након ослобађања настало одушевљење али ће се то убрзо претворити у хаос, отимачину и пљачку турске имовине.

³⁴ Белешке анонимног дописника из Прокупља за лист "Застава", Борбе на Топлици . . . 1877 - 78, "Застава" бр. 60 -66, 1878

³⁵ М. А. Марковић, Топлица у прошлости, цитат из Извештаја Врховне команде II , 46 и "Српске новине" бр. 268 8 - 12, 1878. године.

Какво је стање у Прокупљу непосредно пре његовог ослобођења од Турака?

Турци су у Прокупљу били обавештени о распореду српских снага. Били су обавештени и о томе да је на Јастрепцу Чачанска бригада и да само чека одлуку за напад на Прокупље. Знајући то, али и своје стање, тачније, да Прокупље није утврђено, отпочели су са утврђивањем града. Ово утврђивање града изазвало је страх код нехришћанског становништва (Турака, Арнаута и Черкеза), тако да су многи од њих још пре српског напада побегли из Прокупља. Сви они су бежали преко Топлице у планине, а један део турске војске повукао се према Житорађи.

Српско становништво било је спремно да помогне својим ослободиоцима. Али и они тих дана преживљавају тешке тренутке јер је муслиманско становништво приликом повлачења чинило велика недела.

О стању у граду, пред ослобођење постоје сведочења учесника тих збивања. Ево сведочења Мике Хаци-Тонића, трговца из Прокупља: "Турска војска напустила је Прокупље два дана пре уласка Срба (два дана пред св. Николу). У вароши је тада настало безвлашће. Турско становништво, осетивши да нема власти, почело је по вароши да пљачка и злоставља Србе. Уочи св. Николе, Турци, грађани у вароши запале чаршију и то почевши од данашње тзв. "Џивџанове кафане", где је била главна чаршија, па до краја, те је изгорело 7-8 кућа, 10 - 15 дућана и две кафане . . . Становници ових зграда које су гореле, покупе на брзу руку најпотребније ствари, те се бежањем почну спасавати у друге крајеве вароши."³⁶

Који је очевидац оставио запис о стању у тек ослобођеном Прокупљу?

Стање у ослобођеном Прокупљу на дан св. Николе 1877. године најбоље је описао учесник у ослобађању, очевидац Мита

³⁶ М. А. Марковић, н.д., стр. 66

Петровић, у својим белешкама: "У 10 1/2 сахати улазили смо у варош кроз гомиле искупљеног народа који са раширеним рукама трчаше испред нас, љубећи се са војском вичући: - Вије сте наша браћа. Вије сте наши спасиоци. Живео краљ Милан, наш отац! Живела његова војска! Кроз такве гомиле прогурасмо се и дођосмо до Цакине куће у којој је смештен Штаб. Пред кућом се беше искупила читава гомила људи и младића, вичући: дајте ни пушке, да си терамо бесне Турке. Из куће жене изношаху печење, сир, погаче, ракије дајући војницима. Све то беше слободно."³⁷

Шта је командант дивизије Стеван Бинички морао да уради, у тек ослобођеном Прокупљу, да би његова војска могла да настави даље ослобађање Топлице?

*Стеван Бинички,
командант Ибарске дивизије*

Сутрадан, 19. децембра, у град је стигао бригадни мајор Аксентије Јаковљевић, а у поподневним часовима и командант Ибарске дивизије Стеван Бинички. У Прокупљу је смештен штаб Ибарске дивизије. Пошто се у граду пљачка и отимачина турских кућа наставила, одмах по доласку у град, Бинички је био приморан да изда Нардбу војсци и грађанима, којом се наређује да нико не сме ничије имање пљачкати, палити и оштећивати, и да се све узето врати. Међутим, ни ова наредба није много изменила ситуацију, већ је пљачка узела још

више маха. Иако је народ у Биничком и осталим војним властима видео своју власт, од које је тражио да им све проблеме реши, није се много обазирао на наредбе и молбе у погледу пљачке, јер

³⁷ Д. Петровић, н.д., стр. 50

грађани су пљачку схватили као један вид освете Турцима и Арнаутима, за све оно што су они учинили српској раји у прошлости. Поред сређивања стања у граду, команда Ибарске дивизије, одмах по доласку у град, радила је на обезбеђењу града, тако је: Студенички батаљон остао у граду с избаченом стражом преко Топлице, Карановачки и Драгачевски батаљон, с брдском батеријом, пионирском трупом и коњицом, распоређени су по западним висовима, да осигурају десни бок Топлице. Према истоку није послат нико, јер са те стране није претила опасност, зато што је Мрамор био ослобођен. Опасност Прокупљу претила је од оних турских снага које су се повукле према Пасјачи, зато је Бинички највећи део снага и распоредио на десној обали Топлице.

Када су Житорађа и Добрич ослобођени од Турака?

Житорађа је у време ослобођења од Турака била мало насеље, тако да у њој Турци и нису имали војну јединицу. Када се турска војска из Топлице повукла преко Житорађе ка Дубову, за њом ће се повући и турско становништво на десној обали Топлице.

Добрич ће Турци напустити тих дана, тачније, за који дан, након ослобођења Мрамора и Прокупља. Након ослобођења Мрамора један део Крушевачке бригаде обновио је утврђења код Мрамора и мост на Морави код Мрамора (у томе су им много помогли становници добричких села). Моравски батаљон Крушевачке бригаде, након завршених послова, упућен је преко Добрича и Житорађе (21. децембра 1877. године), са задатком да штити позадину Чачанској бигади у Прокупљу, јер јој је претила опасност од Турака који су се повукли на Пасјачи. За време проласка кроз Добрич овом батаљону ће се прикључити велики број добровољаца.

Која је јединица и када ослободила Блаце од Турака?

После објављивања рата Турској 15. децембра 1877. године, српска војска је из више праваца кренула на Топлицу.

Крушевачка бригада **II** класе из састава Ибарске дивизије добила је задатак да нападне Турке у Топлици из правца Јанкове Клисуре. Ова бригада је под командом Илије Ц. Живковића успела да се пробије Јанковом клисуром, да ослободи Блаце, да се код Тулара сретне са Чачанском бригадом која је из Прокупља проди-рала према Куршумлији. Након пробоја кроз Јанкову клисуру 17. децембра Крушевачка бригада **II** класе заузела је положаје код села Чучала. Већ 21. децембра 1877. године Расински батаљон ове бригаде ослободио је Блаце. До 22. децембра стигла је до Тулара.

По чему је значајно Туларе у Другом српско- турском рату?

По плану штаба Ибарске дивизије, након ослобођења Прокупља требало би извршити напад на Куршумлију (23. децембра 1877. године) Напад на Куршумлију извршиле би Чачанска бригада, која би из Прокупља уз Топлицу требало да стигне до Тулара, и ту да се сретне са Крушевачком бригадом **II** класе која би у Туларе стигла преко Блаца. Обе бригаде су у Туларе стигле 22. децембра. Ту је команду над бригадама преузео Аксентије Јаковљевић. У Тулару је сачињен коначни договор и план (распоред) за напад на Куршумлију. Из Тулара ће све јединице подељене у три колоне кренути према Куршумлији, разним правцима.

Када је Куршумлија први пут ослобођена од Турака?

Српска војска подељена у три колоне: лево крило, центрум и десно крило, кренула је на прецизиране положаје код Куршумлије. Лево крило је имало задатак да Куршумлију нападне из правца Прокупља. Центрум преко Рашице и Музаћа, а десно крило од Сагоњева и Неваде према Топлици. До планираног напада 23. децембра није дошло јер је централна колона закаснила, тако да је планирани напад одложен за следећи дан. Турци су се још раније спремали за српски напад. Северно и западно од Куршумлије (правци на којима су очекивали напад српске војске) изградиле су

утврђења, заклоне и ровове. За одбрану Куршумлије припремили су 2400 војника (2000 Арбанаса и 400 Турака) и два топа. Сутрадан, 24. децембра било је само мањих борби, тако да је одлучујући напад одложен за 25. децембар, "тога дана главне битке водиле су се око утврђења, која су била код Микуљане, Баћоглаве, на прокупачком друму и на брду Самокову. Тога дана, дакле, започела је борба сукобима на микуљанским висовима, борба је била врло огорчена и упорна, чак у једном моменту и критична по Србе: настала је борба прса у прса, сеча, бајонет и кундак, јатаган и нож, играху сада највећу улогу, али баш у то време појављује се студенички батаљон Турцима са стране и подухватише их с бока с леђа и после гущења, које трајаше већ читав сахат, Турци беже, беже у највећем нереду и стрмоглавице југе на другу страну преко Топлице и Бањске реке, устављајући своја утврђења на микуљанском вису и она на путу Прокуљанском"³⁸. Још у току дана Турци су напустили Куршумлију. Ослободиоци Куршумлије, борци Ибарске дивизије са својим командантом Стеваном Биничким ушли су у Крушумлију 25. децембра 1877. године.

Званични извештај српске Врховне команде о ослобођењу Куршумлије гласи: "Куршумлија је после јуначке борбе ослобођена, и јуче у 10 сахата пре подне, наша је војска у њу ушла и посела је. Борбе око заузећа Куршумлије и њених утврђења биле су са обе стране очајне. Било је магновења, када су се Срби и Турци гушали и клали. Најпосле у три сахата по подне 12.ов.м. Турци беху потучени до ноге, и бегаху у највећем нереду, напуштајући своја утврђења и остављајући у њима своје чадоре, муницију, оружје и др. Куршумлију је бранило 400 низама и 2000 Арнаута башибозука. Ове је нападало са наше стране 6 батаљона пешака уз сарадњу наше одличне артиљерије. Наши губици су 15 мртвих и 37 рањених. Турака је на самом бојишту преко сто мртвих нађено. Заробљеници непријатељски кажу да је више стотина мртвих и рањених Турака однешено и одвучено. Наша је војска у ванредном одушевљењу."³⁹

³⁸ "Српске новине" бр. 272, 15. XII 1877

³⁹ Др. Владан Ђорђевић, Српско-турски рат 1877-1878, Бгд 1907, стр. 43

Одушевљење настало после ослобађања Куршумлије, убрзо је прерасло у разочарење и катастрофу. Јер је дошло до одступања од ранијих планова Врховне команде да се после ослобођења Куршумлије крене ка Косову. Измена овог плана (да се по сваку цену освоји Ниш а затим избије на Косово) довела је до тога да су се српске снаге у Топлици пред налетом Хафис-пашине војске морале повући из Куршумлије, 7. јануара 1878. године.

Поновно турско освајање Куршумлије за малобројни српски живаљ значило је катастрофу. На Божић Турци су извршили покољ Срба у Куршумлији. Заробљеним и рањеним српским војницима одсецали су главе и набијали их на колац. Куршумлија ће тако на коначно ослобођење морати да сачека још 12 дана.

У чему се огледа разлика у ставовима Врховне команде српске војске и команданта Ибарске дивизије пуковника Стевана Биничког, настала у периоду после првог ослобођења Куршумлије од Турака 13/25. децембра 1877. године?

После првог ослобођења Куршумлије од Турака 13/25. децембра 1877. године, дошло је до разлике у ставовима команданта Ибарске дивизије Стевана Биничког и дела Врховне команде српске војске. Врховна команда је после ослобођења Куршумлије одступила од раније утврђених планова да после одлобођења Куршумлије треба кренути ка Косову. Бинички се залагао за поштовање утврђеног плана. Код Врховне команде дошло је до погрешне процене да по сваку цену треба освојити Ниш, у том циљу, Ибарској дивизији није дозвољено тражено појачање са Мораве, Крушевачком бригадом II класе, са којом би могло да се избије на Косово. Уместо тога Ибарска дивизија је остала на освојеним позицијама, које ће касније бити кобне по српску војску. Овакве разлике у ставовима Биничког са једне, и Врховне команде са друге стране, довешће до сукоба у погледу надлежности. Јер Бинички је био командант и Крушевачкој бригади која се налази-

ла на Моравском фронту. Биничком команда над овом јединицом је одузета.

Разочаран оваквим ставом Врховне команде Бинички је у два маха под изговором болести, тражио своју смену. У штабу Моравског корпуса, иако је постојало нерасположење према њему, није удовољено његовом захтеву. Овај неспоразум српски војници скупо ће платити својим главама. Сукоб ће се одразити и на касније догађаје, јер ће то бити и последња освајања на овом правцу. А да је испоштован план и став Биничког могло се и много више. Десило се обрнуто, Турци су повратили Куршумлију. Пред сам пад Куршумлије усвојена је и молба Биничког за смењивање. Да је био у праву потврђује пад Куршумлије, а и његово постављање за команданта Дунавске дивизије.

Када је Куршумлија коначно ослобођена од Турака?

После губитка Куршумлије 7. јануара 1878. године (на Божић) српска војска је принуђена на повлачење (то је једино повлачење Ибарске дивизије у овом рату) на висове код села Точана, Грабовнице и Плочника, тако да је држала обе обале Тошлице. То је био једини начин да се заустави даљи продор војске Хафис-паше. Ово повлачење је забринуло Врховну команду па ће она, након ослобађања Ниша, послати појачање Ибарској дивизији. У помоћ је послат преостали део Ибарске дивизије а и део Моравске дивизије. Са новопристиглом снагама формиран је испред Куршумлије фронт на линији: Плочник - Грабовница. Хафис - паша, уочивши јаку концентрацију српских снага у ноћи између 17/18. јануара наредио је повлачење из Куршумлије. Турци су се повукли на утврђене положаје Самоково - Преполоц. Тако је српска војска повратила Куршумлију без борбе 19. јануара 1878. године.

Службени извештај Врховне команде о ослобођењу и стању у ослобођеној Куршумлији гласио је: "Куршумлија је опет у нашим рукама. Наша војска нашла је у њој призоре свирепих дела турских. Дакле, ми хранимо и одевамо заробљенике и лечимо и

негујемо око 400 рањених непријатељских; дакле, наши војници скидају са себе шињеле те заогрђу промрзле рањенике турске, које после борбе уочене на бојишту налазе; Турци као звери поступају са нашим жртвама. Куршумлија беше искићена главама српских војника који у бојевима 25. и 26. про.мес. мртви или рањени на бојишту остадоше! Међу овим главама познадосмо главу поручника Милана Петровића и потпоручника Владимира Машића, поред глава још двадесет и четири војника српска."⁴⁰

Након ослобођења Куршумлије српска војска извршила је нови размештај својих снага, а штаб Моравског корпуса из Прокупља пребачен је у село Мачковац надомак Куршумлије. Одатле ће командант Моравског корпуса командовати овим корпусом у борбама за освајање Самокова.

Шта је спречило српску војску да освоји Самоково почетком фебруара 1878. године?

Самоково је дуги планински гребен који се пружа од Куршумлије до Преполца. То је најважније турско утврђење у Топлици у Другом српско - турском рату. Зато су се на њему повукли Турци након српског освајања Куршумлије. Самоково је значајно у овом рату за обе стране јер Турцима је оно штитило српски продор ка Косову, српској војсци обрнуто. Зато ће се најжешће борбе у Топлици током Другог српско-турског рата водити за Самоково. Борбе за Самоково трајале су од 23. јануара до 3. фебруара 1878. године. Српска војска у овом рату није успела да освоји Самоково. Ако се анализирају разлози, може се доћи до следећих закључака. Као први разлог може се узети промена плана Врховне команде настала након првог ослобођења Куршумлије. Уместо продора ка Косову који је у том тренутку био могућ, јер Турци, тј. Хафис - паша, још није био прикупио војску за помоћ на овом правцу, тако да би српске снаге вероватно избиле на Косово. Следећи разлог је тај, што кад се након коначног ослобођења

⁴⁰ Др. Владан Ђорђевић, Српско-турски рат, књ. II, Београд 1907, стр. 160

Куршумлије кренуло у освајање Самокова, Турци су били у предности. Конфигурација терена, лоши временски услови, су били већа препрека српској војсци него сами Турци на Самокову. Један од разлога је и тај што српској војсци није стигло послато појачање (Дунавска и Тимочка дивизија). Но, без обзира на све наведене чињенице, као један од основних разлога зашто српска војска није освојила Самоково лежи, не у српској војсци, већ у одлукама других земаља, у овом случају Русији, која је са Турском потписала примирје 31. јануара 1878. године у Једрену. Одлуке овог примирја обавезивале су и Србију која је морала да престане са ратним операцијама. Тако се десило да истог дана, кад је српска војска требало да крене у одлучујућу битку за Самоково до ње није дошло, јер су тога дана прекинуте све ратне операције. Према сведочењу учесника, ову последњу битку за Самоково српска војска би добила јер су Турци већ били спремни на повлачење.

Тако се десило да српска војска није освојила Самоково, иако је у борбама за Самоково имала више губитака но у свим борбама за ослобођење Топлице.

Шта је спречило Дунавску дивизију да на време стигне као појачање Ибарској дивизији у борбама за Самоково?

Након ослобођења Ниша део српске војске послат је преко Топлице као појачање Ибарској дивизији код Куршумлије. Други део, Дунавска дивизија, упућен је југо-источним правцем, преко Житног Потока, Радана и Петрове горе, такође као појачање Ибарској дивизији у борбама за Самоково. Дунавска дивизија није извршила планирани задатак, јер је по планинском беспућу праћена и јаким невременом и честим арнаутским нападима, успела да се пробије само до Арбанашке. На овом правцу она је имала велике губитке. (Један залутали део Јагодинске бригаде Арнаути су скоро ликвидирали).

Слање Дунавске дивизије овим правцем према Самокову је још један погрешан потез српске Врховне командне.

Како су се понашали Арнаути који су се иселили из Прокупља и Топлице крајем 1877. и почетком 1878. године?

У току ослобођења Прокупља и Топлице од Турака крајем 1877. године и почетком 1878. године, већи део Арнаута напушта ове просторе и сели се на Косово. Један мањи део задржаће се у близини нове границе. Међу њима је било много зликоваца и осветника који су рачунали да ће се вратити. Када им је то онемогућено, подстакнути од Турака, почињу да упадају на подручје Топлице и да ту чине велика недела: пљачкају, пале и убијају недужно становништво. Такво стање трајало је пуне три године, све до 1880. године. Да би се са тим прекинуло српски живаљ на десној обали Топлице се самоорганизовао, стварају се добровољачки одреди за супростављање арнаутским четама. Један од најјачих одреда је одред Мите Коцића (јереј Димитрије). У једној од борби код Бериља Арнаути су потучени до ногу, али у тој борби погинуо је јереј Димитрије. Та борба је једна од последњих, јер Арнаути од 1880. године више не упадају на простор Топлице.

Када и где је подигнут споменик погинулим јунацима у борбама за ослобођење Куршумлије 1878. године?

Вечни симбол погинулим јунацима у борбама за ослобођење Куршумлије у рату с Турцима 1878. године је споменик у центру Куршумлије подигнут 1896. године. Споменик је подигнут средствима од прилога грађана и краља Александра Обреновића. Споменик је откривен и освећен 23. августа 1896. године.

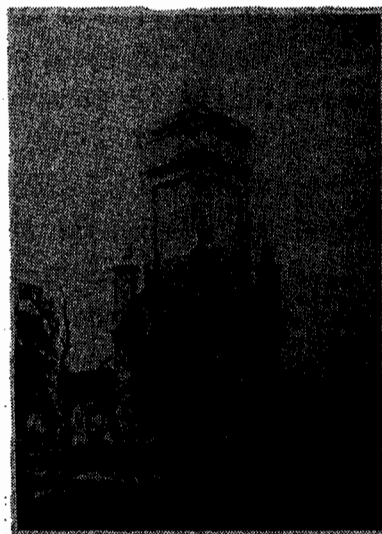
Споменик висине четири и по метра изграђен је од пешчаног камена - камених блокова. Споменик је типичан пример каменорезачког градитељства с краја XIX века. Споменик је "композиционо складно урађен без декоративно сувишних детаља. Запис на њему, уништаван и преправљан у Првом светском рату, и данас је скоро нечитљив".⁴¹

⁴¹ Борислав Андрејевић, Споменици ранијих ослободилачких ратова, "ТОК" бр.16 и 17, Прокупље 1981, стр. 64

За оригиналом уклесаног текста на све четири стране споменика и данас се трага.

Године 1978. на споменику је постављена мермерна плоча са подацима о години изградње и времену његовог општећења. На иницијативу Скупштине општине и СУБ-НОР-а Куршумлије 1995. године постављене су мермерне плоче (поред споменика, на травњаку) на све четири стране споменика са текстом који се сматра аутентичним.

Но, без обзира на све непознанице око текста на споменику, он је био и остаће симбол храбрости ослободиоца Топлице и Куршумлије од Турске 1877/78. године. Но, остаће и симбол бестијалности окупатора Топлице у XX веку, али и симбол средине.

*Споменик ослободиоцима
Куршумлије 1876 - 1878.*

Да ли су познати губици српске војске у борбама за ослобођење Топлице 1877/78. године?

У Другом српско - турском рату 1877/78. године, у борбама за ослобођење Топлице, српска војска је имала следеће губитке: 285 погинулих, 923 рањена и неколико стотина несталих и промрзлих бораца. Највећи српски губици су у борбама за освајање Самокова.

Да ли је у прошлом веку у Србији постојала нека медаља, одликовање које је додељивано искључиво женама?

Од средине XIX века у кнежевини Србији се уводе одликовања и медаље. Тачније од Светоандрејске скупштине 12. децембра 1858. године, када је на Скупштини донета одлука о изради медаље

која би учеснике подсећала на тај важан догађај - "Споменице Светоандрејске скупштине".

Већ 1865. уводи се и Орден Таковског крста. Од 1876. године постоји Медаља за храброст (сребрна), а од 1877. године и златна Медаља за храброст. Године 1878. појављује се сребрна и златна Медаља за ревносну службу, за учеснике у рату против Турака од (1876 - 1878). За учеснике ових ратова издата је и Споменица на рат 1876-1878. За заслуге у овим ратовима појединци су добијали и Орден црвеног крста.

У другој половини XIX века издата је посебна медаља која је намењена искључиво женама - Медаља кнегиње Наталије за ревносну службу. Ова медаља је установљена законским прописом од маја месеца 1878. године.

Медаљу су добијале жене за заслуге у рату од 1876 - 1878, за помагање рањеним и болесним војницима српске војске.

Медаља је израђена на плавој емајлираној траци на којој је око иницијала "Н" исписан текст за помагање рањеним и болесним војницима у рату 1876 - 1878. г. Иницијал "Н" представљао је монограм покровитељице медаљона, кнегиње Наталије Обреновић. По ободу медаље је зелено емајлирани венчић, а на горњем делу је црвено емајлирана круна са тробојном траком. Ова медаља додељивана је и касније, али у измењеном виду. Од 1886. године израђивана је у металу, а носила се на траци плаве боје. Медаља је израђена у Бечу. Најчешћи добитници ове медаље биле су жене чланице хуманитарних друштава и учитељице.

Део трећи

**ОД ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА ДО
ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
(1878 - 1941)**

Глава шеста

ОД ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА ДО ПОЧЕТКА XX ВЕКА

Зашто су Топличани стрепели за свој статус и после ослобођења од Турака 1878. године?

Борбе у Топлици престале су 3. марта 1878. године. Три дана након потписаног примирја у Једрену између Русије и Турске. Одредбе овог примирја односиле су се и на Србију, тако да ће кнез Милан 3. марта издати наредбу по којој ће све борбе српске војске са Турцима престати. Тако је примирје спасило Турску од коначног пораза, а српску војску зауставило у даљем напредовању.

Српска војска је до потписивања примирја ослободила велику територију и градове: Ниш, Пирот, Лесковац, Врање, а у Топлици: Прокупље, Куршумлију и Блаце. Топлица је ослобођена, али са зебњом је чекала одлуку мира у Сан - Стефану. Јер познато је да се успеси у рату не потврђују увек за преговарачким столом, а нарочито ако о томе одлучују други. Русија је сама водила преговоре са Турском. А знало се да се интереси Русије у том периоду нису поклапали са интересима Србије. Русија је била за стварање "Велике Бугарске" у оквиру које би се нашли крајеви у којима живе Срби и које је ослободила српска војска, тако да је то време

када Топличани стрепе за свој статус. По одлукама Санстефанског мира Топлица је у оквиру Србије, али ће се пиротски и врањски крај наћи у оквиру "Велике Бугарске."

Одлукама мира у Сан - Стефану од 3. марта 1878. године незадовољна је Србија, иако је поред припајања неких области добила и независност. Поред Србије, одлукама овог мира незадовољне су и велике силе, пре свих Енглеска и Аустро-Угарска, јер њима није одговарало стварање "Велике Бугарске" а преко ње и јачање утицаја Русије на Балкану. На интервенцију великих сила доћи ће у Берлину до ревизија одлука из Сан-Стефана. На Берлинском конгресу одржном од 13. јуна до 13. јула 1878. године у Берлину, Србија се вештом дипломатијом борила за судбину новоослобођених крајева. То је време када Топличани поново стрепе за свој статус, јер током преговора турски представник Мехмед-Али-паша тражио је да се срезови вучитрнски, куршумлијски, прокупачки и лесковачки не одвајају од Порте.

Одлуком великих сила на Берлинском конгресу је одлучено да Србија добије независност и територијално проширење за четири округа: нишки, пиротски, врањски и топлички.

Тако је Други српско-турски рат донео коначно ослобођење Топлици, после 423. године робовања под Турцима, а одлукама Берлинског конгреса Топлица је припојена Србији.

Који се страни дипломата залагао на Берлинском конгресу да Преполца припадне Србији?

На Берлинском конгресу од 13. јуна до 13. јула 1878. године доћи ће до ревизија одлука Санстефанског мира. Једно од питања разматрано на овом конгресу је и гранична линија између Србије и Турске. Најспорнија је била граница око Преполца. Да Преполца припадне Србији, највише се залагао француски представник на конгресу Сен Велије. Он је чак предлагао да та граница буде хиљаду метара јужније од Преполца. Том предлогу су се супротставиле Турска и Енглеска. Тако је после жучне дискусије успостављена на самом Преполцу.

Шта је за Топлицу значило проглашење независности Србије 10. августа 1878. године?

Одлуке Берлинског конгреса објављене су 10. августа 1878. године. Објављивањем ових одлука проглашена је независност Србије и престанак ратног стања. Тиме је Топлица после вишевековног ропства поново у оквиру Србије, као њена погранична област према Турској.

За Топлицу настаје нови период када она улази у један нови живот који, иако је у слободи, неће бити ни мало лак. Јер требало је обновити све оно што је ратом порушено, превазићи старе навике и обичаје стечене под Турцима. Влада Србије имала је обавезу да новоослобођене крајеве, а тиме и Топлицу, укључи у нове политичке, економске и културне токове. Дакле, морала су се решити три основна питања: привикавање староседелачког становништва на нову власт, насељавање опустелих насеља и решавање аграрног питања. Све то неће ићи баш тако лако, јер ће се још дуго после ослобођења у Топлици осећати остаци прошлог времена.

Када се први пут помиње назив Топлички округ и да ли су познате његове границе?

Топлица под Турцима није била јединствена административно-управна целина. У то време она је била подељена на две казе (среза): прокупачки (Урђуб каза) и куршумлијски (Куршумли каза). Прокупачки срез је обухватао доњи део Топлице и Добрич, а куршумлијски срез горњи део Топлице - Косаницу. Оваква подела Топлице остала је и после њеног ослобођења од Турака 1877/78. године, тачније, до доношења Закона о територијалној подели ослобођених крајева 14. маја 1878. године, када је Топлица са још ширим подручјем постала округ који је назван куршумлијским са седиштем у Прокупљу.

Први пут се назив Топлички округ појављује у Закону о територијалној подели од 6. фебруара 1879. године. Овим законом

ранији назив Куршумлијски округ мења се у Топлички округ, а седиште остаје у Прокупљу. Но, овим законом није измењен само назив округа, промењена је и територија коју је обухватао. Сада су Топлички округ сачињавали срезови: прокупачки и добрички са седиштем у Прокупљу, косанички са седиштем у Куршумлији, и јабланички са седиштем у Лебану. Први начелник топличког округа био је Драгутин Пајић.

Границе свих новоформираних округа су прецизиране, тако да се Топлички округ граничио са севера са Крушевачким округом, граница је ишла билом Великог и Малог Јастрепца. С истока, Топлички округ се граничио окрузима Нишким и Врањским. Границу Топличког округа према Нишком и Врањском округу је М. Ђ. Милићевић описао овако: "од Суповца до спрам села Брестовца - Моравом; даље - неприметним билом које дели воде Јабланице и Пустој реци до близу Прекопчелице; одатле граница силази на Јабланицу, пресеца је близу села Свирца, излази на водомеђу Јабланица и Ветерници, иде к југу до изнад села Барја, спушта се Ветерници у долину и одатле се счелава с округом Врањским до границе српско-турске на Кољаку".⁴² Јужна и западна граница Топличког округа је, у ствари, граница између Србије и Турске у то време. Ту границу је утврдила Међународна комисија за разграничење између Србије и Турске 1878. и 1879. године. Према Милићевићу та граница иде: "од Копаоника билом које сеца воде: на запад-Ибру, на југ-Морави, а на север и исток-Топлици, Косаници и Ветерници."⁴³

Да ли постоје статистички подаци за Топлички округ приликом његовог формирања?

Законом о територијалној подели ослобођених крајева (од Турака) 14. маја 1878. године формирају се окрузи у новоослобођеним крајевима. За простор Топлице али и шире, формира се Куршумлијски округ са седиштем у Прокупљу. Новим

⁴² М. Ђ. Милићевић, н.д., стр. 332

⁴³ Исто, стр. 332

законом о територијалној подели од 6. фебруара 1879. године Куршумлијски округ назван је Топличким са седиштем у Прокупљу. Према тадашњим статистичким подацима Топлички округ је према површини коју је захватао био највећи од новоформираних округа. Заузимао је површину од 3 679 км², дакле, више од једне трећине од укупно ослобођене територије. Топлички округ је био најслабије насељен, једно насеље на око 7 км². У то време најгушће је био насељен Добрич. У варошима је живело 2.780 становника, а у селима 39 234 становника. Округ је имао укупно 486 села.

Како је изгледала административна подела прокупачког среза према попису од фебруара 1878. године?

Један од задатака српске војне "прокупљанске управе" непосредно након ослобођења од Турака је извршење пописа становништва и имовине. Према попису прокупачки срез је обухватао територију која је подељена на 13 општина: варош Прокупље са 10 села, Бучић - 7, Смрдић - 5, Крупац - 6, Облачина - 8, Балиновац - 13, Градиште - 3, Орљане - 4, Житорађа - 8, Пуковац - 5, Доња Речица - 12, Велика Плана - 54 и Бадњевац - 3. Прокупачки срез је у том периоду поред вароши Прокупље обухватао још 138 насеља. Каснијом територијалном поделом прокупачки срез је подељен на три нова среза. Према тој подели највећи број насеља из бившег прокупачког среза припашће добричком срезу, а остатак прокупачком и косаничком срезу. Из пописа од 1. фебруара 1878. године види се да су у то време насеља била мала и неразвијена. Ретка су била насеља са 100 домова. Највећа села су са 70 домова. Највише је било села са 10 до 20 домова (таквих села било је 55), са 20 до 40 домова је 46 села, а само је 12 села у којима је било од 40 до 100 кућа. Било је 23 села са испод 10 домова. Са преко 100 домова, у то време у Топлици, су само два села: Велика Плана са 124 и Пуковац са 122 куће. У већа насеља у то време спадала су села: Горња Драгуша са 75 кућа, Горња Јошаница 70,

Придворица 60, Сечаница 60, Горња Бресница 53, Кочане 53 и Житорађа 51 кућа.

Према географском положају и према конфигурацији терена села прокупачког среза дељена су на планинска и долинска. Већи број села био је у долини. Удаљеност насеља рачунала се према удаљености од среског средишта у "сахатима хода". Најудаљенија села су била она до шест сати хода (око 30 км).

Поред административне поделе овај попис из фебруара 1878. даје и друге драгоцене податке за Топлицу у времену непосредно након ослобођења од Турака.

Коју територију је захватала општина Прокупље, која села су јој припадала и колико је укупно било кућа у општини Прокупље марта 1878. године, према предлогу Максимовића, изасланика српске Владе?

Митар Максимовић је први изасланик српске Владе за новоослобођене крајеве, за Топлицу. Он је до краја марта 1878. године доставио српској Влади "Списак општина и села у срезу прокупљанском и општинским атарима са границама свих општина."⁴⁴

Према његовом предлогу прокупачка општина обухватала би простор између планине Пасјаче, атара општине балиновачке, атара општине бучићке и смрдићке, и атара општине доњоречичке.

Поред вароши Прокупље са 364 кућа у састав општине прокупачке улазила су и села: Гарић са 6 кућа, Ђуковац - 12, Беле Воде - 10, Ново Село - 6, Бабин Понот - 15, Горња Стражава - 28, Доња Стражава - 7, Водице - 6 и Појате - 4. Укупно у општини Прокупље у то време било је 458 кућа. Прокупље је тада седиште општине и истоименог среза.

⁴⁴ Оригинал документа у Државном архиву Србије (фотокопија бр. 360 у Историјском архиву Ниш)

Како је организована власт у новоослобођеним крајевима 1878. године?

Након ослобођења од Турака српска Влада је за новоослобођене крајеве донела "Привремени закон о уређењу ослобођених крајева" 3. јануара 1878. године. Према овом закону општинску власт вршио је кмет са једним или више помоћника или писара, њих је постављала среска власт. Власт у срезу вршили су начелник, срески судија и срески писар. Окружну власт вршио је окружни начелник са помоћницима. Ако у округу није било војних лица окружни начелник био је и војни командант. Судску власт у округу имао је окружни судија са пет изабраних поротника.

Како је бирана општинска власт у Топлици после ослобођења од Турака 1877/78. године?

Трећег јула 1878. године, на основу Закона о привременој управној деоби ослобођених предела, за подручје Топлице формиран је Куршумлијски округ од прокупачког, куршумлијског, ибарског и вучитрнског среза. Већ децембра исте године формиран је Топлички округ, у који су ушли прокупачки, косанички и јабланички срез.

Срезове су сачињавале општине. Општинска управа се састојала од кмета, помоћника и одборника. Број одборника зависио је од величине општине и кретао се од 5 до 15 одборника. Чланови општинске управе бирали су тако што су задужени срески чиновници позивали све угледне грађане општине и у договору са њима бирали општинску власт. Влада је прописивала упуства какве људе треба бирати. Према тим упутствима могли су бити изабрани само људи од поверења и енергије, који ће умети и хтети да ту дужност врше на опште задовољство. Показало се да су тако изабрани одборници, на опште задовољство свих, добро извршавали своје обавезе.

Колико је према попису насеља, становништва и имовине у прокупачком срезу од 1. фебруара 1878. године било чисто српских, мешовитих (српско-муслиманских) и чисто муслиманских насеља и домова?

Према попису насеља, становништва и имовине објављеном 1. фебруара 1878. године у прокупачком срезу било је чисто српских села 51. Мешовито српско - муслиманских насеља било је 22, са 858 српских и 882 арбанашких домова. Чисто муслиманских (арбанашко - турских) насеља је било 74 са 1 538 домова, од тога са чисто арбанашким становништвом 14 насеља. Приликом овог пописа утврђено је да су Черкези поред вароши Прокупље живели у још 15 села прокупачког среза. У ових 15 села укупно је било 325 черкеских домова. Прокупачки срез у то време, поред Прокупља, обухватао је и 138 села.

Да ли је познато колико је у Топлици било писмених људи после ослобођења од Турака 1877/78. године?

После ослобођења Топлице од Турака 1877/78. године у Топлици је било мало писмених људи, могли су се на прсте избројати. Према белешкама Мите Ракића на целој Топлици почетком 1878. године било је 46 писмених људи. Од тога у Прокупљу, заједно са Добирчем, било је писмених: 23 мушкарца и једна жена, а у прокупачком срезу само 22 мушкарца.

Да ли је познат број чланова домаћинства српских породица осамдесетих година прошлог века?

Формирањен нових округа у новоослобођеним крајевима 1878. године утврђено је да је Топлички округ имао најмањи број становника по км². На основу пописа извршених после ослобођења не може се прецизно утврдити број чланова домаћинства сваке породице. Али се према демографским подацима на основу пописа из 1878. године може утврдити просечни број чланова домаћинства

српских породица у прокупачком срезу (у самој вароши и у селима).

Према овом попису просечна српска породица у селима прокупачког среза бројала је од 8 до 10 чланова. Ако се анализира укупни број свих породица и ових породица долази се до податка да су овакве породице биле заступљене у 12,5% становништва у прокупачком срезу.

Ретка су била домаћинства у којима је живело 20 чланова. Највише је било породица у којима је живело 6 - 8 чланова, таквих је 34%. Породица са мање од 6 чланова било је око 12,5%.

У заједничком домаћинству обично су живеле по две породице. Број чланова домаћинства у самом Прокупљу је нешто другачији од сеоских породица. У просеку градске породице су бројале до 5 чланова. Варошка домаћинства су чешће дељена.

На нешто већи број чланова домаћинства у односу на градска свакако је утицао и наталитет који је био нешто већи у селима.

Да ли су познати разлози због којих је у прокупачком срезу после ослобођења од Турака 1877/78. године, било више мушког српског становништва у односу на женско становништво?

Други српско-турски рат 1877/78. године у коме је Топлица ослобођена од Турака у потпуности је изменио етничку слику Топлице. У Топлици, а и у прокупачком срезу, пре ослобођења од Турске већинско становништво је било муслиманско. У току рата, али и касније, муслиманско становништво напушта Топлицу. Тако ће пописи из 1878. године, а нарочито из 1879. и каснији пописи, потврдити да је српско становништво већинско у Топлици.

У попису становништва из 1878. године се наводи да у прокупачком срезу живело 14 676 српских душа и 978 муслиманских. Према овом попису однос мушко - женског српског становништва је следећи: мушких 7 615, женских 7 061. М. Ракић наводи да је те године у прокупачком срезу било 14 792 становника, мушких 7 680 и женских 7 112. Пописи из каснијих година

потврђују повећање броја српског становништва и смањење броја муслиманског становништва. То се може видети и на примеру вароши Прокупље. Према попису становништва из 1879. године у Прокупљу живи 1 804 становника, готово искључиво Срба, од којих је 1 391 мушких и 876 женских житеља. Следеће године, приликом другог пописа, у Прокупљу, заједно са засеком Гарићем, било је укупно 2560 становника, од којих је 1 391 мушкараца и 1 169 жена.

Ови пописи, а и каснији, указују нам да је у прокупачком срезу било више мушког од женског становништва. Овакав однос је скоро у читавој Топлици али и у свим новоослобођеним крајевима.

У топличком срезу мушко становништво ће бити бројније све до Првог светског рата. Ако се анализира попис становништва из 1878. године може се закључити да од 138 насеља у прокупачком срезу само је у 13 насеља већину чинило женско становништво, у осталих 125 насеља а и у самој вароши Прокупље, већину су чинили мушкарци.

Код муслиманског становништва у периоду пре 1877/78. године а и саме 1878. године, женско становништво је било већинско. Тако је приликом пописа 1878, евидентирано у прокупачком срезу 496 жена и 482 мушкарца.

Многи који су се бавили овом проблематиком утврђивали су разлоге оваквог стања. Већина се слаже у томе да су на овакав однос пре свега утицали услови живота, велика оптерећеност српске жене, физички рад, хигијена, слаба исхрана и други разлози.

Којим поводом је турски Хамди - паша долазио на Преполца после ослобођења Топлице од Турака?

Након успостављања српско-турске границе, на Преполцу је често долазило до пограничних инцидентата. У таквом једном инциденту код села Тачевца, једног Арнаута убио је граничар Ратко. Он је ово учинио из освете јер су му Арнаути убили оца и два брата. Претила је опасност да ово убиство изазове сукоб ширих

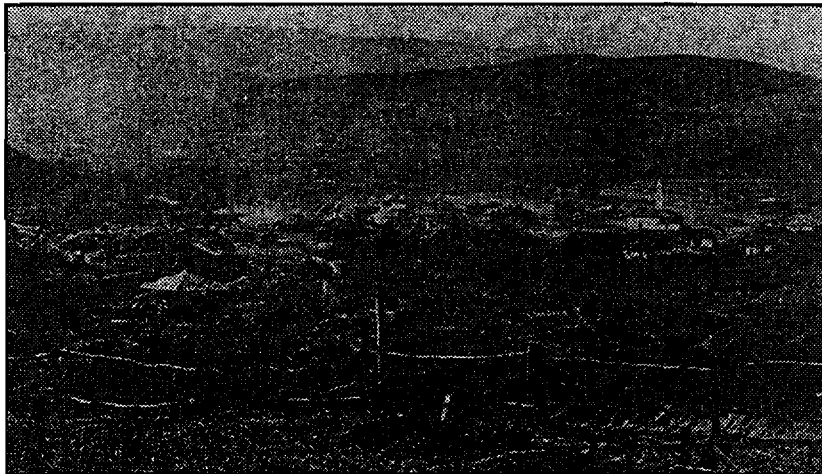
размера. Да би то спречио са циљем да се открије убица, на Преполац се упутио Хамди - паша. Том приликом убица није откривен, али је спречен шири сукоб.

Колико је Куршумлијска Бања имала домова крајем XIX века?

Куршумлијска Бања као насеље позната је још из времена Римљана. Подаци о броју домова у њој су нам непознати скоро до краја XIX века. За време робовања под Турцима није се могла увећати, а нарочито број домаћинстава опада крајем XVII и почетком XVIII века, у време великих сеоба Срба са ових простора. До прецизних података о броју домова долазимо тек након извештаја са седнице Архијерејског сабора Српске православне цркве одржаном 1892. године. У извештају се наводи да је Куршумлијска Бања у то време имала само четири куће.

Како је изгледала Куршумлија непосредно након ослобођења од Турака 1878. године?

У Куршумлији неколико година пред ослобођење од Турака доминира муслиманско становништво. Веома мало је у самој Куршумлији било Срба. Велики број њих Турци су убили у

Куршумлија, око 1880.

време ослобађања Куршумлије од Турака, јануара 1878. године.

Обилазивши Куршумлију након ослобођења од Турака, Мита Ракић је у свом запису описао Куршумлију као мало место. Куће су покривене каменим плочама, а ниједна од њих (прозори) није застакљена.

Милан Милићевић је о Куршумлији записао: "Године 1878. последњих дана месеца августа први пут сам видео Куршумлију. Тада сви њени житељи беху војници и тек нешто дошљака. Казиваше ми да у целој вароши има само једна жена. И чиновници су, који се онда ту нахођаху по служби, чак у Ниш и Алексинац сласли своје рубине да се перу; у Куршумлији их није имао ко опрати, поред све воде која дера Бањском и Топлицом!

Сад у Куршумлији има 752 душе; једна основна школа с једним учитељем, 44 ученика и 6 ученица. Ту је наша царина спровођу вароши Приштине. Ту стоји један баталион редовне војске."⁴⁵

Како је изгледало Блаце првих година након ослобођења од Турака 1878. године?

Податке о томе која села су постојала у данашњој бачкој општини у периоду након ослобођења од Турака даје нам попис из фебруара 1878. године. Овим пописом пописана су села у бачком крају и број кућа у њима. Према подацима из пописа од фебруара 1878. године највећа села у том крају била су: Сибница и Горња Драгуша са по 75 кућа, затим Горња Јошаница са 70, Придворица 60, Претрешња 40, Блаце, Горње Сварче и Горњи Врбовац 35, Стубла 30, Попова 27, Доње Сварче 23. Горња Пребреза 22, Доњи Врбовац и Међухана 20, Шиљомана и Претежана 18, Доња Јошаница и Чучале 16 и Доња Пребреза 14 кућа.

Према броју кућа Блаце је насеље средње величине у том крају. Но, погодна локација Блаца, изградња пута кроз Јанкову клисуру и досељавање из других крајева, утицаће да се Блаце најбрже развија. Тако ће Блаце 1884. године имати 106 кућа. У то време се у њему отварају прве механе и занатске и трговачке

⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, стр. 381/2

радње. Прву школу је Блаце добило 1890. године. Свог првог посланика за Народну скупштину Србије, Мијата Ивљанина, Блаце ће дати 1886. године. Тако ће Блаце у XX век ући као једно од највећих насеља у том крају.

У саставу које општине се налази Блаце након ослобођења од Турака?

Формирањем Топличког округа 1878. године у његовом саставу су три среза: прокупачки, косанички и јабланички. Прокупачки срез је тада био подељен на 13 општина. У то време села бачког краја су била полупразна, јер су се из њих иселили Турци, Арнаути и Черкези, тако да је цео тај крај био у саставу једне општине са седиштем у Великој Плани. Великопланска општина је тада обухватала 53 села. Са новим досељеницима у бачки крај повећава се број становника и долази до формирања нових општина. Формиране су у бачком крају три општине: бачка, гргурска и драгушка. Први председник бачке општине је Петар Илић.

Када је први пут краљ Милан долазио у Прокупље и Куршумлију, и којим поводом?

Краљ Милан је путовао по Србији априла и маја 1881. године, под изговором да жели да се народу прикаже у новом краљевском достојанству. Међутим, прави разлози његовог путовања по Србији су агитација против опозиције (радикала). Тим поводом долазио је у Прокупље и Куршумлију. Агитација је успела јер је већ 22. фебруара 1882. године проглашен за краља.

Шта се догодило са десетак јеврејских породица које су живеле у Прокупљу до самог ослобођења вароши од Турака 1877. године?

До ослобођења од Турака децембра 1877. године у Прокупљу је живело десетак јеврејских породица. Не зна се одак-

ле и када су се оне овде населиле. У време ратног метежа мушкарци су прешли у Ниш, а породице су им остале у Прокупљу. Када се рат завршио вратили су се својим кућама. Јевреји су се углавном бавили трговином. У страху од конкуренције, Срби трговци су их под притиском иселили из града. Касније, иако су добили дозволу од власти да се из Ниша врате у Прокупље, они то нису желели, већ су и своје породице преселили. Разлог њиховог напуштања Прокупља је двојак. Са једне стране, да би избегли малтретирање, а са друге, што је и основни разлог, услови за трговину су били бољи у Нишу.

Зашто се краљ Милан после ослобођења Топлице од Турака залагао да се она насели "здравијим" националним елементом?

Краљ Милан за време ослободилачких ратова 1877/78. године и касније био је познат као човек који је волео да се дружи са официрима, а и сам се био повојнички. Почео је да носи шајкачу, војничке чизме и браду. Новоослобођене крајеве је нарочито заволео. Са једне стране, што су по његовом командом ти крајеви ослобођени, а друго што су људи из тих крајева били изузетно храбри. И сам је често изјављивао да су му новоослобођени крајеви дражи него Србија у старим границама. Отуда и његови захтеви да се ти крајеви населе што "здравијим" националним елементом из других крајева Србије и из Црне Горе. Непосредно после ослобођења краљ Милан је дошао у Прокупље.

Да ли је било досељавања Срба и Црногораца у Топлицу и пре ослобођења од Турака 1878. године?

Појединачних примера насељавања Срба и Црногораца са Косова и из Црне Горе, било је и пре ослобођења Топлице од Турака. Махом су то биле породице које су са својих огњишта бежале због крвне освете, али било је и породица које су се у Топлицу насељавале и из економских разлога. Неке од тих пород-

ица и данас живе у Топлици.

Тако се још 1870. године у Петровац населила породица Петровић. У Плочнику се 1872. године населила породица Недељковић. Породица Кривокапић се у Прокупље доселила 1875. године. Породица досељених из тог периода има и у другим местима. Такве су породице: Дробњац у Горњој Бејашници, Рапковићи у Свињашту, Андрићи, Гаговићи и Павловићи у Растовници, Томановићи и Павловићи у Бериљу и др.

Из ког места се са Косова и када у Топлицу доселила породица Чуљковци?

Прошло је више од два века од када се у Топлицу са Косова преселила породица Чуљковци. Преци ових породица су из засеока Чуљковци, из села Бостане код Новог Брда. Разлог њиховог пресељења у Топлицу је што је неко из те породице убио неког Арнаута. Плашећи се крвне освете, комплетна породица се преселила у подјастребачка села. Данас ове породице постоје у селима: Горња Стражава, Микуловац, Бајчинац, Џугољ, Клисурсица, Костеница и Доња Девча. У свим овим селима пре педесетак година било је око 200 породица. Данас је тај број сигурно већи, а вероватно их има и у другим местима.

Зашто ће до највећих етничких промена у Топлици доћи непосредно након ослобођења Топлице од Турака?

Ако се анализирају сви већи ратови на простору Топлице за време владавине Турака, али и раније, може се уочити да је после сваког од њих долазило до мањих или већих етничких промена.

Таква етничка промена десиће се и после Другог српско-турског рата 1877/78. године. Ослобођење Топлице изазвало је поново покретање становништва, али сада у супротном правцу. Још у току рата, а и касније, готово целокупно муслиманско становништво (Турци, Арбанаси и Черкези) иселили су се из Топлице. У напуштена насеља враћа се српски живаљ који је рани-

је напустио своја огњишта и пребегao у Србију. Но, у Топлицу се не враћају само они. Топлицу насељавају и Срби из других крајева, и Црногорци. Та најзначајнија етничка промена за Топлицу одвијаће се од 1878. године до почетка XX века, мада примера досељавања у Топлици има и касније.

Одмах након престанка ратних операција у Топлицу се досељавају Срби из Србије, али и Срби који су још под Турцима. Насељавање је у почетку било неорганизовано, тако да је представљало велики проблем тек новоформираној управи. Власти у Топлици, па и сама српска Влада, су неспремно дочекале ово насељавање. Колико је било стихије у почетном периоду насељавања најбоље сведочи следећи пример: Прокупље је према попису из 1878. године имало 1 804 становника, а по попису из 1879. године Прокупље има 2 560 становника. За само једну годину становништво у Прокупљу се повећало за 42%.

Да би се спречила стихија у насељавању новоослобођених крајева, Влада Србије је приморана да донесе закон којим би ово питање било регулисано.

Које погодности су дате Законом о насељавању ослобођених крајева Србије, досељеницима у Топлици?

Да би увела реда у насељавању новоослобођених крајева Влада Србије је 3. јануара 1878. године донела Закон о насељавању ослобођених крајева Србије. Овим законом поред спречавања стихије у насељавању дате су и многе погодности насељеницима.

Према овом Закону свака кућна задруга која се досели, добијала је по 4 хектара земље, по 20 ари земље за окућницу, на сваку мушку главу у породици старију од 16 година још по 2 хектара обрадиве земље и грађу за изградњу куће. Насељеници - занатлије добијали су окућницу, по хектар обрадиве земље и бесплатно грађу за кућу. Насељеници су три године ослобођени од пореза. А после 15 година обрађивања земље она је прелазила у њихово власништво. Такође су били ослобођени од службе у стајаћој војсци за пет година, а за три године у народној војсци.

Према овом Закону досељеници су могли да буду само пољо-привредници и занатлије.

Из наведеног се види да су досељеницима дате многе погодности, али ће зато овим Законом бити незадовољни староседеоци.

Српска Влада се овим Законом постарала да се Топлица што пре насели здравим, национално јаким елементом. Овај Закон ће убрзати насељавање Топлице. Тако ће убрзо стићи досељеници из Црне Горе, Санџака, Косова, Херцеговине, Крушевачког, Рудничког и Ужичког округа, из Враћа, Лесковца, са Власине, па чак и из Бугарске.

Због чега се Црногорци масовније насељавају у Топлицу после 1880. године?

Закон о насељавању давао је погодности свима, али су одредбе овог Закона највише одговарале становништву из пасивних крајева, као што су Црна Гора и Херцеговина. Сушне године, глад и сиромаштво у том периоду натерале су многе црногорске породице да крену "трбухом за крухом". Чак је Влада Црне Горе затражила од Србије да, због лоших економских услова, прими део њеног становништва у Србију. Разлози за исељавање су зла која је турска управа наносила црногорском становништву, међусобна непријатељства, крвна освета и лични и политички односи.

Процес насељавања Црногораца у Топлицу отпочео је одмах након ослобођења. Још убрзаније ће се одвијати после захтева краља Милана да се у новоослобођене крајеве насели хиљаду црногорских породица. Краљ Милан је овим насељеницима желео да насели пограничне области према Турској и тиме обезбеди границу од честих упада Арнаута. Интензивније насељавање Топлице отпочело је тек након доношења Закона о насељавању. Априла и маја 1886. године у Топлицу су се населиле 42 црногорске породице. Од ових породица 23 су се населиле у Коњарнику. Досељавање Црногораца у Србију једно време је било прекинуто.

То је период када је између Србије и Црне Горе дошло до династичких сукоба и несугласица између краља Милана и црногорског краља Николе. Абдикацијом краља Милана, 22. септембра 1889. године, поново се стварају услови за ново досељавање Црногораца у Топлицу.

Сушна година и глад 1889. године (у јесен) приморале су црногорску Владу да се за помоћ обрати Србији, да прими део њеног становништва. Српска Влада је удовољила овим захтевима, одборила је досељавање 6 000 Црногораца, мада је број оних који су из Црне Горе хтели да се преселе у Србију био и десет пута већи. За нови завичај око 1.200 породица одређен је Топлички округ. Ова група подељена у четири мање групе кренуће из Црне Горе 11. октобра 1889. године. Касно у јесен ове четири групе ће се населити у Топлицу и Јабланицу.

Прву групу од 1 800 људи сачињавали су исељеници из Бањана, Грахова и Рудина. Другу групу од 2 000 људи сачињавали су исељеници из околине Никшића. Ове две групе населиће се у сливу реке Косанице. Трећа група Црногораца 300 породица са око 2 200 људи населила се у Јабланицу, а један део из ове групе населио је село Каре. Четврта група Црногораца бројала је око 2 000 људи. Из ове групе њих око 150 населило се у Прокупље, једна мања група у село Момчилово. Један део из ове групе се населио и ван Топлице. У мањим групама насељавање Црногораца имамо и касније све до 1904. године, а појединачних случајева било је и касније.

Тако се почетком XX века завршава најмасовнија миграција становништва Црне Горе, а она је пре свега имала економски, али и историјско-политички карактер.

Српска Влада је Црногорце населила у брдско-планинско подручје из економских али и војних разлога. А то подручје је и највише одговарало Црногорцима. "Досељеници Црногорци лако су се прилагодили економским и климатским условима овог краја. То им је било утоклико лакше што и културни ниво досељеника из других крајева наше земље није био ништа виши од њиховог. Црногорци су у новој постјојбини задржали многе старе обичаје,

навике и погледе на свет и живот око њих. Патријархално васпитани у Црној Гори, они су у новом завичају остали верни наслеђеним особинама својих предака: високи морал, чување народне традиције, национална осетљивост и национални понос".⁴⁶

Ко се крајем XIX века насељава у добричким селима, на левој обали Топлице?

Одмах по ослобођењу Топлице од Турака 1877/78. године, српска влада је покушала да реши два основна проблема: да организује власт у ослобођеним крајевима и да те крајеве насели српским и црногорским живљем, јер су они након повлачења Турака, Арбанаса и Черкеза скоро опустели. Према статистичким подацима из тог времена, 22% насеља су скоро опустела.

За добричка села на левој обали Топлице, па и за она на десној, испод саме Пасјаче, овај проценат не важи. Јер то су била села са дугом традицијом у којима су од давнина живели Срби. Ова села ће бити специфична и у проценту насељавања Топлице. За разлику од планинских села на десној обали Топлице, где ће се претежно населити Црногорци, у Добричу ће се населити Срби из Лесковачког, Врањског, Власотиначког и Нишког округа. Различити су и разлози насељавања. Ова села ће населити Срби из поменутих округа из чисто економских разлога. Пре свега због земље коју у својим крајевима никада нису имали довољно.

Када је насељено село Буревац код Прокупља и по коме је добило назив?

Село Буревац, које се налази неколико километара североисточно од Прокупља, насељено је годину дана након ослобођења Топлице од Турака, махом досељеницима из Црне Горе. Име је добило по познатом војсковођи српско-турског рата 1877/78.

⁴⁶ Драгољуб Ж. Мирчетић, Буна у Добричу, Ниш 1971, стр. 37

године Ђури Хорватовићу. По њему је и једна улица у Прокупљу добила назив.

*Које миграционе струје су најзначајније у насељавању
Блаца након његовог ослобођења од Турака?*

Након одласка Турака, Арнаута и Черкеза са простора Топлице, у време Другог српско-турског рата, долази до насељавања Топлице новим српским живљем са разних страна, Црне Горе, Херцеговине, са Косова, из околине Врања, Лесковца, са Власине, из западне Србије и из других крајева.

Када се говори о Блацу, треба нагласити да су најважније миграционе струје које су се доселиле у Блаце и околину до 1900. године, биле следеће: највећа је копаоничка са 34 рода са 150 кућа, затим, следи жупско-расинска са 20 родова и 59 кућа, и на крају, ибарска миграциона струја са 12 родова и 46 кућа. Поред поменутих, у Блацу су се населиле и неке породице из Ужица, Пећи, Косовске Митровице, са Власине, из Куршумлије и из других крајева Србије, мада је број таквих породица појединачно непознат.

Како се према пореклу становништва и гравитационим зонама може се поделити простор Топлице?

Поред Црногораца Топлицу ће населити и Срби из многих крајева. Разлог њиховог насељавања у Топлицу је искључиво економске природе. Плодна топличка земља привлачила је многе да се у њој настане и ту обезбеде своју егзистенцију.

Ако се узме у обзир да је у Топлици пре досељавања било староседелаца, да се досељавају Црногорци, Херцеговци и Срби из разних крајева, онда је Топлица у то време била прави етнички мозаик.

Ако се према пореклу становништва и према гравитационим зонама изврши подела, онда се простор Топлице може поделити на четири подручја. Прво, које је обухватало јужни и југо-западни обод Топлице, са

сливом Косанице и Бањске реке. На овом подручју је насељено становништво из Црне Горе, са Косова и Метохије, Копаоника, Ужица, Новог Пазара и из других крајева.

Друго подручје је од Копаоника до Белољина. Ову област населили су досељеници са Косова и Метохије, Александровачке жупе, са Копаоника и Власине и из Старог Влаха

Треће подручје је од Белољина до Јужне Мораве. ово подручје насељено је становништвом са Власине, Црне Траве, пограничних делова према Бугарској, али и досељеницима са Косова и Метохије, Војводине и околине Ужица, као и из других крајева.

Четврто подручје је Подручје Житног Потока. Ово подручје насељено је исељеницима из Црне Траве, са Власине, околине Сјенице, Црне Горе, граничних области према Бугарској, па и из саме Бугарске.

Када се на простор Топлице појављују Роми?

Роми су пореклом из Индије. У Европу се појављују у **XIV** веку, као номадски народ. На српске просторе се појављују продором Турака. Ни у једном документу везаном за Топлицу Роми се не помињу пре турског освајања. Вероватно се мањи број Рома појављује са турским освајањем Топлице, јер су их Турци користили као трубаче, бубњаре и коваче.

У једном попису с краја **XVI** века наводи се да у Прокупљу има 18 Цигана - муслимана. У већем броју Роми у Прокупљу су живели за време постојања дубровачке колоније - **XVI** и **XVII** век. Поред развоја трговине у то време развијају се и занати: ковачки, поткивачки, клинчарски, самарцијски и други. Поменути занатима баве се углавном Цигани. У дубровачким изворима помињу се под називом "Јеђупци". У нешто већем броју Роми ће бити и у Топлици наком прве и друге сеобе Срба. За сво време турске владавине Рома ће бити у Топлици. У попису из 1859. године се наводи да је у Прокупљу 20 циганских домова. Са повлачењем муслиманског становништва из Топлице 1877/78. године, ослобођењем

Топлице од Турака, са муслиманским становништвом повлачи се и један број Рома, већи број ће остати да живи на простору Топлице. Према попису из 1895. године у Топлици је живело 1 600 Рома и чинили су 1% од укупног становништва Топлице. Већина их је у то време живела по селима, а укупно у градовима је било само 153 Рома.

Ако упоредимо податке с краја прошлог и с краја овог века, можемо доћи до следећих података. Према попису из 1971. године у Прокупљу је живело 538 Рома. Друштво "Ром" у Прокупљу извршило је попис 1978. године. Ако се анализира попис из 1971. године и из 1978. може се видети да се број Рома у Прокупљу повећао 1,5 пута.

Према најновијем попису становништва из 1991. године број Рома је следећи: у Прокупљу живи 1 369 Рома, што у односу на укупан број становника износи 5,4%. У општини Прокупље живи 1 827 Рома или 3,3% од укупног броја становника. У селима прокупачке општине живи 458 Рома или 1,5% од укупног сеоског становништва. Број Рома је процентуално мањи у другим општинама Топличког округа, тако да највише Рома живи у Прокупљу. Број Рома у Прокупљу, али и у целој Топлици, је у порасту, а разлози су досељавање из других крајева и наталитет који је нарочито изражен код Рома муслиманске вере.

Роми су према броју у Топлици и Прокупљу на трећем месту, одмах иза Срба и Црногораца.

Какви су били аграрни односи у Топлици непосредно након ослобођења Топлице од Турака 1878. године?

Након завршетка Другог српско-турског рата 1877/78. године и након одласка Турске са ових простора, српски сељак је сматрао да је он сада једини власник земље, коју је до тада обрађивао. Српски сељак није желео да схвати ни прихвати обавезе Србије прихваћене на Берлинском конгресу. Према одлуци конгреса, Србија је морала испоштовати приватна права одбеглих муслимана и заштиту њихове имовине. Зато је непосред-

но након конгреса дошло до пописа непокретне имовине Турака и Арбанаса. Земља је сељацима давана под закуп. Закуп су сељаци плаћали у новцу, у две рате. Без обзира на неговодања и незадовољства сељаци нису смели напустати земљу, а ни остале непокретности нису смели присвајати. Поред сиромаштва, које је у то време пратило сељаке, погодило их је и неколико неродних година па нису били у могућности да откупе земљу. Као купци земље појавиће се трговци и чиновници који су углавном у Топлици дошли из других крајева. Ту земљу поново обрађују исти сељаци. Појавила се нова опасност, да сељак постане "роб" новом господару.

Све до 1880. године, до доношења Закона о уређењу аграрних односа у новоослобођеним пределима, у Топлици су се задржали наслеђени феудални односи који су били у супротности са постојећим законодавством у Србији. Тек ће овај Закон решити аграрне односе у Топлици.

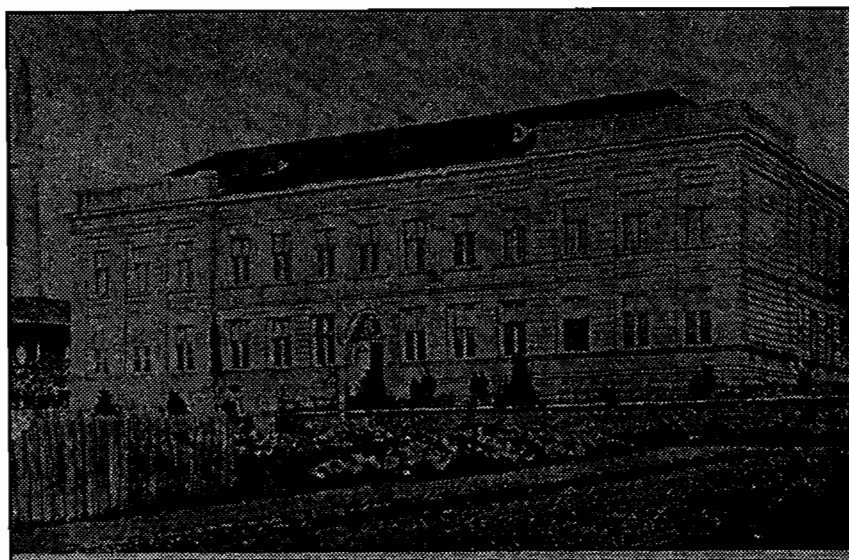
Колико је школа било у Топлици крајем XIX века?

Као и у осталим областима, и у погледу школства, Топлица је заостајала за другим крајевима. Тако се, на пример, на основу сачуваних података за школску 1882/83. годину може видети да је у Топлици постојало само 11 школа, од тога 10 за мушку и једна за женску децу. Од тога броја варошке школе су три, а осам је сеоских. Укупно у свим школама било је 16 наставника, и то 12 учитеља и 4 учитељице. На једног наставника долазило је по 44 ученика. По селима женска деца нису похађала школу.

Ко је и када одредио локацију за изградњу школе (данашња школа "Никодије Стојановић - Татко"), и како је тај простор изгледао тада?

Још 1883. године општина Прокупље је донела одлуку о изградњи школе и одредила локацију (то је био простор до тадашњег првостепеног суда и среске канцеларије). Локацију и

пројекат за двоспратну зграду прихватило је и Министарство просвете и грађевине 1884. године. Но, пошто до реализације таквог пројекта нише дошло, а сматрало се и да је поменута локација неадекватна, 1892. године одређена је нова локација (данашњи простор на коме се налази ОШ "Никодије Стојановић - Татко").

Гимназија у Прокупљу

Нову локацију одредила је комисија коју је за те потребе формирало окружно начелство. Чланови комисије били су: др. Коста Андријевић, окружни физикус, окружни инжењер Гаврило Суботић, начелник среза добричког Веселин Агатоновић, управитељ основних школа Аћим Чавдаревић, учитељ Мијаило Јовановић, председник општине Јаков Јанковић, и одборници Стојко Ивковић и Марјан Николић. Из извештаја комисије од 29. априла 1892. године може се видети да су се чланови определили за локацију која је близу центра вароши и да је довољно удаљена од кафана и механа, и даље се каже: "Место лежи близу средине вароши . . . у благом нагибу, ка југу, оцедно је ваздуху и светлости приступачно, суво и здраво. У близини нема буњишта, ни бара и удаљено је прописно од механа, кафана и других јавних зграда . . .

У близини има чесма са добром пијаћом водом. Плац је довољно велик и простран да се могу све потребе школске подмирити."⁴⁷

Након многих административних процеса на релацији Прокупље - Београд, у јесен 1894. године, постављен је темељ школе. Комплетни радови на школској згради трајали су све до краја октобра 1898. године, а 1. новембра 1898. године школа је освећена. Рађена је за потребе гимназије, али пошто Прокупље није добило гимназију, у тек завршену школу уселиће се сви разреди мушке и женске основне школе, који су до тада наставу слушали у четири различите неадекватне школске зграде.

Када се јављају прве школе у бачком крају?

За разлику од Прокупља где су школе за српску децу постојале и нешто пре ослобођења од Турака, у бачком крају оне нису постојале све до 1890. године. То је време када је становништво било скоро неписмено. Писмен је био само по неки свештеник или писар. До развоја писмености доћи ће тек након отварања прве школе у Блацу 1890. године. Први учитељ је Јован Самокресовић. Већ следеће године отворена је школа у Горњој Драгуши (учитељ Алекса Митић). Трећа отворена основна школа је у Барбатовцу 1892. године (учитељ Спасоје Конић). До краја XIX века ове три школе су радиле у приватним кућама. Почетком XIX века, тачније 1909. године отворена је школа у Међухани, а 1911. године у Пребрезу. У другим местима школе су отворене тек после Првог светског рата.

Према извештајима из тог времена, све школе су радиле у неадекватним условима. Школовање је било обавезно само за мушку децу, али ни многа од њих нису похађала наставу због сиромаштва.

⁴⁷ Топличке новине бр. 114, Прокупље 2. X 1998, стр. 11

У чијем власништву је била кућа у којој је живео Живојин Мишић?

Од старих турских зграда у Прокупљу је сачувана и кућа Живојина Мишића, прослављеног српског војсковође из Првог светског рата. После ослобођења Прокупља од Турака 1877. године ова кућа је прво била својина Пеке Павловића, па је иста, што се може видети из тапије од 4. марта 1889. године, продата путем јавне лицитације Емилијани, жени генерала Милојка Лешјанина за 2 461 динар, а 2. априла 1914. године прешла је у посед Живојина Мишића, генерала у пензији, за суму од 7 000 динара. Ова кућа данас је у власништву браће Стајковић. Данас је сачуван само један њен део. Кућа се налази у улици Живојина Мишића.

Кућа војводе Живојина Мишића

Који је доживљај за време боравка у Прокупљу 1880. године остао најдуже у сећању Живојина Мишића?

Живојин Мишић је током 1880. године службовао у Прокупљу. Из тог периода он је имао много доживљаја (које је описао и у књизи "Моје успомене"). Један од доживљаја му је остао у најдужем сећању јер о њему често говори својим ратним друговима.

Пошто је у то време у Прокупљу образована Официрска школа Мишића су одредили за предавача. Једног дана док је држао предавање, и цртао по табли, поред слушаоца официра на једној клупи је седела батаљонска мачка. Изненада у учионицу је ушао неки старешина носећи са собом писмо за команданта батаљона. Са њим је ушла и пудлица поручника Поповића. И десило се оно што се најчешће дешава кад се сретну пас и мачка. Мишић је тај

догађај описао: "Пудлица је одмах полетела на мачку, која се после краћег тумарања, пошто сам ја за њу био највиша тачка у соби, успуза се уз моја леђа и загреба ноктима врх моје главе. Пудлица је облетала око мене, а моји слушаоци се збунили, па ни да макну с места. Осетих болове од мачкиних ноктију и пошто нисам смео да руком скинем мачку, распалих пуслицу ногом. Она скикну и полете својем газди!"⁴⁸

Мачка није сишла са Мишићеве главе све док пудлицу нису избацили напоље. Тиме се тај дан настава завршила, а Мишићу је остао у сећању доживљај кога је радо спомињао када је говорио о Прокушљу.

Ко је Феликс Каниц? По чему је он значајан за Топлицу?

Феликс Каниц рођен је у Пешти 2. августа 1829. године, а умро је 5. јануара 1904. године у Бечу. Завршио је Сликарску академију у Бечу, а потом радио у Лајпцигу. Радио је као цртач савремених догађаја у листу "Pustrirte Zeitung" (Илустроване новине). Први пут долази у Србију крајем шездесетих година. Током друге половине XIX века више пута је боравио у Србији и путовао по њој, и речима и сликом саопштавао своја сазнања о српском народу. Због свог рада и заслуга фебруара 1869. године изабран је за дописног члана Српског ученог друштва, а 10. фебруара 1892. године постао је почасни члан Српске краљевске академије. Иако је део свог живота провео у Србији није научио српски језик. Но, то му није сметало да са свих путовања по различитим крајевима Србије остави за собом велики број цртежа, планова, скица, карата, бележака, рукописа, слика.

Међу осталим крајевима посетио је и Топлицу и са тог свог пута оставио доста скица, цртежа и бележака, што ће делом бити објављено у књизи "Србија".

У огромној његовој заоставштини која се од 1930. године чува у Архиву САНУ налазе се и скице и цртежи, планови објекта-

⁴⁸ Војвода Ж. Мишић, Моје успомене, Београд 1969, стр. 102-103

та са простора Топлице с краја XIX века, а то су:

- план утврђења Југ Богдановог града у Прокупљу (на скици је и шири терен реке Топлице);
- план кастела у Злати,
- план капије касетла у Злати,
- план основе Иванове куле код Куршумлије;
- остаци римског моста преко Топлице у Прокупљу;
- остаци порушене цркве у Растовници код Прокупља;
- аноним, српски народни типови из топличког краја.

Иако се од многих научника, касније, оспорава његова научна вредност у појединим областима једно је јасно, да се сви слажу са тиме да је учинио много, да је један од првих који је указао на вредност наше средњовековне цивилизације. Његово дело својим садржајем и обимом има капиталну вредност за српску културу и историју.

Шта је о Блацу записао Тихомир Ђорђевић?

Познати етнолог и доктор филозофије, обилазивши ове крајеве 1894. године у свом делу "Поред Топлице" описао је многа места у Топлици. О Блацу је записао: "Блаце је лепо велико село на примамљивој и благој падини последњих огранака Јастрепца. Испод Блаца се налази језеро које више личи на бару но на оно што му име казује, цело је скоро обрасло трском . . ." ⁴⁹

Да ли је у Прокупљу крајем XIX века било стране робе у продавницама?

После ослобођења од Турака 1877. године у Прокупљу почиње нови живот. Убрзо је кренуо развој занатства, трговине (захваљујући пре свега трговцима Јеврејима), школство. Развоју трговине допринели су и Мађари, јер према неким подацима, у Прокупљу крајем XIX века живи осам Мађара који се баве тргови-

⁴⁹ Тихомир Ђорђевић, Поред Топлице, путопис, Београд 1896

ном. Развијају се и друге делатности, јер у то време Прокупље има пет свештеника, једног лекара, једног адвоката, неколико учитеља, 38 официра и подофицира, којих је заједно са жандармима било 216. Грађене су нове, лепе грађевине. У многима од њих отворене су трговачке радње. Једна од најпознатијих и најснабдевенијих продавница је "Код престолонаследника". Пред домаће, у њој се могла наћи и страна роба. Било је стакларских производа из Аустрије, текстилне робе из Енглеске, оружја из Немачке и Белгије, итд.

Зашто није реализован пројекат о изградњи железнице кроз Топлицу урађен крајем XIX века?

Ратови са Турском 1876. и 1877/78. године још више су осиромашили Србију. Али другим ратом Србија је знатно проширила своју територију према југу. Србија је и раније, а сада још више постала интересантна за Аустро-Угарску у саобраћајном погледу, пре свега у погледу железнице. Јер Србија се налазила на значајном правцу север-југ, а кроз њу није пролазила железница. Тако ће 1878. године доћи до потписивања Конвенције о изградњи железнице кроз Србију од Београда до Ниша. Ова пруга је уз помоћ страних улагача грађена у периоду од 1881. до 1884. године. Изградња ове пруге имала је велики значај за Топлицу. Још од већег значаја је био план о изградњи пруге кроз Топлицу урађен крајем прошлог века. На жалост, овај план ће за дуже време бити само лепа жеља Топличана. Јер овај план ће се остварити тек средином треће деценије XX века. Према овом првом плану, пруга Ниш - Прокупље била би издвојени крак пруге Ниш - Ристовац и део пруге који би спајао Дунав са јадранском обалом. Први део тог плана реализован је тек 1925. године када је завршена пруга до Прокупља. Први воз у Прокупље ће стићи 25. децембра 1925. године. Пет година је трајала изградња пруге од Прокупља до Куршумлије. Тако је прошло четрдесет година од првог плана о железници кроз Топлицу.

До реализације овог првог плана није дошло одмах зато

Одмах након ослобођења од Турака 1877. године међу првим установама у Прокупљу је и пошта. За сада се зна да је прва пошта била смештена у кући Митад-бега Хасанбеговића. Не зна се тачно у ком делу вароши се та кућа налазила.

Зашто је Прокупље крајем XIX века заостајало у привредном и културном погледу за другим већим местима у новоослобођеним крајевима?

Након ослобођења од Турака, Прокупље и Топлица су заостајали у привредном и културном погледу у односу на друга већа места у новоослобођеним крајевима.

У Прокупљу, после ослобођења од Турака изграђен је дрвени мост на Топлици, чесма у центру (1880. године), хотел "Европа" (1890. године), и школа 1898. године. Ако се све наведено упореди са другим местима онда је то заиста мало.

Ништа боља ситуација није ни у културном погледу. Прву друштвену организацију пододбор Црвеног крста Прокупље добија 1877. године. прву књижницу тек 1895. године и то у Житном Потоку. И у погледу школства Прокупље је заостајало. До 1898. године настава се одвијала у приватним кућама. Једина већа грађевина из тог периода је основна школа, данас ОШ "Никодије Стојановић - Татко".

Прокупље и Топлица су у сваком погледу, крајем XIX века, заостајали за осталим новоослобођеним областима. Разлоге за такво стање најбоље је описао Буда Илић.

"Привредно и културно много заостало, Прокупље је суочено са тешким проблемима искрслим у новом животу. Попаљено, опљачкано, са претежно сеоским становништвом, Прокупљу је требало много и свестране помоћи да се искобеља из убиствене учмалости. Ту помоћ, и да су хтели, нису могли да им пруже окружни и срески начелник, неколико писара и осталих чиновника који су службовање у њему сматрали неком врстом казне и већином гледали да на неки начин наплате своја "испаштања" у учмалој паланци. Режим не само да није помагао,

него је у присаједињеним крајевима видео и од њих очекивао главну подршку својој политици, која је у централној Србији наилазила на жестоку осуду."⁵⁰

У којим књигама је описано Прокупље крајем XIX века?

Међу старим, ретким и драгоценим књигама, у којима је описано Прокупље, посебно су значајне: "Краљевина Србија" од Милана Ђ. Милићевића, "Поред Топлице" Тихомира Ђорђевића и "Србија земља и становништво" од Феликса Каница.

Милићевић поред осталог за Прокупље каже: "Варош је окружна у Топличком округу Прокупље (турски и арнаутски Урђуб), на левој топличкој обали, у оној сутесци која раздваја Топлицу Горњу од Доње."⁵¹ Милићевић, поред осталог, даје и географски положај града и историјски преглед догађаја од настанка града под овим именом. Он је прихватио теорију настанка имена града по сведу св. Прокопију. Он је записао и следеће: "Садашње је Прокупље варошица сиромашна, а у старо време оно је било велико и богато. Данашња је варош сва на рушевинама старе вароши, која се пружа ка и десном обалом топличком, а један њезин део био је под самим Хисаром."⁵²

"Прокупље је данас главно месту у топличком округу. У њему су окружне власти: начелство и суд за сав округ. Даље, ту су канцеларије за срезове прокупачки и добрички. Прокупље има једну школу са 5 наставника и 235 ученика, и једну школу женску са 2 наставника и 64 ученика. У Прокупљу данас међу пореским главама њих 19 верује у веру Мухамедову . . . "⁵³

Поред Милићевића који је свеобухватно описао град, интересантини су и наводи Феликса Каница који наводи да у то време у Прокупљу има седам тулбета, седам турских погинулих паша, наводи и тачне локације тулбета.

⁵⁰ Буда Илић, Споменица 1878-1908-1958, Прокупље 1858, стр. 68

⁵¹ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, стр. 372

⁵² Исто, стр. 376

⁵³ Исто, стр. 380

Глава седма

ПЕРИОД ОД 1900 - 1918. ГОДИНЕ

Како је изгледало Прокупље почетком XX века?

У XX век Прокупље улази као мало и непознато насеље са од четири до пет хиљада становника.

Описујући Прокупље и Прокупчане са почетка XX века, Слободан Несторовић је записао:

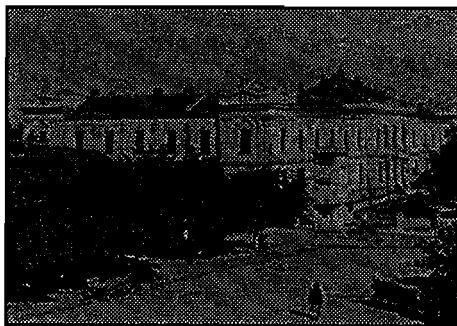
"Свануће новог столећа и за њих је био изванредан доживљај. Прошло је већ више од две деценије од ослобођења, вековно ропство Турцима постало је све више прича из старих времена. Рађале су се и израстале нове генерације, које та времена нису упамтиле, мада се у њиховом животу ништа битније није мењало."⁵⁴

Прокупље је и даље седиште Топличког округа, али без много комуникација са осталим светом, јер није имало железницу, а и путеви су били у лошем стању. У малој вароши живело се у сиромаштву и беди, у турским учерицама и одаклијама. У Прокупље се са југа улазило преко дрвоног моста на Топлици. У Ниш се одлазило и из њега враћало прашњавим друмом преко

⁵⁴ С. Несторовић, н.д., стр. 68

Дебелог брда. У граду постоји само један лекар; болнице нема. Прокупље има један хотел ("Европу") и неколико кафана. Осим окружних среских и управних судских власти, војне команде места, основне школе, старе цркве и поште, никаквих других значајнијих установа у Прокупљу почетком XX века нема. У граду су и даље постојале две цамије и турски водовод. Становништво се махом бавило пољопривредом, а мањи део трговином и занатством.

У једном од записа из тог периода пише: "Прокупље је у XX век ушло као планинска паланка, чијој су се лепоти радо дивили ретки путници, а никоме од њих није падало на памет да се у њој настани."⁵⁵

Зграда начелства у Прокупљу

Највеће богатство Прокупља у том периоду је природа која га је окруживала, брежуљци окићени виноградима и свакојаким воћем.

Овако суморна слика Прокупља с почетком XX века почеће да се мења тек крајем прве деценије, отварањем Гимназије 1908. године, оснивањем књижнице 1909. године, почетком изградње зграде начелства, електрификацијом дела града. Тек започети привредни и културни развој Прокупља прекинуће велики историјски догађаји који следе у периоду од 1912. до 1918. године

До када је село Југ-Богдановац носило назив Бугариновац и када је тај назив званично замењен?

Југ-Богдановац, село десетак километара источно од Прокупља, и данас неки називају Бугариновац. Првобитни назив село је добило још у време Турака, крајем XVIII века. У то време су се у овом селу населили Срби са бугарске границе. Због зулума

⁵⁵ Буда Илић, Споменица 1878-1908-1958, Прокупље 1958, стр. 69

који су над њим тамо чинили Турци, принуђени су на сеобе у унутрашњост Србије. Назив селу дали су Турци, а мештани су тај назив касније прихватили.

Прва званична забрана употребе назива Бугариновац потекла је од епископа нишког Никанора 1901. године, када је у овај крај дошао да освети бугариновачку цркву. Касније је назив Бугариновац и административно био забрањен, а село добија назив Југ-Богданавац.

По чему је за Прокупље и Топлицу значајан Захарије Хаџи Арсић?

Почетком XX века Прокупље се није могло похвалити људима који су дали допринос његовом бржем развоју. Ако је и било таквих, то су обично били људи са стране који су у њему службено боравили. Један од оних који су Прокупљанима остали у сећању је Захарије Хаџи Арсић. Он је рођен у Приштини у угледној трговачкој породици. У Прокупље је дошао после ослобођења Топлице од Турака и након постављања његовог оца Аксентија за начелника среза добричког (од јуна 1878. до 1881. године). Након завршене школе у Београду, Захарије долази 1881. године у Прокупље и постаје практикант. Радио је 1889. године у Куршумлији као писар. од 1892. године је писар Првостепеног суда у Прокупљу. Једно време био је и начелник среза у Лесковцу. Након пензионисања 1901. године враћа се у Прокупље, где купује државно земљиште.

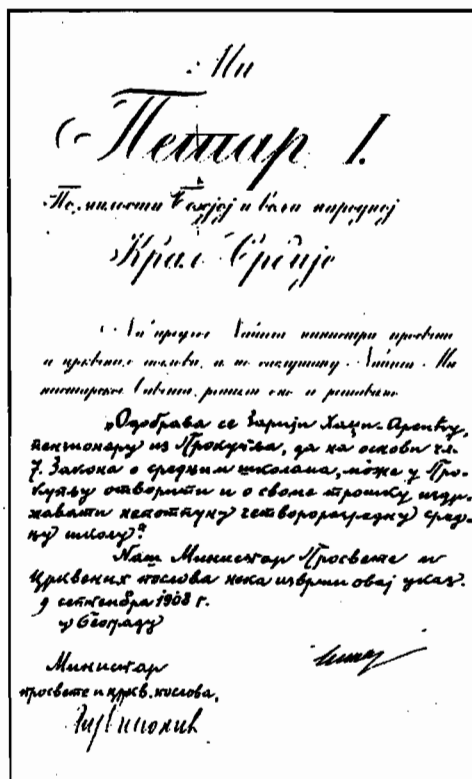
Као веома богат човек, вешто је искористио ситуацију око оснивања гимназије у Прокупљу 1908. године. Пошто Законом о средњим школама Прокупље није добило државну гимназију, Захарије је поднео захтев за оснивање приватне гимназије. Министарство просвете у Београду удовољило је његовом захтеву и од 9. септембра 1908. године гимназија у Прокупљу почиње са радом као приватна. Указом краља Петра од 9. септембра 1908. године (указ бр. 13557) Захарију Хаџи Арсићу је одобрено да о свом трошку издржава четворогодишњу средњу школу у

Прокупљу. У стварности није било тако, јер школу су издржавали округ, срезови, општина Прокупље и ђачки родитељи. Када је школа почела да ради понашао се као прави власник (био је познат као човек склон самовољи), што је многим засметало, па је покренута иницијатива да му се одузме власништво над школом. То је и остварено указом краља Петра од 12. марта 1910. године, када је власништво школе пренето на Окружни одбор - округ.

Упоредо са отварањем Гимназије у Прокупљу Захарије Хаџи Арсић је основао и Фонд сиромашних ученика, у који је лично уплатио 100 динара. Умро је у Прокупљу за време Првог светског рата.

Ко је оснивач Гимназије у Прокупљу 1908. године?

Оснивач прокупачке Гимназије је Захарије Хаџи Арсић. Он је у Прокупље дошао као човек са стране, ту се настанио. Једно време био је председник Привредне банке. Као пензионер се 1908. године обраћа са молбом Министарству просвете Србије да у Прокупљу оснује четвороразредну средњу школу. Министарство му је удовољило захтеву са напоменом да школу може основати, али о свом трошку. Указ о оснивању школе од стране Министарства просвете Србије издат је 9. септембра 1908. године.

Како је организована радничка класа у Топлици од почетка XX века ?

Становништво Топлице у овом периоду већином се бави земљорадњом. У варошима, поред пољопривреде, има и занатлијских и трговачких породица.

То је период када је у Прокупљу радничка класа у зачетку. Али, иако малобројна, радничка класа у Топлици је била добро обавештена шта се дешава у развијенијим срединама. Тако је оснивање Социјал-демократске партије у Србији ССДП јуна 1903. године, заинтересовало и занатлије у Топлици, нарочито у Прокупљу.

И већ 1. октобра 1906. године у Прокупљу је формирана Месна организација ССДП. Приликом оснивања прокупачка организација ССДП имала је 21 члана од којих је једна жена.

Пред почетак Првог светског рата Месна организација ССДП Прокупља имала је 28 чланова, од чега су 21 најамни радници, четири ситна сопственика и три сељака. Први секретар Месне организације ССДП у Прокупљу је Андрија Ђошић.

Упоредо са оснивањем Месног одбора ССДП у Прокупљу се оснивају и пододбори синдиката појединих занатских струка. Први су металци основали Пододбор Савеза радника металске струке 1906. године. Те године основан је и Пододбор кожарско - прерађивачких радника. Кројачки радници свој Пододбор синдиката оснивају 1910. године. Исте године основано је у Прокупљу Месно синдикално веће.

Након завршетка Другог балканског рата у Прокупљу је одржана прва конференција занатских радника.

Општа карактеристика да је у овом периоду раднички покрет неразвијен, али је ипак био добро организационо повезан.

Да ли је познато које су пољопривредне културе биле заступљене у Топличком округу почетком XX века?

Драгоцене податке о томе имамо у попису из 1905. године. По овом попису округ је 1905. године имао укупно 283 880 хектара.

Од тога под разним културама било је 58.382 хектара. Под кукурузом је било 13.942 хектара, под пшеницом 13.997, јечмом 6.625, под поврћем 2.704 хектара. И виноградарство је било развијено. Тако се из пописа може видети да је под виноградма било 1.416 хектара, а под осталим воћем 1.439 хектара. У то време било је 100.000 хектара под шумом, а 9.855 хектара под ливадама и пашњацима. Ове површине нам указују на то да је било развијено сточарство, а то потврђују и следеће бројке: У Топличком округу било је преко 262.000 грла стоке, од тога: 7.265 коња, 53.119 говеда, 287 магараца, 23.669 свиња, 132.783 оваца, 45.889 коза, 2.760 кошница. Ако се упореди са бројем становника по срезовима, на 100 душа у косаничком срезу долазило је 29 комада стоке, у добричком 288, а у прокупачком 192.

Којим поводом је Гаврило Принцип долазио у Прокупље 1912. године?

Још у току припрема за Први балкански рат, у лето и јесен 1912. године, у Прокупљу је постојао штаб комитског војводе, мајора Војина Танкосића. Штаб је био смештен у хотелу "Рапоња" и имао је задатак да прикупља и обучава добровољце. Међу добровљцима у Прокупљу ће се наћи и Гаврило Принцип, члан револуционарне организације "Млада Босна". Када је чуо да се у Прокупљу окупљају добровољци, напустио је пети разред гимназије у Београду, и са другом Симом Миљушем долази у Прокупље и пријављује се Танкосићу као добровољац.

У Прокупљу је Гаврило Принцип доживео велико разочарење. Није примљен у добровољце због ниског раста и физичке слабосити. По мерилима Танкосића такви нису могли бити примљени у добровољце.

Но, ни Танкосић, а ни многи други, нису схватили кога нису примили у добровољце. После извршеног атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, у Сарајеву, 28. јуна 1914. године, свима ће Гаврило Принцип показати ко је он и за које се идеје борио. Вероватно је Гаврилу Принципу добро

послужила обука руковања оружјем у Прокупљу (иза Хисара), приликом извршавања атентата у Сарајеву.

Који је повод одржања збора четника Воје Танкосића у кафани "Рапоња" у Прокупљу 1912. године?

Када је дошло до објављивања опште мобилизације за рат са Турском (Први балкански рат 1912. године), у Топлици је настало опште одушевљење. У Прокупљу су одмах организовани одбори за прихват, исхрану и збрињавање самохраних породица. У хотелу "Рапоња", у препуној сали, одржан је збор четника Воје Танкосића. На збору је било речи о припремама за полазак у рат. Збору је присуствовао и окружни протојереј Таса Урошевић, војни свештеник II пешадијског пука. У општем одушевљењу дошло је до пуцњаве. Нехотице, са пет метака (у ногу и стомак) рањен је Урошевић. И уместо да крене са својим пуком, он је пребачен у нишку болницу.

Из којих крајева је мобилисано људство за Други пешадијски пук "Књаз Михајло"?

Прокупље је још пре балканских ратова било мобилизацијско место Другог пешадијског пука. Моравска дивизија првог позива у чијем је саставу и Други пешадијски пук, имала је три мобилизацијска места, а то су: Врање за Први пук, Прокупље за Други и Пирот за Трећи.

Други пешадијски пук још зову и Топличким пуком, мада су у његов састав и борци из других крајева ван Топлице. Ако бисмо према данашњој административно-територијалној подели хтели да анализирамо крајеве из којих је мобилисан, онда су то данашње општине: Прокупље, Блаце, Куршумлија, Житорађа, Дољевац, Мeroшина (некадашњи Топлички округ), као и Бојник, Лебане, Медвеђа (Јабланички срез) и из Заплањског среза, Гаџин Хан.

Пук је имао четири батаљона. Три и по батаљона су из некадашњег Топличког округа, а пола батаљона су Заплањци.

Пук је мобилисан на простору од Суве планине до Мердара. Мобилизација је објављена 30. септембра 1912. године. Први дан мобилизације је 3. октобар. Рок за комплетну мобилизацију био је шест дана. Већ првог дана мобилизације одазвало се 100% официра, подофицира 99,5% и редова 92%. Већ другог дана мобилизације Пук је комплетиран 100%. Већ је сама мобилизација овог пука била подвиг. Јер војници су на зборно место у Прокупљу, на простору који се у то време звао Тркалиште, требало ту да стигну са Копаоника, Јастребца, Радана и Суве планине.

На тркалишту је стигло 4 866 младића од 21 до 31 године, јер то је био састав првопозиваца. Међутим, у Прокупљу су тако мобилисани и друго- и трећепозивци. Прокупље је тада имало 4 000 становника, а почетком октобра је било концентрисано још 16 000 људи, може се претпоставити каква је то гужва била у тако малој варошици какво је у то време било Прокупље.

У року од два дана Пук је комплетиран опремом и наоружањем и могао је да крене на планиране положаје.

У јутарњим часовима, 7. октобра 1912. године, након извршене смотре, свечане заклетве уз пуковску музику (пуковски марш "Стој, Дрино, ладна вода") Пук је пешице одмарширао до српско-турске границе код Прешева.

Тако је цвет младости Топлице, Јабланице и Запања кренуо у рат. Многи од тих бораца никада се неће вратити у свој родни крај.

Ко се обратио постројеним војницима Другог пешадијског пука непосредно пред полазак у Први балкански рат?

Након завршене мобилизације 6. октобра 1912. године, непосредно пред покрет из Прокупља на концентрациони положај, окупљеним и постројеним војницима и старешинама, али и окупљеној родбини која је дошла да испрати своје најмилије, обратио се командант Другог пешадијског пука потпуковник Владимир Ристић.

Тог сунчаног октобарског јутра као гром из ведро неба одјекнуле су речи команданта Пука:

"Јунаци!

Његово величанство краљ, наш врховни командант, изволео је наредити мобилизацију целокупне војске.

Радујем се што ми је судбина доделила да, ако Бог хоће, поведем вас у свети бој!

Вас Топличане - дичне потомке Југ-Богдана, вас Куршумличане - Страхињића-бана, вас са горње Топлице - Топлице Милана, вас Косаничане - Косанчић Ивана!

Да поведем унуке оних витезова, који пре сто година под неустрашивим хајдуком Станојем Главашом први продреше на наше свето Косово поље.

Да поведем синове оних отаца, који заставу овога пука окитише највећим орденом за храброст: Таковским крстом са мачевима!

Јунаци!

Народ наш вели:"Ивер не пада далеко од кладе", или:
"Какав отац - такав син!"

Ја верујем: да синови лавова неће бити ништа друго до лавови! И да ћете ви, јунаци по крви, висока уздигнута чела ову светињу нашу - показује на заставу - пренети победоносно кроз Душаново Скопље, Марков Прилеп, Дојчинов Солун: и, ако изрешетану, вратите окићену венцима Славе!

У вери да ћемо се гледати и доцније после свију искушења овако ведро, раздрагано, весело, у очи, ја вас позивам да кликнемо:

Живео наш омиљени Врховни Командант, Његово величанство Краљ Петар I!

Из неколико војничких грла проломи се: Живео! Живео! Живео!"

Музика својим: "Боже правде . . ." угуши ломљиви ехо."⁵⁶

Старешинама и војницима Другог пешадијског пука на Тркалишту, у Прокушљу, обратио се и пуковски свештеник поп Лука Марјановић.

⁵⁶ Јован М. Наумовић, Са Гвозденим другим пешадијским пуком "књаза Михаила" 1912, Цеље 1923, стр. 17 и 18

Подсетивши војнике на историјску прошлост, на вишевековно ропство српско под Турцима, на традицију овог краја и српског народа на крају је рекао:

" Оче небесни, ули нам крепости силу и моћ да часно понесемо крст, који нам намени!

А ви јунаци мили, са вером у Бога, пођите напред и последњу кап срца рођена точите . . . Мрите славно за Велику Србију! Амин!"⁵⁷

Како су Житорађани испратили борце Другог пешадијског пука у Први балкански рат?

Након завршене мобилизације Другог пешадијског пука Књаз Михајло, 3., 4. и 5. октобра 1912. године, у Прокупљу на простору званом Тркалиште, Пук је кренуо на српско-турску границу. Пук је кренуо низ Топлицу преко Житорађе, Кочана, Лесковца и Врања. Шестог октобра, у јутарњим часовима, након одсвираног марша Другог пука "Дрино, водо ладна", поздравног говора свештеника поп Луке Марјановића, Пук креће на вишедневни марш према српско-турској граници, низ Топлицу прашњавим путем. Двојна колона војника стигла је након два сата пешачења у Житорађу. Ту је Пук добио првих десет минута одмора. Пук је са одушевљењем дочекан. Дочеку су присуствовале жене, деца и старци јер сви способни мушкарци већ су били мобилисани. Очевидац је овако записао дочек и испраћај Другог пешадијског пука:

"Вредне Житорађанке, мушкараца као да нема, зајалурена лица, наметаху се која ће што пре, брже и више воде захватити, да напоје своју браћу. Задовољити потребу неколико хиљада, заиста није лако, али оне, као да не знаћаху за умор. Немају кад ни да обришу зној са чела који увелико цури. . . А када је пук кренуо, из окупљене масе мештана чули су се повици: "Живели! Живели осветници Косова! Срећан пут! Збогом. . ." - ори се из небројаних грла. Цвеће лети."⁵⁸

⁵⁷ Јован М. Наумовић, н.д., стр. 18

⁵⁸ Исто, стр. 21

Које јединице су сачињавале Топличку групу Треће српске армије и како је она распоређена на правцу према Косову у Првом балканском рату?

Још у току припрема за Први балкански рат Врховна команда српске војске извршила је поделу војске на три армије и утврдила је правце наступања сваке од ових армија.

Трећа армија подељена је на две групе: Топличку и Медвеђску групу. Трећа армија имала је задатак да се пробије преко Косова, штитећи леви бок Прве армије, стигне до Куманова и у Кумановској бици садејствује са првом армијом. Командант Треће армије је генерал Божићар Јанковић.

Топличку групу 3. армије чиниле су: Шумадијска дивизија првог (*I*) позива, Моравска дивизија другог (*II*) позива и друге самосталне јединице (четнички одреди, граничне јединице, добровољци и трећепозивци).

Бројно стање Топличке групе је следеће: Шумадијска дивизија *I* позива 28.500, Моравска *II* позива 18.003, остали делови 2.836 војника. Укупно 49.439 војника свих родова војске. Топличка група имала је 84 топа и 34 митраљеза.

На правцу према Косову упућен је и други део Треће армије Медвеђска група. У њен састав је Дринска дивизија *II* позива, распоређена је у рејону Медвеђа - Тупалски висови.

Након завршене мобилизације све три армије упућене су ка утврђеним правцима према граници. Трећа армија је кренула дан раније због удаљености рејона концентрације, али из тактичких разлога да би добила у времену за реализацију заједничких дејстава армија.

Шумадијска дивизија *I* позива је преко Бањске реке и Преполца стигла до српско-турске границе на Преполцу. Заузела је положаје око Тачевца до Орловачког вуса. Резерва ове дивизије је у Куршумлији и у Куршумлијској Бањи.

Моравска дивизија је преко Косанице избила на српско-турску границу и концентрисала се од Орловачког вуса ката 919 до села Медошевца у Јабланици. Два пука Моравске дивизије су на

самој граници, а трећи у Косаници, као резерва, распоређен на простору од села Саставака до Раче. Штаб команде смештен је у Рачи.

Зашто је до борби српске и турске војске код Мердара дошло и пре објављивања рата Турској 21. октобра 1912. године?

Још у време концентрације српске војске дуж српско-турске границе према Косову, учестале су чарке и сукоби који су се претворили у праве борбе пре објављивања рата Турској. У време кад је Моравска дивизија **II** позива развила своје јединице на граници, стигао је лапски четнички одред под командом Воје Танкосића. Овај одред је од Врховне команде добио задатак да на фронту Моравске дивизије неопажено пређе границу ради дејства у непријатељској позадини кад отпочну ратне операције. Танкосић је без знања команде одлучио да то учини силом, нападом на турске граничне јединице.

"У зору 3. октобра четници су бомбама засули турску караулу "Рапоњу" и заузели је, али је њихов напад на караулу "Мировице" одбијен, при чему су претрпели знатне жртве. Изазоване овим нападом, непријатељске снаге, које су и саме припремале напад, ради ометања концентрације 3. армије и заузимања погодних положаја на граничној линији, прешле су у противнапад."⁹⁹ Тако је један непромишљени потез Танкосића и његових четника и граничара доведе до рата и пре објаве рата.

Турци су са око 2.000 регуларних трупа и са око 10.000 Арнаута, у ноћи између 2/3. (15/16) октобра, зауставили четнички напад и у јутарњим часовима 16. октобра напали су престаже 2. пешадијског пука Моравске дивизије **II** позива на положају код села Боровца.

"У оштрим борбама 2. пешадијског пука зауставио је турски напад, прешао око 14 ч у против напад, потиснуо Приштински

⁹⁹ Силвија Ђурић, Дневник победа, Србија у балканским ратовима 1912-1913, Београд, стр. 287

одред преко границе и задржао се испред линије села Мердаре; к.686 ради припреме јуриша. У то је непријатељ истакао беле заставе у знак предаје и кад су сви војници 2. пп истрчали из својих заклона и приближили му се, отворио је на њих јаку ватру и понудио пук да се, уз подршку артиљеријске ватре са положаја код Мердара, повуче на граничну линију. Тога дана око 12ч, прешао је у напад и **II** пп Моравске **II** у садејству са батаљоном 12. пп Шумадијске **I** и потиснуо турске граничне делове, прешао границу и избио према линији села Д. Дубница - Мердаре."⁶⁰

Још док су трајале борбе генерал Божидар Јанковић, командант 3. армије донео је погрешну одлуку, да се све јединице повуку на почетне положаје, правдајући то тиме да рат још није објављен и да је до овог сукоба дошло непромишљеним понашањем Лапског четничког одреда.

"Оваква одлука, без обзира на мотиве, била је штетна са оперативно - тактичког гледишта. С друге стране, повлачење српских трупа са заузетих положаја представљало је значајни морални фактор за турске снаге и ојачало њихову упорност у одбрани."⁶¹

Већ сутрадан након повлачења српске војске, Приштински одред појачан са Арнаутима из Подујева, кренуо је у противнапад према Моравској дивизији. У том нападу заузели су караулу Васиљевац, продрли у село Васиљевац и запалили га. Сви батаљони Моравске дивизије нашли су се у тешком положају. Турци су освојили село Боровац код Мердара. Српска војска је принуђена да напусти све карауле. Само је караула у Мердару била у српском поседу. Шумадијска дивизија је принуђена да пружи помоћ Моравској дивизији.

Топличка група српске војске успела је да среди своје редове и да крене у контранапад 18. септембра. Успела је да поврати све карауле осим карауле у Васиљевцу. Истог дана Лапски четнички одред је успео да се пробије у непријатељску позадину (северно од Подујева). Турци, потпомогнути Арнаутима,

⁶⁰ Војна енциклопедија бр. 5, Београд стр. 401

⁶¹ Силвија Ђурић, Дневник победа, Србија у балканским ратовима 1912-1913, Београд, стр. 287

покушали су у ноћи између 18/19. октобра да поврате гранични одсек. У томе неће успети јер је српска војска освојила и караулу Васиљевац. Турци су приморани на повлачење преко Подујева и Приштине. Последњег дана борбе код Мердара погинуо је Петко Илић, командир 2. пешадијског пука Моравске дивизије.

Четрнаест хиљада турских и арнаутских војника није успело да заустави српску војску која ће кренути даље, ослободиће Приштину и у Скопљу ће се састати са осталим деловима српске војске. Неће успети да реализује план Врховне команде да учествује у бици код Куманова. Али и без ње, ову је битку српска војска добила.

Топличка и Мердарска група је остварила постављене задатке, са закашњењем, али наведене грешке њених команданта (Јанковића и Танкосића) скупо ће платити борци Моравске дивизије, јер у борбама код Мердара Моравска дивизија имала је губитак од 941 борца (погинулих, рањених и несталих). Турски губици су много већи - 1.200 погинулих и 2.500 рањених војника.

После победе српске војске у борбама код Мердара остварен је сан сваког Србина да се Косово ослободи Турака.

У којим биткама је учествовао Други пешадијски пук у Првом балканском рату?

Други пешадијски пук је у оквиру своје Моравске дивизије првог позива у Првом балканском рату учествовао у три познате битке: Кумановској бици, у бици за Прилеп и за Битољ.

Кумановска битка (23. и 24) октобра 1912. године је прва велика битка, али и одлучујућа, у Првом балканском рату између српске и турске војске.

Други пешадијски пук у овој бици је у саставу Моравске дивизије и распоређен је "на крајњем десном крилу борбеног распореда српске војске на правцу Ваксинце - Лопаре. У дводневним борбама против јединица турске 19. низамске дивизије и нерегуларних шиитарских чета, пук је сломио отпор непријатеља и наставио наступање према Скопљу. У тим борбама рањено је 350, а

погинуло је 45 припадника овог пука."⁶²

У бици код Куманова разбијена је турска Вардарска армија.

"Само захваљујући сретним околностима, Вардарска армија се спасла потпуне катастрофе. Срби су услед пада мрака обуставили гоњење."⁶³

У Кумановској бици Други пешадијски пук је извршио постављени задатак. Успешно је извршио удар према железничкој станици и продро до Скопља за два дана. Само у Кумановској бици Други пешадијски пук имаће губитака: 2 официра, и 120 подофицира и војника.

Други пешадијски пук учествовао је и у ослобођењу Прилепа. После Кумановске битке Пук је са Моравском дивизијом наступао правцем Велес - Бабуна - Прилеп.

У бици за Прилеп Други пешадијски пук је извео један подвиг у борби на превоју Присад, на планини Бабуни, од 3. до 5. новембра 1912. године. На овом превоју испред Прилепа Турци су са три дивизије сачекали Моравску и Дринску дивизију. Два дана ове дивизије нису могле да се пробију преко превоја, све док Други пешадијски пук није извео заобилазни маневар. По неприступачном терену, по мењави и снегу, носећи брдске топове на леђима, борци Другог пешадијског пука су успели да се пробију и да се нађу Турцима иза леђа. То је у турским редовима створило панику. Турска 13. низамска дивизија, у дводневним борбама, принуђена је на повлачење. Турци су напустили два кључна виса за одбрану - Крстец и Козјак. Напуштање ових висова изазвало је још већу панику код осталих турских јединица, тако да је отпочело повлачење турске војске. Други пешадијски пук одиграо је кључну улогу у даљем продору српске војске ка Прилепу.

Цена овог подвига Другог пешадијског пука је велика јер само у овим борбама имао је следеће губитке: 57 погинулих и 250 рањених.

⁶² мр Радоје Костић, Гвоздени пук у балканским ратовима, Топличке новине бр. 6, Прокупље 29. VII 1994.

⁶³ Стојан Јовић, Живорад Атанасковић, Битке и бојеви 1804-1944, Ниш 1973, стр. 90

И у трећој бици (16 - 18. новембра 1912.године) турска Вардарска армија је настојала да поправи положај после два пораза, код Куманова и Прилепа. Међутим, и у овој бици српска Прва армија је однела победу. Велики допринос у томе имао је Други пешадијски пук.

Нашавши се на најтежем правцу Други пешадијски пук је успео да исфорсира реку Шемницу, да освоји јако турско упориште, Кирамирицу. Тиме је поремећен турски одбрамбени поредак испред Битоља.

Из наведеног се може закључити да је Други пешадијски пук "Књаз Михајло" дао велики допринос у победи српског оружја у Првом балканском рату.

"Укупно за свега месец дана у борбама код Куманова, Прилепа и Битоља, овај пук је имао 166 погинулих, од чега 4 официра, и 667 рањених, од чега 11 официра. Укупно су избачени из строја 833 припадника пука, или двадесет одсто од састава који је кренуо у рат. Процент официра извачених из строја је 25 одсто."⁶⁴

Да ли је познат број погинулих и рањених бораца II пешадијског пука "Књаз Михајло" у току Првог балканског рата?

У Првом балканском рату, у борбама са Турцима, у периоду од 23. октобра до 18. новембра 1912. године из редова Другог пешадојског пука погинуло је: официра 4, подофицира 6, каплара 11 и војника 147. Гледано у процентима највише је погинулих официра 9,50%, подофицира 5,55%, каплара 4,60% и редова 4,10%. Далеко је већи проценат рањених из овог пука у Првом балканском рату. Рањено је 12 официра или у процентима 24,50%, подофицира 18 или 14%, каплара 47 или 20% и редова 596 или 19%.

Ове бројке и проценти показују да су борци Другог гвозденог пука учествовали у свим биткама у овом рату.

⁶⁴ мр Радоје Костић, наведени чланак

Која је улога Другог пешадијског пука у Другом балканском рату и када је он добио назив "Гвоздени пук"?

Након завршетка Првог балканског рата српска војска није демобилисана, јер се знало да се Бугарска спрема за Други балкански рат.

Пре бугарског напада на српску војску (на Дринску дивизију која је била респоређена на граници са Бугарском), Моравска дивизија првог позива била је армијска резерва. Други пешадијски пук је био лоциран на граници према Албанији, код Дебра и Кичева.

Када су Бугари без објаве рата у ноћи 30. маја 1913. године напали Дринску дивизију, са знатно јачим снагама, и када је ова принуђена на повлачење, у борбу је уведена и Моравска дивизија. Други пешадијски пук је прихватио лево крило Дринске дивизије које је било у повлачењу. Успео је да заустави бугарски напад. У послеподневним часовима 30. јуна борци Другог пука успели су да освоје две коте, 650 и 550. на овим kotaма су одбили шест узастопних јуриша бугарских војника. Сутрадан, борци Другог пешадијског пука са још два батаљона 11. пука Шумадијске дивизије, извршили су јуриш на бугарске јединице. Бугари су приморани на повлачење преко Брегалнице.

"У том чувеном јуришу заробљено је 35 официра и 806 под-официра и редова бугарске 13. пешадијског пука на челу са командантом и целом војном музиком. Заплењена је поред осталог и цела једна батерија од 4 топа."⁶⁵

Овим успехом Други пешадијски пук је практично разбио централни део бугарског фронта. Укључивањем и осталих јединица битка за Брегалницу је добијена, али не и рат са Бугарима. Јер и друге српске јединице, али и Други пук, су до краја рата са Бугарима имали још тешких окршаја. Један од тежих сукоба Другог пешадијског пука је борба са Бугарима на Грленским висовима: "од осамнаестог јула па све до завршетка рата (13 дана)

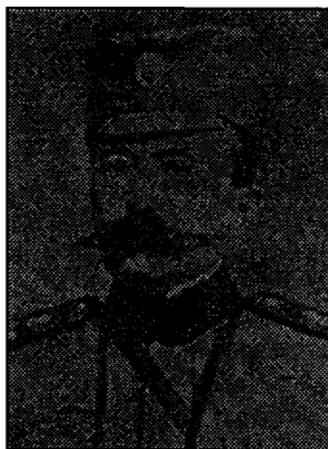
⁶⁵ мр Радоје Костић, наведени чланак

Моравска дивизија првог позива упорно је јуришала на неприступачне Грленске висове. Други пешадијски пук је у освајању ових висова исказао своје право јунаштво. Један француски новинар који је био извештач на бугарској страни, записао је да су бугарски војници, кад су сазнали да их нападају борци Другог гвозденог пука, говорили - "Бежите, иде фтори железни полк."⁶⁶ Вероватно је ово и први писани запис у коме се Други пешадијски пук помиње као железни пук.

У Другом балканском рату пук је добио назив Гвоздени пук. Тај назив је добио спонтано, од саме војске. Јер тај назив му нису дали ни краљ, ни Врховна команда, већ војници других пукова. Сви пукови српске војске су се борили храбро, иако су они сами признали да је међу њима само други железни. То му је било највеће признање које је стекао током борбе. За тај назив погинули на Брегалници никада неће сазнати, али су они ти који су пренели славу овог Пука, а њихови следбеници ће, из борбе у борбу у Првом светском рату, потврдити добијени назив.

Да ли су познати губици Другог пешадијског пука у Брегалничкој бици и у борбама на Грленским висовима?

У Брегалничкој бици (борбе српске и бугарске војске на реци Брегалници, у Другом балканском рату, од 30. јуна до 8. јула 1913. године) укупни губици су 25 000 бораца. У овој бици Други пешадијски пук имао је 119 погинулих бораца (од тога 4 официра). Рањених је било 694 (од тога 8 официра). У Брегалничкој бици укупно избачених из строја из редова 2. пешадојског пука је 813 бораца. Пук је у овој бици имао више губитака у једном дану борбе од

Командант Пука, потпуковник Владимир Ристић

⁶⁶ мр Радоје Костић, наведени чланак

укупних губитака у Првом балканском рату. Ове бројке показују са којом се жестином Пук борио у току ове битке. После ове битке Пук је од бораца и старешина других пукова назван "Гвозденим пуком".

У борбама на Грленским висовима погинуло је 5 официра, 282 подофицира и војника. Рањено је 16 официра и 1 037 бораца. Ове бројке су потврда његовог назива, Гвоздени пук..

Зашто се на крају Другог балканског рата појављује проблем командовања у Другом пешадијском пуку?

Губици старешинског кадра, официра, у првом балканском рату, а нарочито у Другом, изазвали су проблем недостатка командног кадра у завршним борбама у Другом балканском рату. У Брегалничкој бици погинуо је командант пука Владимир Ристић, скоро сви команданти батаљона и већина командира чета. Онда је јасно зашто је дошло до тога да командовање четама и водовима преузму наредници и поднаредници.

Губици Другог пешадијског пука у балканским ратовима су потврда за овакво стање. Од укупног броја старешина и војника (4.866) који су кренули са мобилисаног места из Прокупља, почетком октобра 1912. године, у току борби у балканским ратовима, од 61 официра погинуло је 48 или 70%. Погинуло је 2.938 подофицира и војника или 62%. Велики број је рањених. Ови подаци су управо потврда да је ван строја овог пука више од половине бораца.

Зато је проблем командовања најизраженији код Другог пешадијског пука.

По чему су борци Другог пешадијског пука запамтили свог ратног друга Илију Ђорђевића из Мађара?

Од бројних јунака Другог пешадијског пука, у сећању својих преживелих остао је Илија Ђорђевић из села Мађара код Прокупља.

Илија се од осталих сабораца разликовао не само по

физичком изгледу ("био је кршан јунак"), већ и по томе што је имао смисла за рецитовање. Приликом сваког дужег одмора јединица, борци би се окупљали око њега, а он би им неуморно рецитовао родољубиве песме. Сви су га запамтили по његовом познатом покличу за време борбе: "Гурај трећа чето! Урааа. . ." ⁶⁷

После једне успешне акције у Кумановској бици унапређен је у чин каплара. Његова пријава за ту акцију гласила је: "Молим вас, г.капетане, пустите ме да вам живог Турчина донесем." ⁶⁸

Обавештавајући свог капетана о изведеној акцији у којој је био тешко рањен тужан што до краја није испунио дато обећање, изговорио је: "Преварих се. . . Кад приђох он шчепа пушку и опали. Скочих му ја на врат и зарих му каму. Тврд му врат, преби ми се кама. Г. капетане, опрости ми што ти не донесох живог Турчина." ⁶⁹

За тај подвиг је унапређен у чин каплара. За испољену храброст и јунаштво у овој, али и у осталим борбама одликован је Златном медаљом за храброст.

Погинуо је у Другом балканском рату у јуришу на бугарске ровове на коту 550.

Преживели другови су га се радо сећали. Када би га помињали., разговор би завршавали речима: " Гурај, трећа чето!"

У којим биткама у Првом светском рату 1914/15. године учествује Други пешадијски пук?

Још јунаци са Брегалнице нису излечили ране, а долази нови рат. И опет све из почетка: мобилизација, покрет, борбе, али сада са новим непријатељем, Аустро-Угарском.

Током 1914. године српска војска је водила три одлучујуће битке: на Церу, Дрини и Колубари. У свим овим биткама, са својом Моравском дивизијом, учествовали су борци Другог пешадијског пука. Учествовао је пук и у бици на Гучеву и Мачковом камену.

⁶⁷ Јован М. Наумовић, н.д., стр. 28

⁶⁸ Исто, стр. 64

⁶⁹ Исто, стр. 64

Под командом пуковника Миливоја Стојановића храбро су држали положај на Дрини. Пук је направио подвиг када је успео да зароби 700 аустријских војника, 65 официра, од тога 2 пуковника. Сви заробљени су из Загребачког пука (Пук Бана Јелачића).

У чувеној Колубарској бици "Гвоздени пук" је имао тешке борбе. Бранио је мост код Лајковца, водио је борбе на висовима: Врапче, Човик и Креница. Најтеже борбе водио је за освајање Кренице. То је стратегијски важан вис за српску војску, јер би његовим освајањем српска војска могла да крене у противнапад. Тај најтежи задатак добио је Други пешадијски пук. Шест пута су борци овог пука безуспешно јуришали на овај вис. Тек у седмом покушају вис је освојен. У том одлучујућем јуришу за освајање Кренице погинуо је командант Другог пешадијског пука Миливоје Стојановић - Брка, пуковник. У његову част је Станислав Бинички компоновао чувени "Марш на Дрину". Други пешадијски пук ће наставити борбе са новим командантом Димитријем Милићем.

Пуковник Миливоје Стојановић

Који је Топличанин 1915. године, са Небојшине куле на Калемегдану, потопио аустријски ратни брод?

Храброст и борбеност Топличанина позната је свима, али се мало зна да је Топличанин, артиљерац, Коста Милетић, у току Првог светског рата начинио подвиг. Са Небојшине куле на Калемегдану, 15. јуна 1915. године, по врло неповољним вре-

менским условима успео је да из свог топа погоди један аустријски ратни брод на Дунаву и да га потопа. За овај подвиг одликован је Карађорђевом звездом са мачевима. Коста Милетић преживео је све страхоте Првог и Другог светског рата.

Коју улогу има Други пешадијски пук у току повлачења српске војске 1915. године?

Уочи повлачења српске војске 1915. године Други пешадијски пук је издвојен из састава Моравске дивизије и послат је у Македонију, са задатком да појача новоформирану Брегалничку дивизију и да штити одступницу српској војсци. Јер постојала је опасност да бугарска војска продре преко Велеса, Битоља, Охрида и Струге и да тиме пресече одступницу српској војсци. Извршавајући овај деликатан задатак, војници Другог пешадијског пука морали су да се боре са месним македонским становништвом, које је подржавало Бугаре и са бугарском војском.

У овој операцији пук је успешно штитио мост на Вардару код Велеса, мост на Дриму и Струги. Заустављајући продор Бугарима, омогућио је српским војницима да се успешно повуку преко Албаније. Спаливши све мостове које је штитио као последња јединица српске војске, преко Албаније се повлачио и Други пешадијски пук. Прелаз преко Албаније пук је извео скоро без губитака, што само сведочи о спретности и издржљивости бораца овог пука.

Које јединице српске војске су се повукле преко Топлице ка Косову крајем октобра 1915. године?

Почетком октобра 1915. године Централне силе су кренуле у офанзиву на Србију. Њима се 15. октобра прикључује и Бугарска која је без објаве рата напала Србију. Немци са 500.000 и са исто толико војника Бугари, планирали су да униште српску војску која је бројала 247.000 војника. Српска Врховна команда схватајући однос снага и могућност опкољавања српске војске, донела је

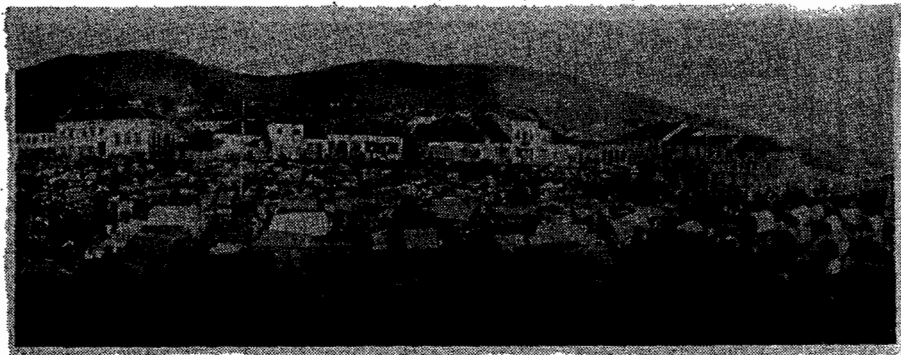
одлуку о повлачењу српске војске под борбом. Таква наредба важила је од 15. октобра 1915. године.

Због укључивања Бугарске у рат, српска војска је приморана на повлачење према Косову.

Врховна команда је утврдила план повлачења српске војске. Према том плану повлачење се одвијало у следећим правцима:

"1. армија: Краљево, Рашка, 3. армија уз Мораву и Ћуприја - Ражањ - Рибаре - Прокупље - Куршумлија; трупе одбране Београда: Крагујевац - Рековац - Крушевац - Прокупље - Куршумлија - Преполац. Друга армија се налази на источном делу фронта и повлачи се ка Нишу и Лесковцу."⁷⁰

У време повлачења српске војске, у Прокупљу и Куршумлији нашло се неколико десетина хиљада српских војника.

Српска војска за време повлачења у Прокупљу

Стање у тадашњем Прокупљу најбоље илуструје снимак од 31. октобра 1915. године, и запис Божићара Недељковића - Рочкомана: " 30. октобра 1915. Целог дана лије ситна јесења киша. Из натмуреног неба сипа и продире до костију. Поворке кола отегле се блатњавим другом, покрај кога леже испретурани аутомобили, кола цркнута стока. Поред кола, увијени у покисла шаторска крила, њебад и поњаве, корачају камионџије, забринута лица, са бескрајном тугом у очима . . . Све се изједначило и волујска кола са аутомобилима, официри са војницима, грађани са заробљеницима, сви иду под теретом брига, засипани ситном јесењом кишом . . .

⁷⁰ мр Адам Стошић, Велики дани Србије 1914-1918, Београд 1994, стр. 95

Јединица за јединицом промиче. Официри, неки на коњима неки пешке, измешани са војницима корачали су покрај кола по блатњавом путу за Куршумлију. Иза себе остављали су тужно и лепо Прокупље, које као да је уздисало за слободом и дрхтало под осећањем блиског ропства."⁷¹

За војском се повлаче и многи Топличани.

Два дана након што се повукла српска војска, Бугари су окупирали Прокупље 2. новембра 1915. године.

Повлачећи се под ватром више од месец дана војска је успела да се повуче до Косова.

Са којим се све проблемима суочила српска Влада и Врховна команда након пристизања српске војске на албанско приморје крајем 1915. године?

Након повлачења српске војске на Косово српска влада је приморана да донесе одлуку о повлачењу преко Црне Горе и Албаније (24. новембра 1915. године). Одступним маршем 139 750 српских војника повлачи се кроз Црну Гору и Албанију, залеђеним и завејаним коњским стазама, у готово сталној борби против албанских одреда. Изнурена, гладна, недовољно опремљена српска војска је приликом овог повлачења имала велике губитке. Повлачење је отежавао и велики број избеглица који се прикључио српској војсци, али и резервне трупе (регрути) који нису били у евиденцији Врховне команде.

Већ приликом повлачења српска Влада је била у дилеми да ли да остане у Албанији и да се ту реорганизује или да се, уз помоћ савезника, пребаци на безбеднију територију.

Реорганизацији српске војске на албанској територији супротставила се Италија. Италијанска влада је заступала тезу да српску војску треба транспортовати даље од попришта ратних операција, из Албаније. Италијанска влада се чак противила предлогу Врховне команде (да ако не буде других решења) да се

⁷¹ Топличка споменица, Београд 1934, стр. 89

скадарска група српске војске пребаци у Валону. Италијанској влади није одговарало никакво задржавање српске војске на простору Албаније и зато су се залагали за њено што брже евакуисање.

Суочена са оваквим ставом Италије српска Врховна команда и Влада су се 25. децембра 1915. године обратиле за помоћ савезницима: Француској, Великој Британији и Русији захтевајући од њих да што пре донесу одлуку о превозу српских трупа. Српска влада се нашла пред још једним проблемом јер у то време Грчка није прихватила искрцавање српских трупа на Крф и у Солун. Грчка Влада је овакав став правдала неутралношћу Јонских острва и опасношћу од могуће епидемије на том острву, због здравственог стања које је владало код српске војске.

Без много консултације са војним врхом француска влада је 26. децембра донела одлуку о искрцавању српске војске у Бизерту. Још пре доношења овакве одлуке врховни командант француске војске генерал Жофре је инсистирао на искрцавању српске војске на Крф, правдајући то војним и економским разлозима. Када је француска влада увидела да се јављају проблеми приликом искрцавања српске војске у Бизерти, променила је своју одлуку и 5. јануара 1916. године донела одлуку о искрцавању српске војске на Крф. О томе је обавестила остале савезнике, који су прихватили њен предлог али и грчку владу која је и даље била против искрцавања српске војске на острво Крф.

Врховна команда српске војске је након оваквог предлога Француске отпочела припреме за евакуацију и искрцавање српске војске са простора Албаније на острво Крф.

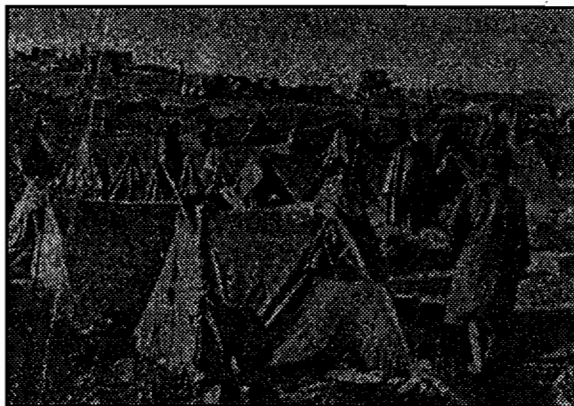
Зашто је грчко острво Крф названо "острво српског спаса"?

Након доношења одлуке о евакуацији и искрцавању српске војске на Крф отпочело је искрцавање које је током јануара ишло веома споро. Тек почетком фебруара убрзана је евакуација и искрцавање српске војске. Српска Влада је средином јануара пребачена у Бизерту, а затим на Крф. За само 25 дана од почетка фебруара

па до 25. фебруара из Валоне и Драча искрцано је 135 000 људи. Двадесет мањих италијанских и француских бродова вршило је транспорт од Драча до Валоне где су трупе одмах укрцаване на велике пароброде и одатле их превозиле до Крфа.

На Крфу нису извршене све потребне припреме за прихват српске војске. Евакуација српске војске завршена је 5. априла 1916. године. Из Албаније је евакуисано укупно 158.564 људи, од чега 150.064 војника и 8.500 избеглица. Међу евакуисанима било је 15.000 болесних. Већина њих са острва Крф, пребачена је на острво Видо ради изолације и лечења. За те потребе су адаптирани бродови, као болеснички са по 100 до 150 кревета, а на самом острву подигнута су два велика шатора у којима је смештено по 100 војника. На овом острву дневно је умирало по стотинак војника. Укупно је на Виду умрло 5.400 људи. Ако је острво Крф за српску војску било "острво спаса", онда је острво Видо "острво смрти". Мало острво Видо постало је претесно за сахрањивање свих мртвих, па су мртви пребацивани бродовима на пучину и ту бацани у море - плаву гробницу.

Поред Крфа и Вида српски ратници су смештани и у Доњем Ипсосу, Гувину, у логору на острву Лазарети. Касније су форми-
рани логори у Сант Матијасу, Мезонги, Браганијотику и Стронгили. Услови смештаја у овим логорима били су лошији него на Крфу. Крф и поменута места су места српског спаса, али и у сваком од њих постоји српско гробље.

Српски логор на Крфу

Према подацима српске Врховне команде на Крфу је искрцано 151.828 људи, а од болести и изнемоглости умрло је 7.751 човек.

Искрцавање је трајало 90 дана, затим следи опоравак и реорганизација српске војске, а затим пребацивање за Солун и на Солунски фронт где ће опорављени српски војници кренути у нове победе.

Када и где је настала песма "Тамо далеко"?

У време када су се Србијом вијорили црни барјаци, када су српске мајке, очеви, сестре молиле за своје синове и браћу, за време 1916. Тамо далеко међу маслинама, лимуновима, на медитеранском сунцу, на питомом Крфу и каменитом Виду, тамо где је смрт косила цвет српске младости. Онима који су преживели није преостало ништа друго већ да запевају "Тамо далеко, далеко од мора, тамо је село моје, тамо је Србија", Са овом песмом су умирали ратници. Они који су преживели стално су јој додавали по неку реч, нпр, "тамо далеко где цвета лимун жут, тамо је српској војсци једини био пут".

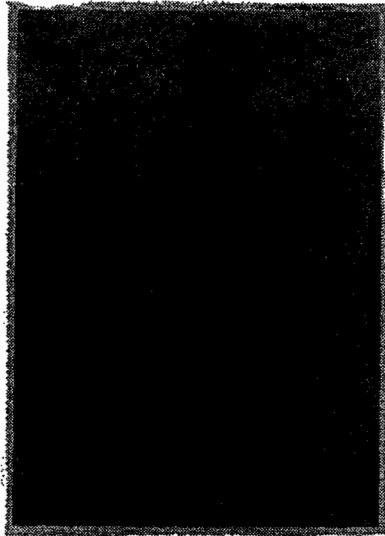
"Тамо далеко" је била најпопуларнија песма на Крфу, у Солуну и другим местима где је било српске војске или српских избеглица. Њу су певали и савезници преводећи је на своје језике. Кажу да постоји осам верзија ове песме, а можда и више. За варијанту која се данас пева Михајло Заставниковић је добио ауторско право.

Која је улога Другог пешадијског пука на Солунском фронту и у пробоју Солунског фронта?

Други пешадијски пук је имао запажену улогу и у фази успостављања Солунског фронта, у лето и јесен 1916. и почетком 1917. године. У то време он је у саставу Моравске дивизије.

Када је српска војска кренула из солунске равнице на север испред себе је имала природне препреке, планинске висове: Нице, Кајмакчалан и Кожуф, али и бугарску војску утврђену на тим висовима. Други пешадијски пук се у оквиру своје дивизије налазио у централном делу. Он је био тај који је требало да освоји

Горничево. После тешких борби са великим губицима на обе стране, Горничево је освојено. Бугарска војска је приморана на повлачење. После ове битке долази битка за Кајмакчалан. "Гвоздени пук" је водио борбу и на Црној реци. У тим борбама само у току једног дана, на коти 1212 погинуло је 300 војника из овог пука. Непријатељски губици били су око 4.000. У борбама на Солунском фронту погинуо је и командант пука Димитрије Милић. Пук је даље учествовао и у ослобођењу Битоља.

*Пуковник
Димитрије В. Милић*

После ових борби кад се фронт усталио, "Гвоздени пук" је држао рововске положаје. Повремено је повлачен у бивак на одмор. Рововски положај је најтежи период за борце, па и за Другог пешадијског пука. Јер је неизвесност, ишчекивање, погубија појединаца од залуталог метка и лоше вести из родног краја утицало на психу војника, који су једва чекали одлуку за пробој фронта.

У самом пробоју Солунског фронта Други пешадијски пук није учествовао јер је са Моравском дивизијом био у другом ешалону. Али када је фронт пробијен, са Првом армијом наступао је правцем Велес - Куманово. Код Куманова је разоружао чувену седму Рилску дивизију, елитну јединицу бугарске војске. Са Моравском дивизијом учествовао је у ослобођењу Врања, Лесковца, Ниша, све до Београда.

Када је Милунка Савић доспела у Други пешадијски пук?

Милунка Савић, из села Копривнице код Јошаничке бање, као двадесетчетворогодишња девојка, одлучила је да свој животни пут посвети ослободилачкој борби српског народа.

Када је почео Први балкански рат, поред редовне војске за рат се пријављује и 26.000 добровољаца. Међу њима је и Милунка Савић. Пошто је у то време било непојмиво да жене иду у рат, Милунка се лажно пријавила као Милун Савић. Но, убрзо се открило да се ради о девојци. Милунка није ни слутила које ће све проблеме имати да би остварила своју жељу.

За помоћ се најпре обратила војводи Степи. Упорно је војвода одбијао Милунку, и на крају јој понудио болничку службу. Незадовољна оваквом одлуком обраћа се војводи Путнику. На њено инсистирање он је сазвао савет старешина да би донели одлуку која ће представљати преседан у српској војсци. Никада Милунка није заборавила речи Петра Бојовића изречене на том састанку: "Слушај, девојко, ово је рат! Врати се лепо кући. Ми сваки метак чувамо за непријатеља . . ." ⁷²

Мулункину жељу су изгледа више схватили други официри, а нарочито Војислав Танкосић, командант Рудничког добровољачког одреда, који је Милунку прихватио у свој одред. Попустиљивији став осталих официра утицао је и на Петра Бојовића да је распореди у јединицу. Одлуку јој је саопштио речима: "Добро, ако хоћеш да ратујеш, иди у Други пук и јави се команданту." ⁷³

Тако је Милунка Савић распоређена у Други пешадијски пук. У пук о коме је до тада много чула, и чијем јунаштву се дивила. Судбина је изгледа хтела да се међу дивовима нађе и једна хероина.

У којим је све борбама учествовала Милунка Савић са Другим пешадијским пуком у Првом светском рату?

Знала је Милунка Савић шта значи бити борац Другог пешадијског пука. Зато је одлуку о распореду у овај пук примила са

⁷² Антоније Ђурић, Солунци говоре овако је било, Горњи Милановац 1978, стр. 210

⁷³ Исто, стр. 211

одушевљењем, али и стрепњом д се не обрука. Зато се још на обуци посебно ангажовала, а нарочито се истакла у вештињи бацања бомбе.

Истакла се Милунка већ у првом окршају са непријатељем. Са бајонетом на пушци јуришала је на Швабе.

Већ у првој години рата Милунка Савић је постала легенда, узор многим борцима. Често се међу борцима Другог пешадијског пука чуло: "Славу јој љубим много је храбра" или "Кад може Милунка . . ."⁷⁴

У повлачењу преко Албаније, и у најтежим тренуцима није се предавала, није клонула духом, никада није рекла да јој је тешко. Саборци су се плашили за њу, али издржала је Милунка и голготу Албаније.

На Солунском фронту ће Милунка својом храброшћу постати легенда. Са чином наредника постављена је за командира Јуришног вода. У свим јуришима увек је била прва. Била је непогрешива у бацању бомбе на непријатељске циљеве. У јуришима је шест пута рањавана. Саборци су се дивили њеној храбрости. Она сама уверила се да је хероина док је била у болници у Бизерти. Њена соба је свакоднево била испуњена цвећем. Сви су знали да је она та која је на Горничевској бици сама заробила 43 бугарска војника.

Којим одликовањима је одликована Милунка Савић?

За испољену храброст и пожртвовање, нарочито на Солунском фронту, Милунка Савић је добила многа одликовања и медаље.

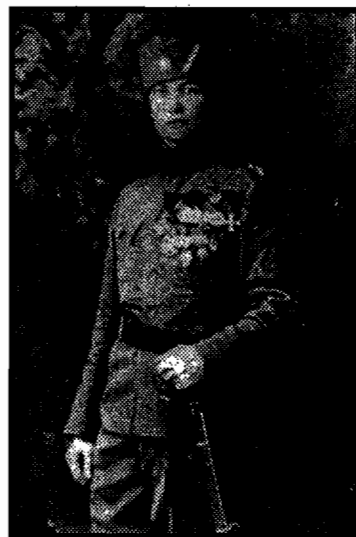
У њену част, приликом доделе одликовања, постројаван је њен Други гвоздени пук. Тако је било приликом доделе Обилићеве медаље за храброст. Из руку команданта

⁷⁴ Антоније Ђурић, н.д., стр. 210.

савезничких снага генерала Сараја добила је Милунка Орден француске легије части. За испољену храброст у борби на Пологу код Кајмакчалана добила је Карађорђеву звезду са мачевима. Додели овог одликовања присуствовали су и Живојин Мишић и Петар Бојовић. Пред постројеним Пуком одликовање јој је лично предао регент Александар Карађорђевић.

"Пред њом су били постројавани пукови. У славу њеног имена подизане су заставе. Њене јуначке и младалачке груди красила су највећа српска и француска ратна одликовања."⁷⁵

Милунка Савић је носилац две Карађорђеве звезде, две Легије части, две медаље Обилића, француског Ратног крста, руског Ордена св. Ђорђа и многих других.

Милунка Савић

Које су дужности војних свештеника у српској војсци у Првом светском рату?

У српској војсци у току Првог светског рата постојала је институција - војни свештеник. Сваки пук је имао свог свештеника, који је бринуо о верским потребама своје јединице. У то време свештеници нису носили оружје, нису упућивани у борбене редове, већ су, по правилу, мобилисани у болничарске јединице. Највећи број војника био је православне вере, али је било и војника других вера.

Дужност војних свештеника била је: да врше обред заклетве приликом ступања на војничку дужност, чинодејствују у свим војн-

⁷⁵ Антоније Ђурић, н.д., стр. 209

им свечаностима, одржавају молитву за победу пред одлазак на положај, обилазе рањенике у болницама, а најчешће су обављали опела и помене погинулим и умрлим војним лицима.

Верске обреде су углавном обављали под отвореним небом, у логорима или на положајима. Свештеници су приликом свих обреда држали и пригодне духовне родољубиве беседе, чиме су јачали патриотизам војника.

Како је организован верски живот у српској војсци у току Првог светског рата?

Причешће на положају

У Првом светском рату сваки пук је имао свог свештеника који се поред осталих послова бавио и организацијом верског живота војника и старешина.

Српски војници, и у тренуцима када су били далеко од своје домови-

не, у гудурама Албаније, на Крфу, Солунском фронту или у другим местима, настојали су да очувају своје обичаје, своју крсну славу.

Заједнички празници као што су, Бадњи дан, Божић и Ускрс, прослављани су колективно. У тим данима српски и бугарски војници, као првославци, најчешће нису пуцали једни на друге. У данима затишја припремао се славски колач, палила се свећа и скромна закуска.

Пуковске славе су такође редовно организоване. Било је случајева када су појединци на дан своје славе, у рову или на положају палили свећу. Тиме би обележили славу, а мислима би се враћали у домовину, присећајући се на тренутак своје родбине и славске трпезе. Очување свих обичаја и славе јачало је и истрајност код српских војника и будило у њима жељу да се што пре стигне до својих огњишта.

У чему се разликују процене и ставови Николе Пашића од савезничких процена у вези пробоја Солунског фронта и стварања југословенске државе, и која је улога Пашића у стварању СХС?

За разлику од савезничких процена које нису предвиђале брзи свршетак Првог светског рата Никола Пашић је још у лето 1918. године био сасвим сигуран да ће се рат завршити до краја 1918. године. Уједно, до тог периода завршиће се и питање стварање југословенске државе. Једино није добро проценио да ће се ово друго питање решити споразумом између Београда и Загреба.

Док су још трајале припреме за пробој Солунског фронта Пашић је кренуо у дипломатску активност у циљу стварања југословенске државе, у заједницу у којој би се нашли и Срби, који су до тада живели ван Србије. Плашио се понашања савезника у самој завршници рата. Зато је још 30. јула 1918. године отпутовао у Рим, где остаје до средине септембра (време пробоја Солунског фронта). Затим се упутио у Париз где је заседао Врховни војни савет, ту је и дочекао вест о потписивању примирја са Бугарском. Његов страх о понашању савезника при крају рата се обистинио. Јер савезници су на њега вршили снажан притисак да се створе државе са два центра, у Београду и Загребу. На такве предлоге Пашић је оштро реаговао, још у време док српска војска није извојевала славне победе. Свој став образлагао је тиме да Срби живе и северно од Саве и у Хрватској, Славонији и Далмацији. Наговестио је свима да ако и они након, завршетка рата, не буду у државној заједници за матицом Србијом они ће се подићи на устанак. Пашићев став о стварању југословенске државе која би за све народе у њој била држава слободних, једнаких народа, држава заснована на демократским принципима, после много мука прихваћен је од савезника.

Пашић је издржао све антисрпске ударце током септембра и октобра 1918. године. Проглашењу Краљевине СХС 1. децембра 1918. године није присуствовао, али све што је до тада учинио било

је круна његове дипломатије.

Многи данас оптужују Пашића у смислу шта му је требало да ослобађа Хрвате и Словенце, зашто је уопште створио Југославију. Стручњаци га је осуђују јер они знају његов допринос. Морамо схватити да је и у то време штитио интерес Срба и Србије, и то интересе свих Срба, дакле, и оних Срба северно од Саве и западно од Дунава, а њих је у то време било око 2 милиона.

Које су јединице и када ослободиле Топлицу и Прокупље у Првом светском рату 1918. године?

Нада Топлице у коначно ослобођење појавила се тек средином септембра 1918. године када је пробијен Солунски фронт, а још више када је Бугарска потписала примирје 29. септембра 1918. године. Потписивањем примирја бугарској војсци је наређено да се демобилише и да напусти територију коју је до тада држала под окупацијом. Тако је почетком октобра бугарска војска напустила Топлицу. Повлачење бугарске војске убрзало је продирање српско-француских снага преко Косова према Топлици. "Јединице Дунавске и Моравске дивизије, с пуком српске коњичке дивизије ушле су у Прокупље."⁷⁶

Генерал Трание улази у ослобођено Прокупље

Дванаестог октобра 1918. године ослобођени су Прокупље и Куршумлија. Поред српске војске кроз Топлицу је прошла и француска коњичка бригада под командом Огиста Шарла Траниеа.

Дуго очекивана слобода обележена је слављем у Куршумлији и Прокупљу. Војници и старешине кићени су цвећем, даривани су разним

поклонима, нуђена им је храна и пиће. У Прокупљу је општинска

⁷⁶ Сава Скоко, "Политика", 8. VIII 1989

управа прогласила Траниеа почасним грађанином Прокупља.

Дуго се у Топлици причало о том дочеку ослободиоца Топлице. А генерал Трание овековечио је те догађаје записом у свом дневнику.

Да ли је познат број погинулих бораца и број носилаца Карађорђеве звезде у Другом пешадијском пуку у Првом светском рату?

У Првом светском рату Пук је оправдао назив који је добио у Брегалничкој бици. Са истим пожртвовањем и храброшћу Пук је учествовао у чувеним биткама у Првом светском рату.

Бројно стање Пука на почетку рата је 4.800 војника и старешина. Због великих губитака у борбама Пук је у току Првог светског рата четири пута обнављан, тако да ће кроз њега проћи укупно 16.000 војника. Од овог броја половина њих је погинулих у рату, око 8.000. Погинула су и два команданта Пука, Миливоје Стојановић на Колубари и Димитрије Милић на Солунском фронту. Погинули су многи команданти батаљона, командири чета . . . Укупно је рањених бораца 6.000.

Можда ове бројке потврђују број носиоца Карађорђеве звезде из овог Пука. Тачан број је бар за сада непознат, али оно што је познато је да су до сада евидентирана 126 носилаца Карађорђеве звезде (до ове бројке је дошао Радоје Костић, историчар). Било је бораца који су имали по две па и три Карађорђеве звезде. Преко 5.000 је оних који су одликовани Медаљом за храброст "Милош Обилић".

О јунаштву "Гвозденог пука" сведочи и пуковска застава. Застава многих пукова српске војске и данас се налазе у Војном музеју у Београду. Застава Другог пешадијског пука је, након завршетка рата остала изрешетана и у ритама.

Застава Другог пешадијског пука

Да ли је познат број гробаља српских ратника у Првом светском рату?

Ратни вихор (1914-1918) разнео је кости српских ратника по читавом свету, од Норвешке до Новог Зеланда, од Париза до Владивостока. Највећи број гробаља и спомен обележја је у Србији и Црној Гори. Али гробаља се налазе и у суседним и осталим земљама, на чијим су се просторима српски војници борили. Тако данас гробаља и спомен обележја српским ратницима у Првом светском рату постоје у Грчкој, Немачкој и Африци. Тачан број гробаља се не зна, али се рачуна да их је преко стотину.

Да ли је познато када је као војно одликовање установљен Орден Карађорђевог звезде и која су права носиоца Карађорђевог звезде?

Орден Карађорђевог звезде установљен је 1. јануара 1904. године, на основу Закона о увођењу овог ордена. Закон је писан руком, у Тополи, лично га је потписао Петар Карађорђевић. Орден је установљен као успомена на стогодишњицу Првог српског устанка. Додељивао се заслужнима према Краљу и отаџбини у миру и рату.

На једној страни ордена исписана су четири велика слова С, тј. "Само слога Србина спасава", а на другој страни је натпис "За веру и слободу - 1904.г".

Орден је имао четири реда (степен). У Србији се орденом првог реда могло одликовати 10 лица, другог реда 40 лица, трећег реда 150 лица и четвртог реда 300 лица.

Посебним прописом утврђен је облик и начин ношења за сва четири реда. Орденом првог и другог реда одликовани су представници Круне, српске војводе и савезнички главнокомандујући у Првом светском рату. Орден Карађорђевог звезде додељиван је и у периоду између два светска рата.

Орден Карађорђевог звезде израђиван је у неколико европских радионица: Бечу, Паризу, Локлу у Швајцарској итд.

Орден Карађорђевог звезда са мачевима установљен је 1912. године. Додељиван је за заслуге и испољену храброст у рату.

Маја 1915. године установљен је војнички Орден Карађорђевог звезда са мачевима (златни, сребрни), додељиван је подофицирима и војницима за испољену храброст и пожртвовање у рату 1914 -1918. године.

Сви носиоци Карађорђевог звезда имали су одређене привилегије. Имали су право на бесплатно лечење у болницама и бањама, имали су предност у добијању државне службе. Године проведене у рату признавале су им се као године службе, а они који су прелазили у државну службу добијали би 10 година признате службе, под условом да уплате пенzioni допринос. Онеспособљени у рату стицали су пензију. Деца носилаца овог ордена имала су предност при упису у школе, при добијању стипендија и друге помоћи.

Уредбом од 1. априла 1938. године сви носиоци овог ордена имали су право на годишњу накнаду у износу од 3 600 динара.

Ко је Топличане назвао "људима од челика"?

У савременој историји српског народа Топличани су приказани као изузетно храбри људи. Њихова храброст позната је од давнина. А нарочито је испољена у ратовима вођеним у XX веку. У Првом балканском рату Топличани су увек били у првим борбеним редовима и на најтежим положајима. О тада испољеном јунаштву и храбрости говори запис у коме се каже: "Још у балканским ратовима регрутовано је Топличанина за читава четири пука. Пролеће 1913. године накитило је њихове ливаде и њиве, пашњаке и забране надгробним споменицима. За испољено јунаштво и храброст у окршајима старешине су своје војнике назвали "људима од челика".⁷

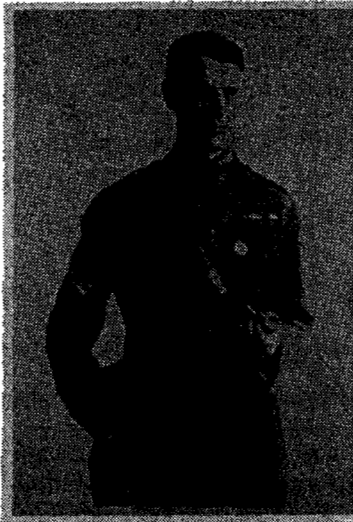
У Другом балканском рату, Топличани су поново први у јуришу, а никада се не повлаче. Због испољене храбрости од осталих пукова и старешина овај Пук је проглашен "Гвозденим пуком",

⁷ Топличка споменица, Београд 1934, стр. 79

а од српске Врховне команде и краља одликован је Карађорђевоом звездом са мачевима.

И у Првом светском рату новопристигле генерације Топличанина ишле су у окршаје са непријатељем са истим еланом као и њихови искусни саборци. Испољену храброст ће скупо платити, јер како је записао један хроничар: "На фронту од 1916-1918. године падали су као снопље, јер војници "Гвозденог пука" су војници без мане и страха. Од њихове пуковске заставе остало је само парче крпе украшено највећим одликовањима, како нашим тако и савезничким, која се могу за храброст добити."⁷⁸

Зашто је др Арчибалд Рајс највећи пријатељ Срба?

др Арчибалд Рајс

Мало је људи у свету коју су о Србији и Србима писали и говорили искрено, од срца, као што је то чинио Арчибалд Рајс. Још је мање оних који су своје научно знање посветили једном народу у тренуцима када је преживљавао најтежи период у својој историји.

Немац по пореклу, а држављанин Швајцарске, професор криминологије на Лозанском универзитету, када је отпочео Први светски рат, пошто због болести није могао да буде војник, одлучио је да своје знање искористи и помогне савезницима, пре свих Французима, јер је Француску изузетно волео. Када се у Србији сазнало да Рајс нуди своје услуге, позван је да дође. Др Рајс се радо одазвао овом позиву јер га је на то обавезивало и пријатељство са председником српске Владе, Николом Пашићем. Дошао је у Србију да би се на лицу места уверио са злоделима српског окупатора. Вероватно тада није ни слутио да ће му Србија постати друга

⁷⁸ Топличка споменица, Београд 1934, стр. 79

домовина.

У Нишу је Рајс од српске Владе постављен за званичног представника и неутралног иследника српског Краља и Владе. Мисију коју је обавио на простору Србије, обавио је стручно и искрено. Призори на које је наилазио, а које су починили окупатори, натерали су га да заволи мали српски народ и почео је да се представља као добровољац српске војске. Но, то му није сметало да истину о стању у Србији објективно прикаже свету. У циљу да та истина буде потпуна обишао је Шумадију, Мачву, Београд и јужну Србију. Призори на које је том приликом наилазио неће моћи др. Рајс никада да заборави. И у време када није боравио у Србији мислио је на мали српски народ. Сакупљао је за њега финансијску помоћ у Француској и Швајцарској. Још за време боравка у Француској, подстакнут стравичним призорима из Србије, изјавио је: "Пред злочинима нема могуће неутралности".⁷⁹

Настојао је да преко штампе и контаката обавести светску јавност о стању у Србији. А издејствовао је и хуманитарну помоћ од савезника за Србију. На његов апел стиже и медицинско особље у Србију. Када се поново враћа у пролеће 1915. године у Србију, као швајцарски добровољац укључује се у српску војску.

Да истину о Србији и Србима прикаже свету, Рајса није спречило ни то што га се породица одрекла. Ништа га није могло спречити у томе да започету мисију заврши до краја. Зато се повлачи са српском војском преко Косова и Албаније. На овом путу он је сведок страдања, али и издржљивости једног малог народа. Са српском војском се пребацује и на Солунски фронт. Када је Солунски фронт успостављен средином 1916. године, Рајс обилази положаје, старешине, војнике и команданте. Одлазио је и до регента Александра. Са свима је био пријатељ и друг. Често се излагао опасностима, али непријатељско "зрно" као да није хтело човека који је на лицу места исписивао историју једног народа. Радовао се свим успесима и победама српске и савезничке војске.

Након пробоја Солунског фронта, средином септембра 1918. године, са Моравском дивизијом, са јунацима Другог гвоз-

⁷⁹ мр Адам Стошић, н.д., стр. 631

деног пука, којима се до тада токико пута дивио, креће у прогон непријатеља. На том путу, за време краћих предаха, обилазио је места у којима су Бугари учинили зверства за време окупације, у Топличком устанку, анкетирао становништво и бележио сва зверства. Свратио је у Сурдулицу "српску касапницу", у Лесковац, Ниш, а стигао је и до Прокупља. Своју мисију наставио је и све до Београда. Знао је српски народ ко је др. Арчибалд Рајс. Зато је свуда био драг гост.

Када се Први светски рат завршио, направио је Рајс комплетан извештај о злочинима над српским народом. На Мировној конференцији у Женеви члан је српске делегације.

Заволевши Србе и Србију, одлучио је да у њој остане до краја живота. Да је он био прави пријатељ Срба, потврђује и то што, када се рат завршио, као грађанин Србије могао је да увиди и друге особине овог народа. Написао је опоруку "Чујете Срби" у којој наводи све мане и врлине српског народа, српског режима и указује на то шта је потребно српском народу. Он, као истински пријатељ, могао је то да напише мада многим, нарочито из тадашњег владајућег режима, није одговарало.

Колико је он волео српски народ, потврђује и то да је његова жеља да му се после смрти извади срце, стави у мермерну урну и пребаци на чувену коту 2525, на самом врху Кајмакчалана, у капели ратника.

Истинског пријатеља, др. Арчибалда Рајса, српски народ никада неће заборавити.

Др. Арчибалду Рајсу, поред низа одликовања за живота, после смрти су подигнута спомен обележја која ће вечно сведочити да је човек правде, права и истине био са српским народом када му је било најтеже.

Глава осма

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917. ГОДИНЕ

Којој окупационој зони је припала Топлица и какво је стање покореног становништва у њој током 1915. и 1916. године?

За време Првог светског рата Србија је два пута била под окупацијом. Прва, делимична окупација од почетка септембра до средина децембра 1914. године, захватила је само северо-западни део Србије, укључујући и Београд. Ову окупацију извеле су аустроугарске трупе.

Другу окупацију извеле су здружене снаге Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске. Овом окупацијом обухваћена је цела Србија и трајала је од јесени 1915. до јесени 1918. године.

Топлица је окупирао почетком новембра 1915. године.

Окупатор је извршио поделу окупиране територије на две окупационе зоне: аустроугарску и бугарску окупациону зону. Већи део Топлице припао је бугарској окупационој зони. Блаце са околином припало је аустроугарској окупационој зони.

Бугарска окупациона зона подељена је на две области: Моравску са седиштем у Нишу и Македонску са седиштем у

Скопљу. Топлица је припала Моравској војно-инспекцијској области.

Сва три окупатора су одмах на окупираним подручјима завела окупациону власт. Анулирани су сви постојећи закони Србије, смењено је целокупно дотадашње државно чиновништво на свим нивоима. На њихова места су доведени чиновници из Бугарске и они ће бити ослонац окупационе власти.

Бугарска влада према окупираним областима имала је такав став као да су то њене области и требало је смао извршити бугаризацију и денационализацију становништва на тим просторима. Српском народу требало је затрти сваки траг његовог националног бића и створити такво стање као да су ти простори одувек били бугарски.

Бугарски окупациони систем је тако био постављен да се српски народ економски исцрпи.

Два су основна носиоца окупаторског система: војска и цивилна власт.

Окупација Топлице и осталих области значила је за бугарску владу моменат за остварење животног сна о реализовању санстефанске велике Бугарске. Највећа препрека Бугарској у остваривању тог циља је национална свест и осећања српског народа на покореним областима. Начин сламања националне свести српског народа најбоље се може видети ако се погледа бугарска наредба у којој се између осталог каже: "Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изустити. Сви треба да је потпуно забораве."⁸⁰

А да је таква политика потицала од врха бугарске владе најбоље потврђују речи председника владе Радославова "Може се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба."⁸¹

У остваривању сулудих идеја бугарске власти су кренуле од првог дана окупације. Вршили су конфискацију имовине, уведени су нови порези и таксе, реквизиција хране и стоке и кулук. Једном

⁸⁰ Др. Миливоје Перовић, Топлички устанак, Београд 1971, стр. 31

⁸¹ Исто, стр. 47

речју настала је пљачка и отимачина за коју није нико одговарао.

Процес бугаризације и денационализације српског народа до танчина испланиран у државном врху још суровије је реализован на терену. Одмах након окупације на окупиране области уведен је бугарски језик, сви јавни натписи морали су бити на бугарском језику, забрањена су писма на српском језику, уништаване су српске књиге, затваране су српске школе и отварање нове на бугарском језику са бугарским учитељима и наставницима. На удару су биле и српске цркве. Свештеници су интернирани, црквена имовина је пљачкана и скрнављена. Уведено је богослужење са бугарским свештеницима. Културно-уметничка дела су скрнављена и уништавана.

Бугари нису бирали средства и методе да реализују зацртане идеје. Чак су прибегли и мери интернирања становништва, и то оног дела становништва која је носилац српског духа, интернирали су интелигенцију. Оно што нису интернирали за Бугарску, ликвидирали су. На удару су били сви они који су могли око себе да окупе српски народ. Није се либио окупатор да убија и интернира и жене, децу и старце. По њима, српска деца су "големи шовинисти".

Неми сведок смрти интернације је Дубока долина код Сурдулице, место на коме је након завршетка рата ексхумирано 3.000 лобања. Овакав паклени план уништавања српског народа окупатори су спроводили пуне три године. Све су ово чинили само са једним циљем "застрашити и покорити становништво и створити терен за насилну бугаризацију ових крајева. На њихову велику жалост у томе нису успели."⁸²

Какав је однос српског становништва према бугарском окупатору у периоду до избијања Топличког устанка 1917. године?

Повлачење српске војске из Србије тешко је пало онима који су остали на милост и немилост окупатора.

⁸² мр Радоје Костић, Топлички устанак 1917, Ниш 1987, стр. 21

Патриотски и слободарски дух Топличана није им дозвољавао да другачије мисле, већ да је окупација привремена ствар. Никада их није напустала снага да ће се српска војска вратити.

Нико није веровао да ће та окупација трајати три године.

Истражујући понашање покореног становништва за време Првог светског рата познати историчар, професор др. Андреј Митровић је у делу "Србија у Првом светском рату" записао: "Највећи део становништва је окупацију примио ћутке, али са негодовањем. Народ се повукао у себе, примирио, али не и смирио. Дубоко у себи, без могућности да то јавно саопшти, народ је гајио наду у скоро ослобођење. Веровао је у своју војску на Солунском фронту и у савезнике. Масовно је сакривао оружје, што је стварало перспективу да се оно једнога дана и употреби.

Само мала група издајника прихватила је колаборацију са окупатором. Као и у сваком рату, као и у сваком народу тако и у овом било је издајника и колаборациониста."⁸³

Мотиви сарадње са окупатором били су различити. Неки су то чинили из политичких разлога јер им није одговарала династија Карађорђевића која је била на власти. Други, из личних разлога, да би сачували богатство. А трећи, да би дошли до богатства. Сви су они отпадници свог народа и убрзо ће их стићи заслужена казна. О њима је писао у Дневнику Коста Пећанац који наводи да се у многим селима са таквима обрачунао.

Трећу групу становништва чинили су они који се нису мирили са окупацијом. Таквих је сваким даном било све више. Определивши се за отпор окупатору, узимају оружје и одлазе у шуме, стварају мање или веће дружине и увек када им се пружи могућност обрачунавају се са окупатором, али и са издајцима свога народа.

У Топлици и Јабланици међу првима су се одметнули у шуме заостале старешине и војници који се нису повукли са српском војском. За њима је бугарски окупатор организовао потеру.

Број противника окупацији се стално повећавао. Да су они били спремни за борбу већих размера потврђује и то да када су у

⁸³ Андреј Митровић, Србија у Првом светском рату, Београд 1984, стр. 478

Топлицу стигли Пећанац и Војиновић, устаници су их одмах дочекали и прихватили за своје вође. Колико је њихово стрпљење било на измаку потврђује и то да су они ти који су подигли устанак.

Да ли је долазак Косте Пећанца, Косте Војиновића и групе интелектуалаца из Црне Горе у Топлицу 1916. године утицао на избијање Топличког устанка?

Крајем септембра 1916. године по налогу Врховне команде са утврђеним задацима, у Топлицу са Солунског фронта стиже Коста Пећанац.

После успешних борби са непријатељем на Копаонику, Коста Војиновић се пребацује у Топлицу, почетком октобра 1916. године.

Средином октобра 1916. године, из Црне Горе у Топлицу је стигла група црногорских интелектуалаца: браћа Миленко и Тошко Влаховић, Јован Радовић, Милан Дрљевић и други. Када су сазнали да се у Топлици припрема устанак, одустали су од намере да се пребаце на Солунски фронт и остали су у Топлици. Да су брзо стекли поверење народа види се и по томе што су, на састанку у Обилићу, изабрани за вође - војводе комитских одреда.

О борбама Војиновића и његовог "Ибарско-копаоничког комитског одреда" на Копаонику, у Топлици се са поносом говорило. Када се почетком октобра појављује на простору Топлице, како забележише његови четници "Народ му прилази листом. На зборове су долазили не само људи, него и жене и деца и после тих зборова су се плачући враћали кућама. Плакали су људи, сви су хтели да с њим остану у борби. Тако Војиновић лично ствара четничку организацију у Расини, Топлици, па прелази у Врањски округ."⁸⁴

Још већи одјек код народа имао је долазак Косте Пећанца 28. септембра 1916. године. Он је са Солунског фронта упућен у

⁸⁴ мр Радоје Костић, н.д., стр. 30

Топлицу од Врховне команде са задатком да припреми четнике и народ за борбу, када за борбу дође време. Када се појавио народ није знао са којим задатком је дошао Пећанац, познавајући га као искусног борца, официра српске војске, сви су у њему видели вођу за устанак. Долазак Косте Пећанца "имао је снажан политички одјек у народу, без обзира на то што се он трудио да се, дато сходно датим инструкцијама, не појављује у народу. . . За његов долазак се брзо прочуло. . . Народ је тај долазак разумео као припрему за још жешћу борбу."⁸⁵

Топлички устанак је подигао народ Топлице, Јабланице и Пусте реке, али је евидентно да је на његово избијање утицао долазак поменутих личности. Потврда за то је што су сви они изабрани за вође устанка. Коста Пећанац, као легитимни представник Врховне команде, изабран је за шефа Централног комитета, а остали су војводе. Што је Војиновић избио у први план није крив он већ држање и понашање Косте Пећанца. Сви, осим Пећанца, су часно и витешки извршили своју мисију. Коста Војиновић и Тошко Влаховић су свој избор судбине платили својим главама.

Да ли је познат тачан распоред регрутације Срба за бугарску војску планиран за крај 1916. и почетак 1917. године?

Ако би се тражио основни повод за избијање Топличког устанка онда је то свакако, објављивање бугарске наредбе о регрутацији Срба на окупираном подручју, за бугарску војску. Регрутацијом су обухваћени сви мушкарци од 18-45 година. Шта је за Србе значила ова одлука о регрутацији није потребно много објашњавати, јер свима је било јасно да ће сви они бити упућени на Солунски фронт да се у саставу бугарске војске боре против своје браће, очева и стричева. Сви софијски листови у то време објављивали су наредбу и распоред регрутације по окрузима. По тој наредби регрутација за Јабланички округ заказана је за 7. јануар, у Нишу

⁸⁵ Миливоје Перовић, н.д., стр. 87

за 14. фебруар, а у Топличком округу од 20-27. фебруара 1917. године. Дакле, време јављања на регрутацију је било свима познато. Али уместо на регрутацију, већина њих ће кренути у устанак.

Која су три основна питања разматрана на састанку устаничких вођа одржаном у селу Обилићу у Пустој Реци 21. и 22. фебруара 1917. године?

У селу Обилићу код Бојника 21/22. фебруара 1917. године одржан је збор на коме је присуствовало око 300 устаничких вођа. На овом састанку разматрана су три питања: организационо, питање зајма и питање подизања устанка.

На састанку је изабран Централни комитет и команданти за поједине области са називом војвода. Тако је Коста Пећанац одређен за Топлицу, Коста Војиновић за област око Копаоника, Миљинко Влаховић за Јабланицу, Стошко Влаховић за Неготинску крајину, Јован Радовић за десну обалу Јужне Мораве и Милан Дечански за област око Соко Бање.

По питању зајма одлучено је да се распише зајам у износу од 50 хиљада динара и то од имућнијих грађана.

Око питања подизања устанка дошло је до неслагања. Пећанац се противио одлуци о подизању устанка. Пећанац који је на овом састанку изабран за шефа Централног комитета, морао је да се покори одлуци већине која је била за подизање устанка.

Зашто је Топлички устанак избио баш у Куршумлији?

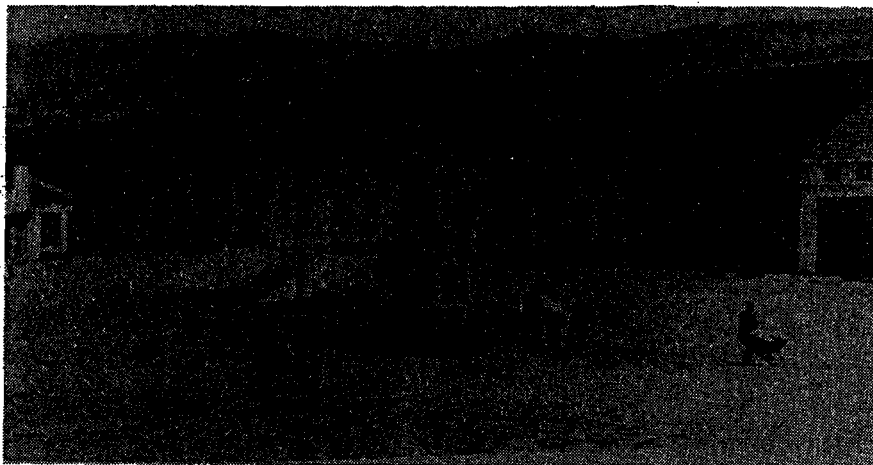
Већ почетком 1917. године Косанички срез се наоружао. Народ се одметао у шуме. Скоро свако село је имало устаничку чету. У општини Добри До формирана је чета са око 180 устаника.

Из дана у дан све је било више оних који су се прикључивали устаничким четама. Бугари су били свесни стања у Косаница па су са терена повукли своје малобројне јединице. принуђени су били да у Куршумлији формирају "жандармерију" од арнаутских плаћеника. Осетивши опасност позвали су у помоћ

две бугарске чете из Прокупља.

Почетак устанка, изазвала је једна група "жандарма" арнаутских плаћеника који су у ноћи 25/26. фебруара 1917. године пошли из Куршумлије у оближње село Мачковац, са намером да изврше пљачку. Но, на улаз у село сачекала их је устаничка чета којом је командовао Илија Радоњић (Ица Калајдија, у селу познат као Ица Гоља). Ова патрола је разбијена. Народ околних села чувши пуцње схватио је да је почео напад на Куршумлију. Сви су кренули према Куршумлији. Тако се народ Косанице подигао на устанак. "Дигла се кука и мотика". Бугари су очекивали напад на Куршумлију. Зато су на неколико дана пре избијања устанка утврдили нека важнија утврђења на прилазу граду али и у самом граду, зграду среског начелства.

У ноћи 25/26. фебруара цела Косаница је била обавештена о догађајима у Мачковцу. Све наоружане чете су кренуле према Куршумлији. Команду над свим устаничким четима до доласка Косте Војиновића преузео је Раде Влаховић, који се и раније представљао као "командант Куршумличана". У јутарњим часовима 26. фебруара отпочеле су борбе у самој Куршумлији. Трајале су све до послеподневних сати, када у Куршумлију стиже Коста Војиновић са својим одредом. Војиновић је преузео команду над устаничким снагама које су у то време водиле борбу са арнаутским жандармима забарикадираним у згради среског начелства. Отпор бугарских

Куршумлија у време Топличког устанка

војника и Арнаута је сломљен! Принуђени су на предају. Војиновић је предузео мере за сређивање стања у вароши и окупљеном народу је саопштио да је устанак почео. "Ту, у Куршумлији, 13. фебруара, Коста Војиновић је наредио да се сав народ дигне на устанак, а најдаље до 17. фебруара 1917. године. Упућени су четници да разнесу наредбу о томе."⁸⁶

Да ли је у Топличком устанку било борби код села Товрљана?

Још пре избијања устанка у Куршумлији из Куршумлије је ка Житном Потоку упућена једна чета бугарских војника под командом Аризанова, са задатком да из Житног Потока повуче 40 бугарских војника. Када је избио устанак у Куршумлији за овом бугарском четом је послата бугарска патрола, са циљем да обавести Аризанова и да се он са својом четом врати у Куршумлију. Међутим, на путу према овој бугарској чети устаници су, код села Дединца, пресрели ову патролу и приморали је на повлачење, тако да Аризанов није био обавештен о догађајима у Куршумлији.

На путу према Житном Потоку ову бугарску чету су напали устаници Јабланичког комитског одреда код села Товрљана. Ова чета је успела да се пробије до Житног Потока. Да би избегла поновни напад при повратку ова чета је, сада са укупно 200 војника, кренула тек после поноћи, 27. фебруара 1917. године, из Житног Потока назад према Куршумлији. Устаници су били добро обавештени о времену повратка ове јединице, тако да су је поново напали код села Товрљана и нанели јој велике губитке. О томе постоји и запис Мехмеда Решанова, Шиптара, који је био у саставу ове бугарске јединице. У том његовом запису поред осталог је записано: "Борба је трајала до мрака, у селу је пало око стотину убијених и рањених. Чета се под борбом пробила прокупачким друмом остављајући сву комору у селу. Но, при излазу на друм, били смо нападнути од друге српске чете и ту су заробљени: сам поручник Аризанов, лекар, сигналиста и око 50 војника."⁸⁷

⁸⁶ Миљивоје Перовић, н.д., стр. 127

⁸⁷ Исто, стр. 128

Мехмед је из борбе успео да побегне, али његов запис је остао као драгоцен извор о борбама код села Товрљана.

Колико је жртава било приликом ослобођења Куршумлије у Топличком устанку од 1917. године?

Приликом ослобођења Куршумлије 26. фебруара 1917. године било је жртава на обе стране, а и великих материјалних губитака. Према извештају који је Војиновић упутио Пећанцу на српској страни погинуло је 15 устаника (други их проценују на 207), било је и доста рањених. Из непријатељских редова избачено је око 150 војника и старешина, од којих 120 Бугара и 30 Шиптара, бугарских плаћеника. Заробљено је 92 непријатељска војника. У борбама за ослобођење Куршумлије заплењена су два митраљеза и 150 пушака. Материјалне штете настале у току борбе у Куршумлији су велике.

Да ли је познато које устаничке јединице су извршиле напад на Прокупље и из којих праваца у Топличком устанку 1917. године?

Неколико дана после ослобођења Куршумлије устаници су ослободили и Прокупље. Пре самог напада на Прокупље, у селу Доњој Трнави, одржан је Ратни савет на коме је утврђен план напада и распоред устаничких снага за напад на Прокупље.

Пошто је постојала опасност да приликом напада на бугарске снаге у Прокупљу, њима буде упућено појачање из Ниша, најпре је обезбеђен тај правац. Тако што је послат један вод устаника да контролише мост код Мрамора и комуникацију Ниш - Прокупље преко Дебелог брда. Колика је важност придавана овом правцу види се и по томе што је у распореду снага за напад на Прокупље, за командно место одређен источни прилаз Прокупљу, мада је било логичније да командно место буде на западном прилазу града. Према плану напада напад би се извео из више праваца: са северне стране, из реона села Бумбурека и прокупачких

винограда, напад је имала да изврши главнина Јастребачког одреда под командом Миљивоја Виријевића; са западне стране две колоне: једна под командом Спасоја Миленковића из правца куршумлијски друм, а друга, устаници из чете Проке Миљковића и Арсе Стакића (ова је група распоређена од пута код села Ђуковца до Булутског камена и Хисара); из југоисточног правца Добричка група под командом Радисава Тошића и Светозара Цветковића, Прокупачка група под командом Душана Петровића, Бериљско-лукомирска чета под командом Алексе Андрића; са јужне стране Гарићска група, под командом Саве Ђорђевића - Чолака и десетина Ђорђа Перуновића, која је још имала задатак да контролише мост на Топлици и нишки друм преко Мрамора.

Команду над свим јединицама планираним за напад на Бугаре у Прокупљу имао је резервни поручник Владимир Требељевац.

План за напад на Прокупље био је типично четнички, кордонски. Један од недостатака оваквог плана је тај што није планирана никаква резерва.

Напад је извршен у јутарњим часовима 2. марта 1917. године. Тачно у планирано време, у 5. сати, труба је дала знак за покрет свих јединица. План за напад је реализован до танчина и без присуства Пећанца и Војиновића. Јер, како је познато, они ће у Прокупље стићи тек када су борбе за ослобођење града ушле у завршну фазу.

Долазак Војиновића и Пећанца у Прокупље само је убрзао коначну предају војника који су се били повукли у зграду начелства.

У борбама за ослобођење Прокупље 2. марта губуци су следећи: на српској страни погинула су 2, а рањена 4 четника, а погинуле су и 2 жене. Бугари су имали 12 погинулих, 6 рањених и 847 заробљених старешина и војника.

Да ли је познат однос снага устаника и Бугара у борби за ослобођење Прокупља у Топличком устанку 1917. године?

Подаци о бројном стању устаника и Бугара који су учествовали у одбрани Прокупља почетком марта 1917. године су различити. У одређеним изворима се наводи да су Бугари у Прокупљу имали више војника од устаника. Према Пећанчевој изјави, Прокупље је бранило око 400 бугарских војника, а према Војиновићу око 300. Дерок наводи да је Прокупље бранило 400 до 500 Бугара, са 4 митраљеза. Утврђено је да ниједан од ових података није тачан, јер се након завршених борби устаницима предао 821 бугарски војник, од тога 4 официра и 20 подофицира.

Устаничке снаге су и у погледу броја и наоружања биле слабије. У вим извештајима се наводи да су устаници напали Прокупље са око 380 бораца. У ослобађању града учешће је узео и један број грађана. Према причању очевидца, устаници су са мањим снагама од непријатеља успели да ослободе Прокупље 2. марта 1917. године.

Када је ослобођен Житни Поток у Топличком устанку?

Борбе за ослобођење Житног Потока и уништење тамошњег бугарског гарнизона отпочеле су 27. фебруара 1917. године и трајале су три дана. У ослобођењу су учествовали борци Јабланичког комитског одреда и устаничке јединице (водови и чете) из Житног Потока, Бублице, Бреговине и других околних села. У борбама за одрбрану Житног Потока, а и приликом повлачења према Лесковцу, Бугари су имали 60 погинулих војника.

Када је у Топличком устанку ослобођено Блаце?

У току Првог светског рата Блаце је у оквиру аустроугарске окупационе зоне. У Блацу је био смештен аустроугарски гарнизон, којим је командовао мајор Ратке.

Још пре избијања Топличког устанка у околини Блаца, нарочито на Јастрепцу, постојале су јаке устаничке снаге. На том простору су деловале познате четовође: Вучко Пантић, Јеротије Ђенадић, Милош Милошевић и други. Пре напада на Блаца дошло је до сукоба устаничких снага са окупатором надомак Блаца код Плочника. Устаници су и у Јанковој клисури успели да разбију групу аустријских коњаника. Након ослобођења Куршумлије и Прокупља четовође из овог краја тражиле су дозволу да изврше напад на аустроугарски гарнизон у Блацу.

Пре напада на Блаце устанички штаб је усвојио план напада. Основна замисао плана о нападу на Блаце састојала се у следећем: напад на Блаце извршити из три павца са циљем да се насеље опколи стрелачким стројем. Опкољавање из правца Прокупља није предвиђено, јер се из тог правца очекивао долазак Косте Војиновића са својим одредом. Као и у плану напада на Прокушље и овом приликом није планирана резерва. Четама одређеним за напад командовали су Милош Милошевић, Јеротије Ђенадић и Вучко Пантић. Напад на Блаце отпочео је у 4 сата 4. марта 1917. године. Напад је трајао 14 сати. Устаничке снаге су због јаке артиљеријске ватре приморане на повлачење. Обе стране су у овим борбама имале велике губитке. Према аустроугарским изворима губици на аустроугарској страни су 16 погинулих и 36 рањених војника.

Устаници су се припремали за напад у коме би учествовао и Војиновић са својим одредом. Командант аустроугарског гарнизона у Блацу знајући за све то и од опасности да његове снаге буду опкољене, одлучује да се пробије кроз Јанкову клисуру. Устаници нису ометали повлачење аустроугарских војника из Блаца. Тако је Блаце 5. марта 1917. године без борбе ослобођено. У ослобођеном Блацу Војиновић је за команданта Блаца поставио Вучка Пантића.

Ослобођењем Блаца цела Топлица је ослобођена од окупатора.

Како се Топлички устанак одразио на српске заробљенике у Бугарској?

Ако се зна да је Топлички устанак кратко трајао, да се о њему није смело, нити се могло говорити, онда је јасно да вести о устанку и нису могле стићи до свих логора у којима су били смештени српски заробљеници. Нарочито се за устанак није чуло у удаљеним логорима. А ако се и знало, то је било касно јер устанак је у то време већ био угушен.

За избијање устанка у Топлици и Јабланици чуло се у логорима у Софији. На вест о устанку многи затвореници су побегли из логора, нарочито они који нису били из Топлице и Јабланице. Веома мали број њих успео је да се пробије до Србије. Већина их је ухваћена и враћена у логор. Они, али и остали логораша који нису покушали бекство, од тада па надаље подвргнути су немогућој тортури и мучењима. Чак су за ту прилику бугарске власти формирале и посебне казнене чете.

Управе логора трудиле су се да се у логорима не сазна за избијање устанка. Тамо где се сазнало према логорашима су предузимане такве казнене мере да нико од њих после тога ни физички не би могао да издржи бекство (због исцрпљености, батина и других мучења).

Да ли је било покушаја да се Топлички устанак прошири на територију Косова?

Од самог почетка Топличког устанка вође устанка су настојале да борбу прошире и на Косово. Знало се за то да се само са Србима који живе на Косову на том простору не може подићи устанак. Чак је свима било јасно шта би то значило за српски живаљ на Косову, ако се у устанак не би укључили и Арнаути, Турци, муслимански живаљ уопште. До тога ипак није дошло јер је окупатор настојао да одржи антисрпско расположење код Арнауца на Косову.

Шта су све окупаторске власти педузеле да би угушиле Топлички устанак?

Окупаторске власти у почетку нису придавале већи значај појединачним устаничким акцијама, али, када су устаници ослободили Топлицу и Лебане, када се устанак пренео преко Јастрепца и Јужне Мораве, окупатор је схватио да се ради о општенародном устанку. Ради гушења устанка окупатор је преузео енергичне мере. Бугарска влада је сменила генерала Кутинчева и довела пуковника Протогерова, искусног у четничком ратовању. Затражена је помоћ од савезника ради заједничких акција у гушењу устанка.

Три окупаторске силе урадиле су заједнички план за гушење устанка. План се заснивао на два битна елемента: прво, повући са фронта део снага и укључити их у борбу против устаника, и друго, укључити у борбу против устаника и Шиптаре. Тако су Бугари и Немци повукли део својих снага са фронта, а Аустро-Угарска део својих снага са фронта на Сочи, и из Румуније и Италије, и један део жандармерије из Босне. 30.000 добро наоружаних војника из три државе концентричним нападом из више главних и споредних праваца, са неколико албанских одреда уз подршку авијације кренули су на слободну територију устаника. Слободну територију у пречнику од 80 километара бранило је око 13 хиљада слабо наоружаних устаника. У неравноправном односу снага исход по устанике је био јасан. За неколико дана окупатор је успео да угуши устанак. Освајањем Прокупља 15. марта и Куршумлије 17. марта 1917. године устанак је почео да јењава.

Према бугарским проценама устанак је коначно угушен 25. марта 1917. године.

После гушења устанка окупатор је предузео мере за уништење чета које су појединачно пружале отпор окупатору. И на крају, кренуо је у обрачун са појединцима, вођама чета и носиоцима идеје о устанку.

У свим фазама гушења устанка непријатељ је био суров и то не само према устаницима, већ и према народу на чијем је простору устанак избио.

Далеко од очију међународне јавности окупатор је извршио на хиљаде вешања, стрељања, спаљивања и масакрирања. Мало је остало сведока који би сва та зверства могли од опишу и потврде.

Једномесечну слободу слободарски српски народ на просторима захваћеним устанком, скупо је платио.

Да ли је у Топличком устанку 1917. године било устаника који су успели да се пробију до Солунског фронта?

У време гушења устанка било је неопходно да се успостави веза са Солунским фронтом, да се затражи помоћ. У том циљу одржан је у Вичи (5. августа) састанак, коме је присуствовало око 100 четника, али без присуства Косте Пећанца. На састанку је одлучено да се пошаље извештај српској Врховној команди на Солунски фронт. Договорено је да извештај напише Коста Војиновић. За ношење извештаја задужени су: поп Димитрије Димитријевић, Александар Пипер, Ратко Стефановић, Петар Грк, Прока Планић, Влајко Владисављевић и Властимир Вуковић. После 35 дана пешачења и 400 пређених километара до Солунског фронта су стигли и извештај Врховне команде предали: Прока Планић, наредник, Влајко Владисављевић и Властимир Вуковић. Остали нису успели да се пробију.

Да ли је предаја појединих вођа Топличког устанка убрзала његово гушење?

Када је почетком јесени 1917. године бугарска војска са јаким снагама кренула на устаничку територију са циљем да угуши устанак, не бирајући при том методе и средства, мањи број четовођа се предао окупационим властима. Свакако, колебљивост и предаја убрзали су гушење устанка.

Од почетка септембра па током читаве јесени 1917. године предаја устаника је била масовна појава. Према неким бугарским изворима, дневно се Бугарима предавало 5-10 комита. Но, на убрзано гушење устанка посебно се одразила предаја појединих

устанничких вођа. Познато је да су се предали: капетан у резерви Марко Павловић, у време устанка командант Прокупља, затим четовође: Евгеније Цветковић, Милош Милошевић, Јован Јелић, Илија Радоњић, Бошко Чупић, Јеротије Ђенадић и многи други. Неки од њих су добро послужили окупатору као обавештајци. Открили су бугарским и аустроугарским потерама четничке јатаке, склоништа, скривнице, тајне стазе и путеве. На жалост, неки од њих су и лучно учествовали у потерама за својим четовођама и дојучерашњим саборцима. Овакво понашање појединаца свакако је утицало на брзо сламање устанка.

Да ли је било пребацивање комита из Србије у Црну Гору у току Првог светског рата?

Током 1916. и у пролеће 1917. године, све до избијања Топличког устанка, углавном су комитске групе долазиле из Црне Горе у Србију. Али, након гушења Топличког устанка, комите ће се из Србије пребацивати у Црну Гору.

Тако је децембра 1917. године, по налогу Косте Пећанца, из Србије у Црну Гору упућена група од 16 комита. Групу је предводио Ђорђе Перуновић. Групу су сачињавали иселјеници из Црне Горе. Они су пошли са задатком да своје искуство четовања у Србији пренесу у родни крај, где су планирали да организују устанак. Нешто касније, из Србије у Црну Гору упућен је и четовођа Машан Стојевић, са задатком да се повеже са тамошњим комитама. На путу за Црну Гору у селу Дубрава, близу Ивањице, упали су у заседу аустроугарских војника и сви су погинули.

И сам Пећанац је прешао у Ибарски Колашин, скривајући се од сталних потера. Кад се сазнало да се српска војска приближава с југа, оживео је и комитски покрет у самој Црној Гори. Коста Пећанац је тада наредио војводама из Црне Горе, Миљинку Влаховићу и Јовану Радовићу, да иду у Црну Гору и тамо организују оружани устанак и садејствују са јединицама српске војске. Кренувши из Ибарског Колашина са собом су повели 40 комита, који су са њима све време ратовали.

Који су устаници са Пасјаче (Павловићевих ливада) кренули у Црну Гору, августа 1917. године?

Након гушења Топличког устанка отпочела је "хајка" окупатора на преживеле учеснике устанка. У потеру се укључују и многи устаници који су се предали окупатору. Према бугарским подацима од јула 1917. године на устаничкој територији остало је још 600-700 устаника. За њих и њихове сараднике наилазе тешки дани. Устаничке чете су принуђене на реорганизацију, створане су групе од 10 до 15 бораца. Убрзану предају устаника изазвала је и једна наредба Пећанца с краја јула 1917. године у којој се између осталог каже: "Свим четовођама наређујем да се предају Бугарима, јер ја сам са њима склопио уговор и сваком загарантовао живот."⁸⁸

Но, без обзира на наредбу и све теже стање у редовима устаника, било је и оних који нису хтели да се предају. Међу таквима су и две групе устаника, које су биле на Пасјачи. То су групе Машана Стојевића и група Алексе Андрића. Прва група ће почетком августа напустити Пасјачу и кренуће према Шумадији, друга група ће нешто касније кренути за Црну Гору. Ова друга група ће с Пасјаче (Павловићевих ливада) кренути преко Јастрепца, Копаоника и Рашке за Црну Гору. У овој групи били су: Алекса Андрић, Радован Бјелица, Драган Рогановић, Јован Савковић, Ристо Савковић, Ђоко Бурић, Ђорђе Перуновић, Ђуро Тодоровић, Гаврило Гардашевић и Павле Бурић.

Да ли су позната имена устаника из Топлице који су се августа 1917. године пребацили у моравички крај да тамо организују устанак?

Почетком августа 1917. године, у жеку гушења Топличког устанка, група устаника из Топлице под командом Машана Стојевића из Топлице пребацила се у Моравички крај (Драгачево и околина Ариља).

⁸⁸ Радован Бјелица, Рукопис, Сећање на Топлички устанак

Намера им је била да организују устанак у непријатељској позадини. Ову групу су сачињавали:

- Машан-Машо Стојовић, из Јовиних ливада - Прокупље
- Лазар Мирковић, из Коњарника - Житорађа
- Бошко Мирковић, из Коњарника - Житорађа
- Гојко Бјелица, из Горње Врбице - Никшић
- Марко Кривокапић, из Дубраве - Бојник
- Јован Вуковић, из Гласовика - Прокупље
- Ђорђе Лакићевић, из Зоровице - Бојник.

Сви су погинули у селу Јевцу. У то време у селу Рокци налазили су се и Драгутин Живковић и Живојин, чије презиме није познато. Они су преживели ту кобну ноћ.

Погинулим Топличанима у Јевцу Савез бораца Ивањице и мештани Јевца и околине, јула 1991. године подигли су спомен обележје.

Зашто је 1917. године за пребацивање капетана Јована Илића из Солуна на устаничко подручје одређен баш пилот Синиша Стефановић?

По одобрењу спрске Владе и Врховне команде, за пребацивање капетана Јована Илића из Солуна на устаничку територију одређен је пилот-наредник Синиша Стефановић. До тада, он је летео у летачком одељењу прве армије. Имао је највећи број летова и ваздушних борби. Радио је и као наставник мотора у пилотској школи. За прелете од Солуна до Топлице одређен је авион БЕ 20.

Пилот Стефановић и капетан Илић полетели су из Солуна за Корчу 27. октобра 1917. године. Одатле су 29. октобра у 14 сати кренули према окупираној отаџбини. Циљ им је био да стигну предвече да би се неопажено спустили и да би умакли бугарским патролама. Због квара на мотору слетели су пре времена у атар села Шилова. При слетању авион се запалио. Они су успели да избегну пожар, али не и потеру, која их је ухватила и спровела у Ниш. Стрељани су у нишкој Тврђави.

Јован Илић је у Топлицу упућен са задатком да на терену

утврди чињенично стање и да вођама устанка пренесе поруке и инструкције за даљи рад.

Шта је српска Врховна команда наложила капетану Јовану Илићу у погледу диверзантских акција на простору захваћеном устанком приликом његовог слања из Солуна на ове просторе октобра 1917. године?

Још пре избијања Топличког устанка разматране су могућности за диверзантске активности на окупираном подручју. Још септембра 1916. године Врховна команда српске војске у Солуну, дала је инструкције Кости Пећанцу приликом његовог упућивања на простор Топлице. Добио је задатак да на том простору створи организације диверзантског дејства, али та дејства су морала бити ограниченог домета, нису смела бити самоиницијативна и изводила би се тек онда кад српска војска крене у завршну операцију за ослобођење земље. Дакле, у самом старту, као и по многим другим питањима, и у диверзантским активностима Пећанац је добио инструкције које се неће поклопити са стањем на терену. Ни саме војводе се неће сложити са Пећанцем да дејства имају ограничени домет и да се са њиховим извођењем чека. Ако су се у ичему сложили, то је у томе на које објекте треба вршити диверзије. То су железничке пруге, путеви, мостови, пропусти, телефонско-телеграфске инсталације, војно-привредни објекти (електричне централе).

Суочена са другачијим чињеничним стањем у самом устанку српска Врховна команда на устаничку територију шаље капетана Јована Илића, са инструкцијама шта треба урадити на простору захваћеном устанком. Између осталог, дала му је налог у погледу диверзантских активности. Слично као Пећанцу, и Илићу је наложено да комитске чете предузимају диверзантске акције, свака у свом рејону, али тек након почетка Солунске офанзиве, када непријатељ отпочне повлачење. Добио је и директна упутства: диверзије на прузи Београд - Скопље и прузи Ниш - Софија. Даље рушити путеве - битне саобраћајнице, сећи телеграфске

жице, палити непријатељске магацине, нападати непријатељску комору и узнемиравати непријатеља са малим четама.

Јован Илић ову наредбу није могао реализовати јер је приликом слетања ухапшен, а касније погубљен.

Када се говори о диверзантској активности у току Топличког устанка, очито је да постоје разлике у ставу српске Врховне команде и ставу војвода на терену. Мада ни међу самим војводама није било јединства по овом питању. Може се закључити и следеће: устаници су за такве акције имали времена па и средства, можда није било довољно искуства и знања. Али, једно је сигурно - није се схватила важност ових дејстава, значај појединих комуникација и објеката. Отуда и тако мали број диверзантских акција, које да се скоро нису ни одразиле на ток догађаја у самом устанку.

Које активности предузимају Војиновић и Пећанац после гушења устанка од краја марта до децембра 1917. године?

Још у току гушења устанка многе четовође се повлаче и скривају се. Било је и оних који су се предали непријатељу. Пећанац се, након појављивања у Прокупљу 12. марта 1917. године, повлачи дубоко у шуму на Радан планину.

Војиновић са својим одредом остаје на мегдан непријатљу, не предаје се, не скрива се већ и даље пружа отпор непријатељу. Иако је био свестан ситуације да је за њим велика потеря, да су у њој и доскорашњи његови саборци. Када је сазнао да је његова глава од непријатеља процењена на 40.000 круна, шаље непријатељу своју фотографију. Није прихватио никакве услове за предају, остао је доследан својим идејама све до краја живота.

Пећанац се не појављује све до 29. априла 1917. године када је из своје скривнице позвао четовође да се састану на Ђурђевдан код Видовачког крша, где се окупило преко хиљаду устаника. На том збору сви присутни су прихватили Пећанчеву идеју о одмазди у самој Бугарској. Тачније, Пећанац је одлучио да са 600 устаника,

од тога су 100 коњаника, изведе диверзантску акцију на бугарској територији.

Ова група је 13. маја кренула на југ, напала железничку станицу у Ристовцу. У тој борби погинула су 52 бугарска војника и један официр. Затим је минирала железнички мост на Јужној Морави. У борби која је том приликом вођена погинула су 67 устаника и један четовођа. Са групом од 132 устаника Пећанац креће према Босилеграду. О том походу сам Пећанац каже: "Уништавао сам до земље све што је вредело. Босилеград спалио сам до темеља. Радили смо онако како су Бугари од нашег народа радили. Пошто сам целу варош запалио, вратио сам се и даље палио села."⁸⁹ Једно време Пећанац је боравио и на власинској висоравни, а затим се враћа у Топлицу. Након повратка у Топлицу долази до састанка између Пећанца и Војиновића. На том састанку се и највише испољавају њихове разлике. Чак је дошло до потезања оружја. На крају су се договорили о подели надлежности, тако да је Војиновићу припала лева обала Топлице.

На Видовдан је Коста Пећанац извршио реорганизацију устаника. Издао је наредбу по којој се за команданта топличког одсека, десне стране Топлице, поставља Радисав Тошић, а за команданта јастребачког одсека Јеротије Ђенадић.

Војиновић је, у присуство око 100 устаника у Вичи, одлучио да пошаље једну групу на Солунски фронт, са циљем да она однесе извештај о стању у Топлици. Врховна команда, сазнавши за стање у Топлици, шаље на ове просторе капетана Јована Илића са задатком да преузме команду над овим снагама и да чека наређења за даљу акцију. Планирану мисију Јован Илић није извршио, јер се авион срушио у Јабланици. Пилот Синиша Стефановић и капетан Јован Илић су том приликом заробљени, а касније стрељани у Нишу.

Чим је сазнао за судбину Илића и Стефановића, Пећанац је сазвао на Митровдан збор устаника и њихових вођа и на том збору дефинитивно ликвидирао устанички покрет. Његова изјава на том

⁸⁹ Миљивоје Перовић, н.д., стр. 242

збору гласи: "Ко хоће да се преда нека се преда, ко може да се сакрије нека то учини, остали нека иду са тог терена куд ко зна."⁹⁰ После овог збора многи се скривају, једна група одлази за Црну Гору: Милинко Влаховић, браћа Радовић и други.

Пећанац се пребацује у Расински срез, у село Ломницу, и ту проводи целу зиму 1917/18. године. У пролеће се пребацује у Топлицу, а затим одлази у Санџак. Тамо се дубоко скривао. То се закључује по његовој изјави Анкетном одбору да није знао ни чуо када је пробијен солунски фронт.

У јесен 1917. године једино Војиновић са својим одредом пружа отпор непријатељу. Октобра месеца у једној борби са Бугарима на простору између села Жерева и Трећака погинуло је 17 Војиновићевих устаника, међу њима и његова вереница, која га је пратила у свом борбама до тада. У овој борби пропала је и комплетна архива и оба Војиновићева дневника, операциони и лични.

Аустријанци су у потеру за Војиновићем укључили и ловни пук од 500 људи. Најтеже је Војиновићу и његовим саборцима било то што су се у потеру укључили и многи његови саборци. Све је то Војиновић храбро подносио док га је једног дана, 23. децембра 1917. године, скоро усамљеног и рањеног није пронашла бугарска потера код једне воденице у Гргуру, где је Војиновић, оставши доследан својим речима да се жив неће предати непријатељу, извршио самоубиство. Непријатељ је услишио његову жељу и сахранио га је на месту погибије. Са погибијом Војиновића гаси се и последња устаничка активност.

Где су објављени подаци о жртвама и материјалној штети у Прокупачком срезу за време бугарске окупације 1915-1918. године?

Одмах након ослобођења 1918. године Међународна комисија је истраживала злочине и процењивала материјалну штету на подручју захваћеном Топличким устанком. Та Комисија

⁹⁰ Миливоје Перовић, н.д., стр. 291

је дошла до прецизних података за Прокупачки срез. Ти подаци су објављени у књизи "Dokumentes relatifs aux violations des conventions de la Haye de droit International en general, commises de 1915-1918. par les Bulgares en serbie occupe", Париз 1919.

У поменутој књизи за Прокупачки срез наведени су следећи подаци: Бугари су из пушке убили 700 лица, батинама 150, вешали су 71 лице, спалили 31, у казану скували 26 и 5 бацили у ватру. Силовали су 264 жене и девојке, спалили су 3.200 кућа и других зграда. По голом телу тукли су 4.800 лица. Опљачкали су имовину и направили материјалну штету у вредности од 20 милиона динара.

Да ли је утврђен број жртава и материјална штета у Топлици за време устанка?

Идеја бугарске владе да окупиране области Србије претвори у чисто бугарске крајеве трајала је од првог дана окупације па до бугарске капитулације. Пошто окупатор за остварење ове идеје није имао правих аргумената, прибегао је насиљу као једином могућем методу. Зверства и насиље која је бугарски окупатор вршио над окупираним српским народом, и начини на која су она извршавана, били су до тада непознати историји човечанства.

Нико до сада није тачно утврдио број жртава и материјалну штету коју је окупатор нанео Топлици за време Топличког устанка.

Највише су страдала она подручја на којима је устанак избио: Топлица, Јабланица. Топлица је након завршетка Првог светског рата личила на право згариште. У Топличком округу до темеља су спаљена 55 села. Према записницима Међународне комисије, која је, након завршетка рата утврђивала број жртава и материјалну штету, највише је у Топличком округу страдала Косаница, општине Добри До, Иван Кула, Рача и Луково.

У добричком срезу спаљено је цело село Александрово. Само у једној кући спаљено је 20 људи.

У општини гргурској спаљено је 320 кућа. Није било насеља

у Топлици у коме Бугари нису извршили неки злочин.

Према до сада познатим подацима, а које износи Дероко, број жртава по срезовима Топличког округа је следећи: Добрички - 2.918, Прокупачки - 1.398, Косанички - 1.067. Највећи број злочина утврдила је Међународна комисија и др. Арчибалд Рајс.

На основу свих тих извештаја може се закључити да је и само Прокупље са околином доживело исту судбину као и други крајеви. Немогуће је набројати све бугарске злочине, али узећемо само неке примере да би смо на основу њих видели којим су се све методама служили извршиоци злочина. У селу Гргуру, Аврама Тодоровића су кували у казану. Марику Нешовић из Доње Бејашнице проболи су коцем кроз уста. У селу Грабовници људе су вешали за таванске греде. Јулку Стевић су живу закопали у земљу. Децу и жене из породице Милачић из Беле Воде пекли су на ватри.

Поред појединачних убистава вршили су и масовна убиства. Само у току једног дана у Блацу су убили 70 људи. У Мачковцу код Куршумлије 60. На периферији Прокупља, код новобожурског потока, ликвидирали су 30 Прокупчана. У близини села Бериља убили су 10 сељака. У Дубоком потоку изнад прокупачке болнице стрељали су 17 лица, учесника у ослобађању Прокупља. Дуго се после рата у Прокупљу причало о масакрирању мештана Прокупља: Младена Стојановића, фијакеристе, писара Андре Васовића, попа Василија, Донче Ђорђевића и других.

У току гушења устанка из Прокупља је интернирано 37 породица. Према неким проценама, само у периоду гушења устанка, у Прокупљу је убијено 71 лице. Број жртава је сигурно већи али све жртве нису пописане.

У току устанка највише је страдао Косанички срез. Само у Крушумлији је погинуло 84 људи. Из бугарских логора се нису вратила 22 лица. Међу жртвама из Куршумлије су 2 девојке, 2 дечака и 26 жена. Анализом броја жртава и материјалне штете, и на основу свих докумената, мр Радоје Костић је дошао до података да је у Косаничком срезу убијено 1.306 лица. По општинама број убијених је следећи: Куршумлија - 296, рачанска - 277, бањска - 257, грабовничка - 182, иванкулска - 90, жучка - 81, луковска - 67 и

добродолска - 56. Материјалне штете у косаничком срезу су такође највеће. Није било села где није било спаљених кућа или помоћних зграда. Укупно, у Косаничком срезу од 1915. до 1918. године, спаљено је 1.977 кућа и 7.333 помоћне зграде.

После рата, када су вршена утврђивања жртава и злочина Бугара у прокупачком крају, према мишљењу историчара Божицара Ђеворија, дошло се до бројке од 700 убијених, 156 је умрло од последица батинања, 4.800 људи је претучено, силованих жена и девојака је 246. Укупно је спаљено око 3.200 кућа и других објеката.

Анкетни одбор је утврдио да је у току 1917. године у Топличком округу убијено или умрло у интернацији 3 907 становника, да је спаљено или срушено 4.986 кућа и 16.333 зграде.

Ако се овим бројкама дода број погинулих бораца Другог пешадијског пука, Топлица је у Првом светском рату дала велике жртве. Губитак виталног дела становништва и те како ће се одразити на њен даљи развој.

Да ли је утврђен број жртава и материјална штета на простору захваћеном Топличким устанком 1917. године?

Све до данашњег дана није утврђен тачан број жртава на територији захваћеној Устанком. Постоје неки извештаји, али су они углавном непотпуни.

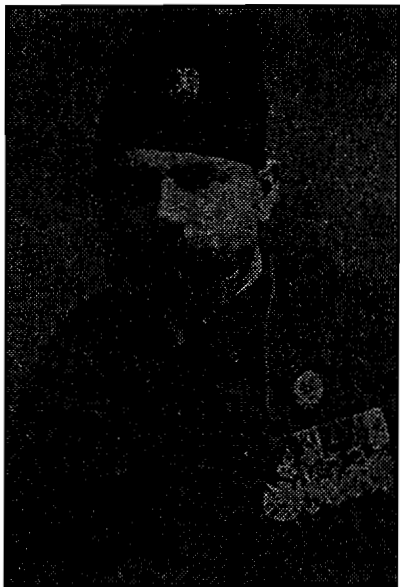
Према подацима Дурока, за време Устанка убијено је 8.767 особа, а попаљено је 43.484 зграде. И ови подаци су непотпуни, јер извештајем нису обухваћене све општине које су биле захваћене Устанком.

Према извештају Скупштинског анкетног одбора, број жртава се процењује на 35.000 особа. Међународна анкетна комисија број жртава своди на 20.000.

Ако се узму у обзир наведени извештаји и многи други подаци број људских жртава, на целом подручју захваћеном Устанком, процењује се на 20.000 душа, а да је спаљено и разорено на устаничкој територији 55.000 објеката. На подручју захваћеном

Устанком 1917. године нико до сада није проценио укупну материјалну штету.

Како су Косту Војиновића и Косту Пећанца описали учесници Устанка и њихови савременици?

Коста Миловановић - Пећанац

Коста Пећанац (1878-1944) и Коста Војиновић (1891-1917) су две најмаркантније личности, вође Устанка.

Од самог доласка на простор Топлице јасно су се уочиле њихове различите концепције о устанку. Пећанац је био за то да се устанак не подиже јер му није време, тиме је желео да изврши постављени задатак од стране Врховне команде. Војиновић је био за устанак.

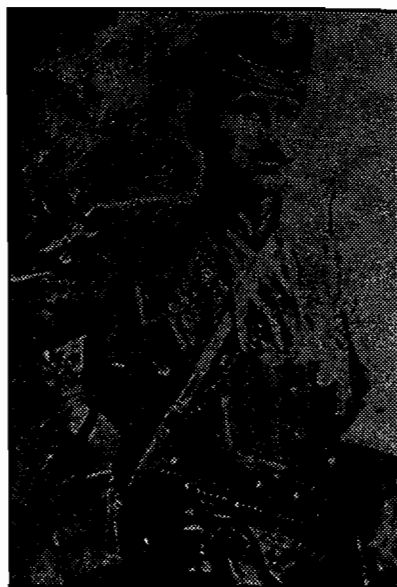
Као представника Врховне команде народ је Пећанца прихватио за вођу устанка. То му нису оспоравале ни четовође, јер су га на састанку у Обилићу изабрале за "шефа Централног комитета".

Војиновић се својим младалачким идеалима и својом храброшћу наметнуо народу. Јер народу је управо такав човек одговарао за вођу устанка. Разлике у ставовима између Пећанца и Војиновића су биле толике да је на многим њиховим састанцима долазило до потезања оружја.

Нашавши се у у вртлогу устанка Пећанац је најчешће покушавао да се из тога извуче. У томе је често и вешто успевао. Избегавао је борбу, а када је она већ почела, желео је да је држи под контролом. Ниједан од себи постављених задатака у том периоду није до краја реализовао. Једино у чему је успео је да сачува живу главу. То је вешто радио. Војиновић то није ни желео јер су

му идеали били јачи од жеље за животом, а цео свој живот посветио је борби за слободу свог народа.

Учесници устанка, савременици Пећанца и Војиновића, су добро познавали своје вође. Многи од њих су одлично описали њихове мане и врлине. Сви су се углавном слагали у томе да је Војиновић млад човек, бурног темперамента, речит, бистар, окретан и човек који је брзо схватао проблеме и брзо их разрешавао. По сведочењу многих, био је добар друг и пријатељ и најомиљенији међу вођама. Због

Коста Војиновић

таквих особина сви су га волели и сви су били спремни да за њега дају и своје животе. И Војиновић је све њих волео, али не колебљивце, плашљивце и издајнике.

Пећанца савременици описују као искусног четовођу, увек повученог, хладнокрвног, некада и суровог. Био је нешколован, али искусан. Проблеме је решавао опрезно. Секула Добричанин за њега каже: "Пећанац се радо називао преставником званичне Србије и понашао се као аутократа: убијао је људе - сваког ко није хтео да га слуша и тако је убио око 380 њих. Прави револуционар, када му дело пропадне, шаље своју главу непријатељу и тако прекраћује народно страдање. Пећанац међутим, није хтео ни смрћу ни бекством да народ спасе, а после је од народа тражио да му песме пева."⁹¹

Дероко о вођама Топличког устанка пише: "Пећанац је био на Солунском фронту, знао је колико је то далеко и шта значи стабилизовани фронт. Према томе, једино је он могао да има реалан осећај о могућностима. Војиновић, типичан представник националног поноса и витештва, али без осећаја стварности, давао

⁹¹ Миливоје Перовић, н.д., стр. 182

је сувише брз ток догађајима. Није био то сукоб само та два човека, био је то сукоб душе народне оличене у њима."⁹²

Најпотпуније закључке о вођама устанка и њиховом међусобном односу дао је Анкетни одбор који је формиран после рата са задатком да испита све детаље у вези Топличког устанка. Закључци Анкетног одбора су: "Најмаркантније фигуре и главни јунаци у топличкој драми јесу Пећанац и Војиновић, два контрастна типа који су један другог искључивали, а не допуњавали. Пећанац је практичан, хладан, повучен, никад не улази у отворену борбу са противником, а кад наиђе на непријатеља поступа обазриво. Пећанац је радио свим силама да устанак одложи. Сви сведоци се слажу у томе да би он успео у свом задатку да није било других, ватренијих и импулсивнијих вођа. Војиновић је сушта супротност Пећанцу. . . неустрашив, отворен, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе. Био је одличан говорник, способан да сугерира масама. Увек спреман да се заложу за другог, привукао је силне симпатије свега устаничког света. . . "⁹³

Пећанац је вешто преживео све страхоте устанка. У периоду између два светска рата вешто је искористио славу коју је стекао у току устанка. У току Другог светског рата сарађивао је са окупатором. Ликвидирали су га четници Драже Михајловића 1944. године код села Николинци, у близини Соко Бање.

Војиновић је погинуо 23. децембра 1917. године код села Гргура. За све оно што је желео свом народу и за оно што је својом храброшћу остварио постао је легенда, и симбол слободарског духа Топличана.

⁹² Миливоје Перовић, н.д., стр. 183

⁹³ Исто, стр. 181 и 182

Глава девета

ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА (1918 - 1941) ГОДИНЕ

Зашто је Топлица заостајала у развоју у односу на друге средине у периоду између два светска рата?

Завршетком Првог светског рата ратни пожар који је захватио Топлицу престао је. Преживели ратници из Топлице враћају се својим кућама. Настављају живот тихо и мирно све у нади да ће им Србија помоћи да се лакше уклопе у нормалне токове живота. Наде су им биле оправдане јер свима је било јасно шта је све Топлица претрпела у току рата који се тек завршио. Свима је била позната храброст Топличана и жртве које је Топлица у овом рату поднела. Но, без обзира на све заслуге Топлица је у овом периоду препуштена сама себи. Само захваљујући вредноћи и упорности свог становништва, Топлица је бар у почетку држала корак са другим крајевима. Но, убрзо је почела да заостаје у развоју. Јер ослањајући се само на пољопривреду није могла очекивати неки бржи развој. Због економске несигурности многи ће напустити Топлицу, тако да је број становника Топлице из године у годину бивао све мањи.

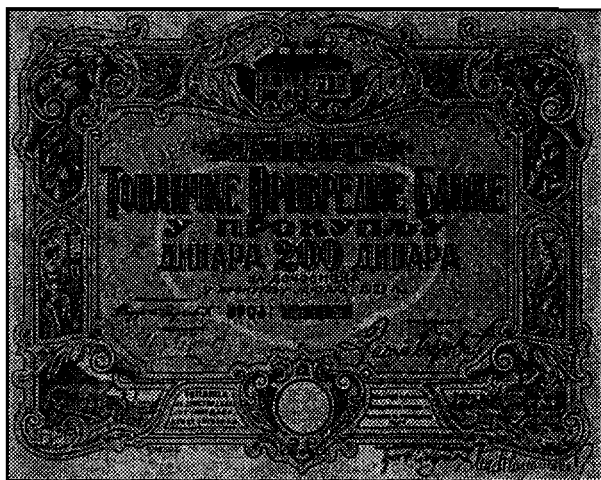
У периоду између два рата Топлица је пољопривредно подручје. Обрадива површина, која је у почетку износила 50%, стално се повећавала на рачун крчења шума, које су коришћене само за огрев. Топлица је неразвијена и у погледу саобраћајних веза. Дуго ће у Топлици друмски саобраћај бити на нивоу од пре Првог светског рата. Стање ће се нешто побољшати изградњом железничке пруге кроз Топлицу.

Телеграфско-телефонске везе Топлице су неразвијене. У целој Топлици само су Прокушље, Куршумлија и Блаце могли да комуницирају са осталим срединама.

Привредни развој Топлице је далеко заостајао за другим крајевима. Трговина и занатство су такође неразвијени, имали су локални карактер. О развоју туризма нема ни говора у овом периоду.

Топлица је желела бржи развој, али то није могла сама. Очекивана помоћ Владе Краљевине СХС је изостала. Топлица која је заслужила много више, добила је у овом периоду за пољопривредни развој милион динара кредита од Аграрне банке и Државне хипотекарне банке, девети део од онога колико јој је реално припадало. Народна банка није дала Топлици ни динара кредита, иако су синови Топлице преносили трезоре Народне банке приликом повлачења преко Албаније.

Три банке, које су у то време постојале у Прокушљу, и једна у Блацу својим капиталом нису успеле да убрзају развој Топлице.

Како је административно и територијално организована Топлица у периоду између два рата?

За време Првог светског рата ранија организација и систем власти у Топлици се распао. Окупатор је наметнуо своју власт и административну поделу.

Након ослобођења у новоформираној Краљевини СХС Топлица је поново јединствено подручје - округ. Топлички округ је подељен на срезове: добрички, прокупачки и косанички. Срезови су подељени на општине. Општине су организоване за једно или више села. Седиште Топличког округа, прокупачког и добричког среза је Прокупље, а седиште косаничког среза је Куршумлија.

Окружну власт вршио је начелник, а судску власт у округу окружни судија. Окружно начелство и среско начелство добричког и прокупачког среза, смештени су у једној згради, данашња зграда СО Прокупље.

Среским начелством руководио је срески начелник. Административни апарат среског начелства није био гломазан. Поред начелника ту су још и три писара: за полицијске, судске и финансијске послове, и помоћно особље.

Општинама су руководили председници, а административним пословима деловође. У мањим општинама све те послове обављао је председник општине.

Од 1922. године, доношењем Закона о општој обласној и среској управи, Топлички округ припада Косовској административној области, са седиштем у Прокупљу. Највећи срез у овом периоду је добрички са 18 општина, прокупачки са 15 и косанички са 9 општина. Оваква административна подела са мањим територијалним изменама задржала се све до 1929. године.

Четвртог октобра 1929. године, доношењем Закона о промени назива државе и њеној административно-територијалној подели, Краљевина СХС мења назив у Краљевина Југославија, а она је подељена на девет бановина. Топлица је у саставу Моравске бановине са седиштем у Нишу. Прокупље је седиште прокупачког среза који обухвата територију данашњих општина Прокупље и

Блаце, и добричког среза који је обухватао територију данашњих општина Житорађа, Дољевац и Мeroшина. Седиште косаничког среза је и даље у Крушумлији.

Како се одвијао политички живот у Топлици између 1918 -1941. године, и ко су посланици Топлице у Народној скупштини у овом периоду?

Завршетком Првог светског рата, поред обнављања привредног и културног живота, у Топлици се обнавља у политички живот. Многе политичке партије које су на овом простору постојале пре рата, обнављају свој рад, али се у овом периоду оснивају и нове партије.

Три су најзначајније политичке партије у Топлици: Народна радикална партија, Демократска странка и Земљорадничка странка. Прве две странке су стално међусобно водиле безпоштедну борбу за власт на свим одржаним изборима у овом периоду. На политичку сцену Топлице ступа и Социјалдемократска партија Србије, као једина партија представник радничке класе и експлоатисаног народа.

Главни представници Народне радикалне партије у Топлици били су Илија Илић и Милан Петковић, адвокати из Прокупља, Драгољуб Бојовић, земљорадник из Горње Коњуше, Гаврило Живковић, земљорадник из Пуковца, Апостол Станковић из Крушумлије, Михајло Ђорђевић, земљорадник из Доњег Црнатова, Светозар Коковић, трговац из Прокупља, Драгић Шелмић, земљорадник из Трбуња и Алекса Савић, лекар.

Главна супраничка странка радикалима на свим изборима је Демократска странка. Истакнути представници ове странке су: Хранислав Савковић, учитељ, Михајло Милинковић, директор Гимназије у Прокупљу, учитељ и књијар Видосав Стевановић, Рафајло Живковић, трговац, и други.

У Топлици постоји и Земљорадничка странка, која није имала много присталица и није имала неки већи политички значај на простору Топлице.

На парламентарним изборима до 1925. године Демократска странка је добијала већи број гласова.

Свој рад у Топлици обновила је и Социјалдемократска партија Србије. На првом конгресу уједињења у Београду од 20-23. априла 1919. године створена је Јединствена Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), СРПЈ (к). Крајем 1919. године има педесетак чланова у Прокупљу, а следеће године основана је у Куршумлији. На конгресу у Вуковару, на коме присуствује и члан СРПЈ (к) из Прокупља Илија Ђорђевић, ова партија мења назив у КПЈ.

На првим парламентарним изборима 28. новембра 1920. године КПЈ, у топличком изборном округу по броју освојених гласова је на другом месту. Успеси КПЈ у Топлици и у другим местима утицали су на буржоаску Владу да донесе "Обзнану" 1920. године и "Закон о заштити државе" 1921. године, којим се забрањује рад КПЈ и од тада она прелази у илегалу.

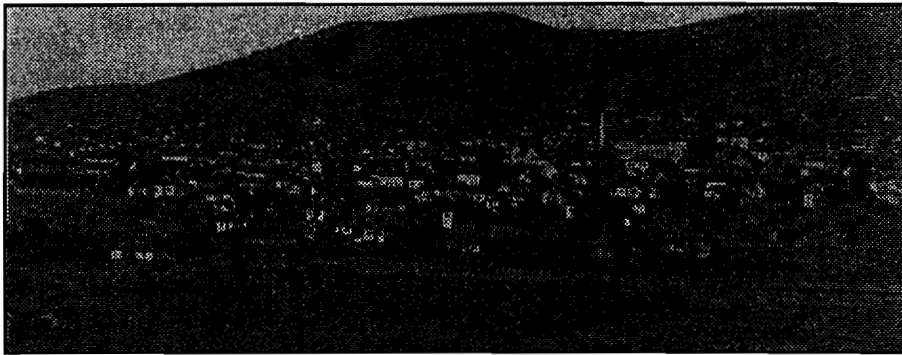
На изборима за Уставотворну скупштину 1920. године топлички изборни округ са 110 218 становника бирао је четири посланика.

После доношења "Закона о заштити државе" на политичку сцену Топлице доминирају две политичке партије, Демократска и Радикална. Своје огранке у Топлици формираће Републиканска странка, Савез земљорадника (Земљорадничка странка), од 1921. године Социјалистичка партија Југославије (СПЈ), а од 1923. године Независна радничка партија Југославије (НРПЈ).

На изборима за Народну скупштину СХС одржаним 1923. године, из Топличког округа за посланике су изабрани: Драган Бојовић, економ из Горње Коњуше, Драгић Шелмић, земљорадник из Трбуња и Михајло Павловић, земљорадник из Бериља. Сви изабрани посланици су чланови Радикалне странке.

На парламентарним изборима одржаним фебруара 1925. године победили су радикали. За изборни округ топлички за посланике су изабрани: др. Алекса Савић и Драгић Шелмић, радикали и Коста Спасојевић, окружни деловођа из Прокупља из Демократске странке.

На парламентарним изборима одржаним 1920. године већину су имале демократе. Тако је Демократска станка у парламенту имала два посланика: Косту Кумундија и Милоја Јовановића. Од радикала за посланика је изабран Алекса Савић.

Прокупље, 1928.

То је период у коме долази до честих сукоба међу партијама, па и унутар самих партија. Дошло је и до заопштравања политичких односа на свим нивоима. Такво стање изазвало је увођење краљеве Шестојануарске диктатуре 1929. године. После увођења диктатуре партијско-политички живот у земљи је замро. Но, под притиском демократског јавног мњења, у земљи и ван ње донет је (октроисани) Устав Краљевине Југославије. Објављивањем Закона о избору народних посланика за Народну скупштину 12. септембра 1931. године обновљен је политички и парламентарни живот.

Да би онемогућила опозиционе странке да изађу на изборе Влада Петра Живковића одобрила је изборе само за Јединствене листе за целу земљу. Тако ће на новембарским изборима 1931. године сви посланици бити са ове листе. За посланике из Топлице изабрани су: из среза добричког Јован Војиновић, свештеник из Орљана; за срез прокупачки Драгић Шелмић; за срез косанички и копаонички Божа Јелић, из Бруса.

На следећим парламентарним изборима, поред владине листе - Југословенске националне странке (ЈНС), кандидате за посланике је имала и Удружена опозиција (УО).

Парламентарни избори су одржани 5. маја 1935. године. За народне посланике за изборни округ топлички изабрани су: Михаило Вешевих, адвокат из Прокупља, са листе Југословенске радикалске заједнице (ЈРЗ) за срез добрички; Добривоје Стошових, директор Аграрне привилеговане банке из Београда, са листе Богољуба Јевтића, за срез прокупачки; и Богдан Петрових, пензионер, уз Куршумлије, за косанички срез, са листе Богољуба Јевтића.

Три и по године касније одржани су нови избори за Народну скупштину, децембра 1938. године. Владино земаљску листу истакла је ЈРЗ на челу са Стојадиновићем. У Топлици су за посланике изабрани кандидати са владине листе ЈРЗ, а изабрани су следећи посланици: за срез добрички Добривоје Стошових, он је добио изборе и у прокупачком срезу. Но пошто је добио два среза, он је овај мандат у добричком срезу уступио Душку Димитријевићу, индустријалцу, из Дољевца. За срез косанички изабран је Александар Јосипових.

Из свега реченог се може закључити да за разлику од привредног и културног развоја, где Топлица далеко заостаје за другим крајевима, у периоду између два рата у Топлици се одвијала жива политичка активност. Наведени народни посланици из Топлице очигледно се нису много интересовали за свој крај (са изузетком др. Алексе Савића, коме Топлица није родни крај. Сви остали су више водили рачуна о томе да и на следећим изборима буду изабрани).

Две најјаче партије у Топлици до увођења диктатуре су Радикална и Демократска партија. Радикали су на већини парламентарних избора излазили као победници. Но, на општинским изборима није било увек тако бар што се тиче Прокупља и Куршумлије, где су демократе често имале већину.

Период после Шестојануарске диктатуре карактерише то што је на свим изборима владина коалиција односила победу, Удружена опозиција им није представљала неки већи проблем.

Све лево оријентисане партије које ће се под разним називима јављати на парламентарним изборима нису биле нека

снага која би могла да се супротстави владајућем режиму. Јер Влада је забранила рад, КПЈ, најаче леве партије. Тако ће њен рад у илегални бити недовољан за промену постојећих политичких односа. Какву би снагу КПЈ представљала да није дошло до њене забране потврђују парламентарни и општински избори из 1920. године, када у многим местима КПЈ односи победу. У Прокупљу по броју гласова кандидати КПЈ су на другом месту. Такви успеси КПЈ утицали су да њен рад буде забрањен.

Колико становника и домова имају срез прокупачки и добрички према попису од 31. јануара 1921. године?

По попису становништва у Краљевини СХС, од 31. јануара 1921. године срез прокупачки имао је 19 општина, 8.986 домаћинстава и 58.568 становника. Прокупље је било средиште општине прокупачке и имало је пет насеља: варош Прокупље и четири засека: Гарић, Драгања, Растовница и Симоновац, укупно 1.420 домова и 6.097 становника.

Срез добрички имао је 15 општина, 5.648 домаћинстава и 43.852 становника.

Да ли је постојала идеја или пројекат да се на Топлици, у Прокупљу, изгради електрична централа?

Након ослобођења у Првом светском рату Прокупље није имало електрично осветљење. После завршених општинских избора 1920. године једна група одборника покренула је иницијативу да се на Топлици изгради електрична централа којом би се осветљавао град. За локацију је одређен простор на Топлици, код "Југ -Богданове куле", у подножју Хисара. Централа би била власништво општине. За изградњу централе планирано је да се средства обезбеде путем обвезница (800 обвезница за ратну одштету коју је општина Прокупље добила). Други део, од милион динара, обезбедио би се путем зајма. За овакву идеју највише су се залагали лево оријентисани одборници. На жалост, они су били у мањ-

ини. Одлуком већине, изградња централе поверена је Д. Миленковићу из Лесковца. Ни овај предлог никада није реализован, јер је прокупачки млинар Милан Данчевић купио њиву крај Топлице, где је била планирана изградња електричне централе. Поменуту парцелу је купио да би спречио изградњу централе, јер се плашио да му она не угрози млин који је већ радио.

Прву електричну централу, а тиме и електрично осветљење, Прокупље ће добити тек 1922. године, када је капиталиста из Лесковца, Д. Миленковић изградио централу у Прокупљу са погоном на нафту.

Када је Прокупље разрешило проблем снабдевања електричном енергијом?

Прокупље је у периоду између два светска рата имало проблема са снабдевањем електричном енергијом. До 1936. године Прокупље се електричном енергијом напајало из мале примитивне термоцентрале браће Гичић из Лесковца, настањених у Прокупљу, којима је општина дала концесију да подигну централу на Топлици. Због десетак кварова централе, град је често остајао без струје. За то време улице у центру града осветљаване су фењерима.

За сво то време општинске власти су радиле на разрешењу овог проблема. Искристалисала су се три предлога како разрешити проблем снабдевања града струјом: први, подизање хидроцентрале на Топлици; други, подизање калоричне централе, такође на Топлици; и трећи, снабдевање струјом из Ниша. Трећи предлог је био најприхватљивији. Да би дошло до његове реализације Прокупље је узело дугорочни зајам од 700 000 динара. Тим средствима је урађена електрична мрежа од Ниша до Прокупља, преко Дебелог брда. Електрифициран је и део града.

Тако је Прокупље добило јефтинију струју са уреднијим снабдевањем. Овим потезом Прокупље је решило проблем снабдевања струјом за наредне две деценије.

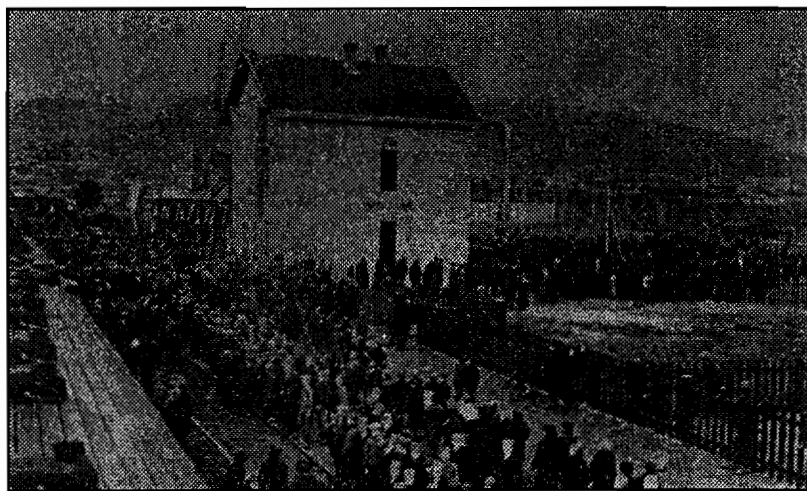
Када је кроз Топлицу изграђена железничка пруга?

Највећи привредни подухват у периоду између два светска рата за Топлицу свакако је изградња железничке пруге од Дољевца до Куршумлије.

Више од четири деценије чекали су Топличани да се реализује, још крајем прошлог века донет, план о изградњи железнице кроз Топлицу.

За сво то време, до доласка првог воза у Прокупље 27. децембра 1925. године, главно превозно средство Топличана су волујска кола и коњске кочије.

Донекле је путовање Топличана било олакшано када је завршена пруга Ниш - Београд 1884. године и наставак пруге од Дољевца према Ристовцу 1888. године (али само за путовање до удаљенијих места у Србији).

Дочек првог воза у Прокупљу

Изградња пруге кроз Топлицу, од Прокупља до Крушумлије, настављена је 1926. године. Овај део пруге завршен је почетком јула 1930. године. Први воз у Куршумлију стиже 6. јула 1930. године. Тиме је завршен део пруге кроз Топлицу од Дољевца до Куршумлије у дужини од 56 км и 200 м. Да би се планирани пројекат изградње пруге завршио, тачније, да би се изградила пруга од

Куршумлије до Приштине потребно је било изградити још 65 км пруге. Овај део је, такође, значајан за Топлицу јер је он већим делом пролазила кроз Косаницу. Наставак изградње овог дела пруге од Куршумлије до Приштине отпочео је крајем 1937. године. Због избијања Другог светског рата обустављена је изградња овог дела пруге, која ће се наставити након завршетка рата.

Колико је изградња пруге била значајна за становништво Топлице најбоље потврђују дочеци првих возова у Прокупљу, Барлову и Куршумлији.

Изградња железнице допринела је бржем економском, културном и политичком развоју Топлице.

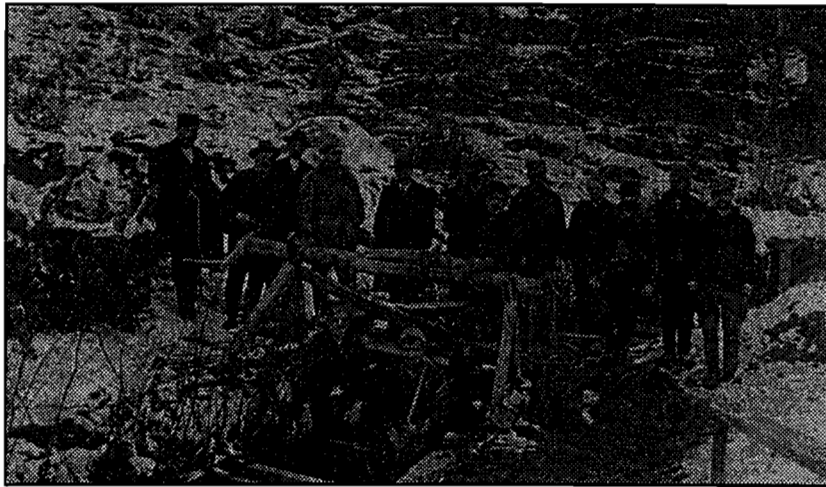
Кад Прокупље добија први водовод?

Прокупље је први водовод добило за време владавине Турака. Турци су изградили водовод у Прокупљу 1860. године. Воду су довели за извора из села Горња Стражава, са места званог Терзијски поток. Ту су каптирали један јачи извор, одатле су воду цевима спроводили до десетак варошких чесама. На северо-западу вароши постојао је други извор (код места Црквена вода). Вода са овог извора спроведена је до чесме код Дамчевићеве воденице. Са ове чесме се цела Царина снабдевала водом.

Из турског водовода снабдевана је чесма подигнута након ослобођења Прокупља од Турака (на месту данашњег парка у центру града, на простору између гроба Ратка Павловића Ђићка и хотела "Хамеум"). Вода са ове чесме коришћена је све до 1926. године када Прокупље добија нови водовод. Из турског водовода водом је снабдевано и турско купатило чији остаци се и данас могу видети.

Повећање броја становништва у Прокупљу утицало је на то да су потражње за водом биле веће од капацитета старог турског водовода. Урађен је пројекат за нови водовод. Министарство за пољопривреду 1926. године усвојило је тај пројекат. Нови водовод је грађен све до 1932. године. За овај водовод каптиран је извор у

подножју Видоваче, у месту Шеварине, код села Беле Воде. Вода је природним падом доведена до резервоара на Боровњаку, а одатле у градску мрежу.

Радови на водоводу - место "Шеварина"

Ко је Алекса Савић?

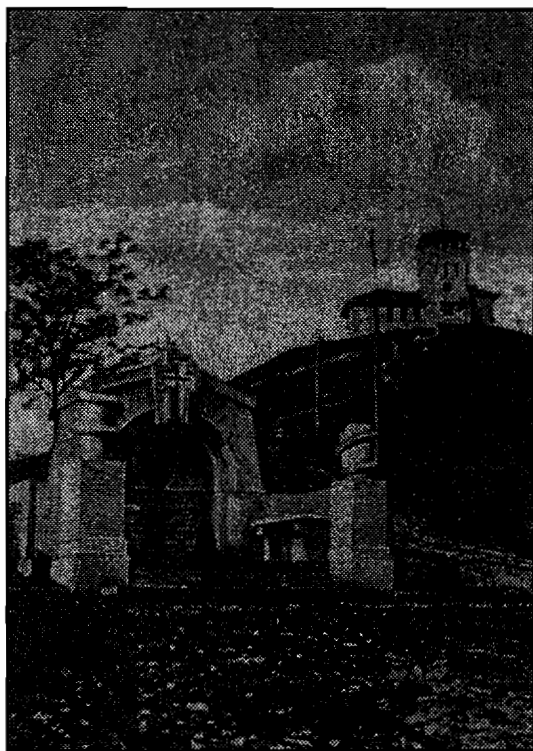

др Алекса Савић

Др Алекса Савић (1878-1928), лекар, посланик и министар здравља, рођен је у Ужицу. Медицинске студије завршио је у Грацу 1903. године. За лекара среза прокупачког постављен је 1904. године. За време свог службовања у Прокупљу нема места у Топлици које није обишао. Учесник је балканских ратова. У Првом светском рату са српском војском се повлачи преко Албаније. На Крфу је управник болнице *I* српске армије. По завршетку рата одлази у Париз 1919. године и тамо остаје до завршетка специјализације. Након повратка у земљу постављен је за управника нишке болнице.

По политичком опредељењу био радикал. Као лекар од угледа, на фебруарским изборима 1925. године изгласан је за посланика Топличког округа, а две године касније, 16. јуна 1927. године постао је министар народног здравља.

Као лекар, као посланик, али и као министар здравља, дао је велики допринос у развоју Прокупља и Топлице. Његовим залагањем су обезбеђена средства за изградњу болнице у Прокупљу са 80 лежаја 1929. године. Дао је велики допринос и у изградњи зграде пољопривредне школе 1927. године. Као бактериолог специјалиста знао је шта за један град значи обезбеђење воде и изградња водовода. На његову иницијативу започета је изградња водовода у Прокупљу, а изграђено је и јавно купатило. У многим селима саграђене су чесме. Пошумљен је Боровњак, засађени су борови изнад болнице и започето пошумљавање Хисара.

*Гроб и задужбина
др. Алексе Савића*

Прокупље је много волео зато је део своје имовине од 400.000 динара тестаментом завештао граду за изградњу спомен задужбине - санаторијума на Хисару, за опоравак болесника.

Умро је у Нишу јануара 1928. године, а по личној жељи сахрањен је у Прокупљу, на Хисару.

У чему се огледа допринос Хранислава Савковића у развоју Прокупља и Топлице?

Хранислав Савковић

Поред Алексе Савића, Хранислав Савковић је још један од оних људи који нису из Топлице, а дали су велики допринос њеном развоју. Родом је из Жупе. Учитељски позив га је довео у Топлицу. Службовао је у многим местима. За време службовања у Житном Потоку његовом заслугом основана је прва књижница у Топлици 1895. године, баш у овом месту. Био је члан Одбора за оснивање гимназије у Прокупљу 1908. године. Као председник општине Прокупље, залагао се за бржи економски, културно-просветни и здравствени развој града и околине, па и читаве Топлице. Његовом заслугом Прокупље је добило водовод 1932. године. У току Другог светског рата (децембра 1941. године) као пензионисани учитељ изабран је за првог председника Градског народноослободилачког одбора Прокупља. Почетком јуна 1942. године ухапшен је и одведен у логор у Нишу. Стрељан је на Бубњу 15. децембра 1942. године.

Које су основне карактеристике развоја радничког покрета у Топлици у периоду између два рата?

Након завршетка Првог светског рата многе занатлије, вративши се из рата, поново отварају занатске радње и почињу синдикално да се организују. Радничка класа се постепено обнавља.

То је време када у Топлицу продиру пролетерске идеје из Русије, али и идеје Социјалистичке радничке партије Југославије.

У кафани "Два орача" 1919. године одржан је збор радника, на коме је договорено да се обнови рад струковних синдиката и пододбора. Након завршеног збора радници крећу улицом града и

протестују против самовоље тадашњих општинских власти.

Радничка класа Прокупља се 1920. године укључује и у политички живот. Преко листе КПЈ истакла је своје кандидате за председника општине и одборнике општине на општинским изборима. Мада предизборну агитацију није добро организовала јер није било довољно јединства, на изборима је имала успеха.

Прокупачки радници - комунисти имаће свог представника на конгресу у Вуковару 1920. године, зидара Илију Ђорђевића.

Увођењем "Обзнане" и "Закона о заштити државе" напредни раднички покрет Топлице прелази у илегалу.

Без обзира на све тешкоће и забране првих година после Првог светског рата, напредни раднички покрет није уништен, мада није могао да достигне степен организованости из периода пре Првог светског рата. Радничком покрету Прокупља у тим тешким данима помажу активисти из Ниша, Милош Марковић, браварски радник, члан КПЈ. Он је помогао радницима Прокупља да оснују Месни одбор синдиката Прокупља. Месно синдикално веће у Прокупљу деловаће све до Шестојануарске диктатуре 1929. године.

Свој рад у том периоду обновили су пододбори синдиката скоро свих струка. Осмог марта 1926. године одржан је заједнички збор свих радника. Током 1926. године у Прокупљу је формирано Месно синдикално веће од свих синдикалних пододбора. Ово веће се у свом раду ослањало на помоћ обласног већа Независног синдиката из Ниша. Шестојануарска диктатура ће у потпуности прекинути синдикалну организацију радничког покрета у Прокупљу.

Ситуација у радничком покрету Прокупља се није битно изменила ни у периоду после укидања диктатуре. На такво стање утицаће пре свега раздор у редовима руководства синдикалних организација. Радничка класа Прокупља (већином занатлијски радници) опредељује се за Уједињени раднички савез синдиката (УРСС). У Прокупљу је 1935. године обновљена Подружница кожарских радника. Своју Подружницу синдиката столарски радници су обновили 1937. године. Подружницу формирају и кројачки

радници 1938. године, који исте године организују штрајк кројачких радника. Успешно организовани штрајк кројачких радника утицаће и на оснивање нових подружница и у другим струкама.

У годинама пред Други светски рат у Топлици се развија и задружни покрет.

Општа карактеристика радничког покрета у Топлици, у периоду између два рата, условљена је малим привредним развојем који је утицао на то да је у Топлици, па и Прокупљу, радничка класа малобројна, слабо организована, чврсто везана за своју струку. Мало је било заједничких наступа радника.

Када је формирана прва партијска ћелија КПЈ у Прокупљу?

Малобројна радничка класа у Прокупљу условила је и мали број партијских активиста. Ионако мали број комуниста у Прокупљу прекида своје активности доношењем "Обзанае" и "Закона о заштити државе". Сви покушаји након тога да се обнови рад чланства КПЈ су безуспешни. Тако ће прва партијска ћелија бити формирана у Прокупљу тек почетком 1926. године. Формирању ове партијске ћелије помогао је Димитрије -Мита Стоиљковић, из Ниша, члан Месног комитета КПЈ за Ниш. Партијска ћелија у Прокупљу била је у то време једина у Топлици и бројала је шест чланова. Први секретар партијске ћелије је Нестор Костић - Нега, обућарски радник. Он је 1928. године присуствовао Покрајинској конференцији КПЈ за Србију. "Партијска организација у Прокупљу деловала је у потпуно илегалним условима, који су билине само веома тешки, већ и изузетно опасни по живот њених чланова"⁹⁴. Увођењем Шестојануарске диктатуре 1929. године, почела је потеря за комунистима. У тој потери из Прокупља су ухапшени Нестор Костић и Властимир Стоиљковић. Од тада у Прокупљу престају активности чланова КПЈ. Нова партијска ћелија у Прокупљу биће формирана тек 1940. године.

⁹⁴ Драгољуб Ж. Мирчетић, Прокупље и околина између два светска рата 1918 - 1941, Прокупље 1998, стр. 151

Шта је изграђено у Прокупљу између два светска рата?

Прокупље је у периоду од 1918-1941. године привредно и културно средиште Топлице. У свом развоју, ипак, далеко је било испред свих осталих места у Топлици. Неразвијена привреда није пружала неке велике могућности за изградњу. Но, без обзира на све потешкоће у Прокупљу је много тога изграђено у овом периоду.

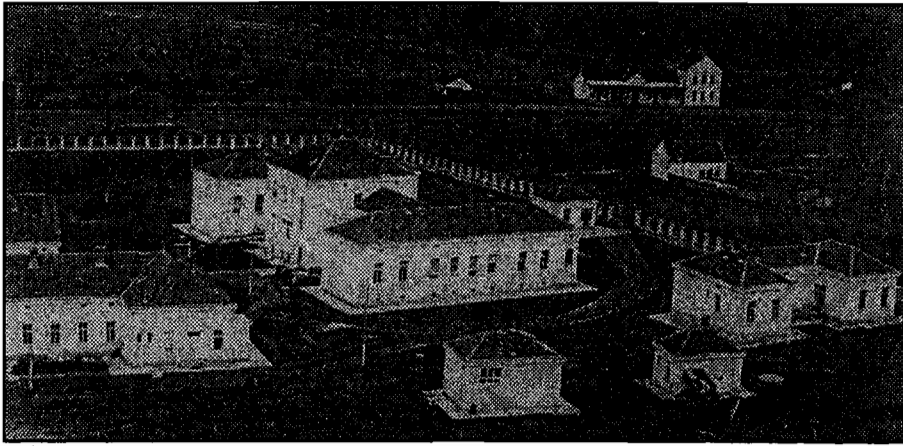
Прокупље је нову зграду поште добило већ 1925. године када је започета и изградња Женске занатске школе. Те године са изградњом железнице гради се Железничка станица у Прокупљу. За потребе Ниже пољопривредне школе 1927. године гради се школска зграда. Залагањем др. Алексе Савића у Прокупљу је изграђена болница 1929. године. Започета је изградња Соколане 1934. године, а те године изграђен је и бетонски мост на Топлици, а у центру града подигнут је споменик Топличким јунацима. Године 1937. започета је изградња интерната за смештај Више домаћичке школе, изградња Гимназије и Трговачког дома на Царини. Главна улица у Прокупљу калдрмисана је 1939. године.

Поред изградње ових објеката у Прокупљу, је између два рата, решено и питање водоснабдевања 1932. године и снабдевање електричном енергијом 1937. године.

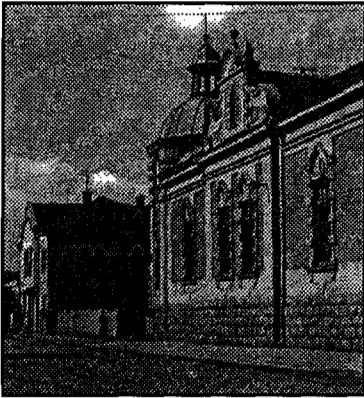
Становници Прокупља, њих 6 и по до 7 хиљада, снабдевало се робом у око 45 дућана, лоцираних углавном у главној улици. У граду је пред почетак Другог светског рата, било два хотела ("Европа" и "Рапоња") и 38 кафана. "Поред кафанског живота, хотел "Европа" и "Рапоња" су деценијама служили за разне друштвене потребе Прокупчанима. У њима су одседали путници, приређиване су гозбе за угледне госте у свечаним приликама, одржаване су позоришне представе путујућих позоришних група, биоскопске представе и друге приредбе."⁹⁵

Неки од објеката започети у овом периоду биће завршени тек након завршетка Другог светског рата (Гимназија и Трговачки дом).

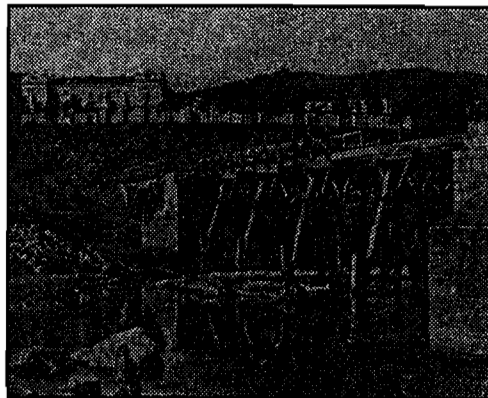
⁹⁵ Драгољуб Ж. Мирчетић, н.д., стр. 189

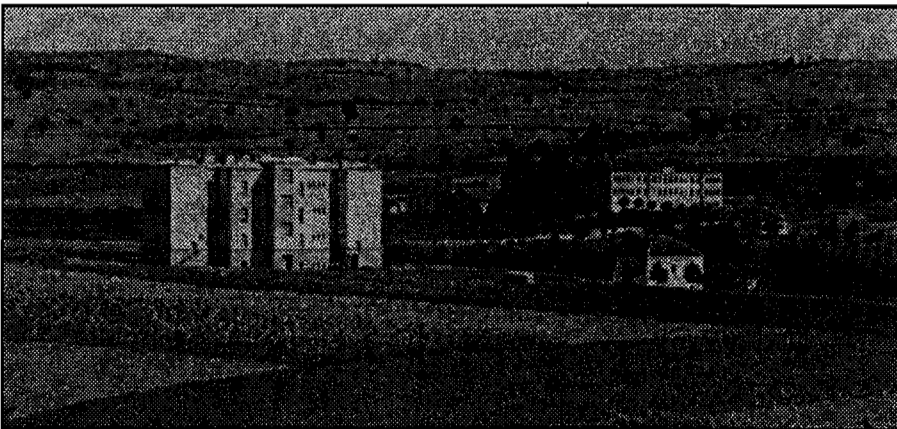
Железничка станица и болница

Пошта и Соколски дом

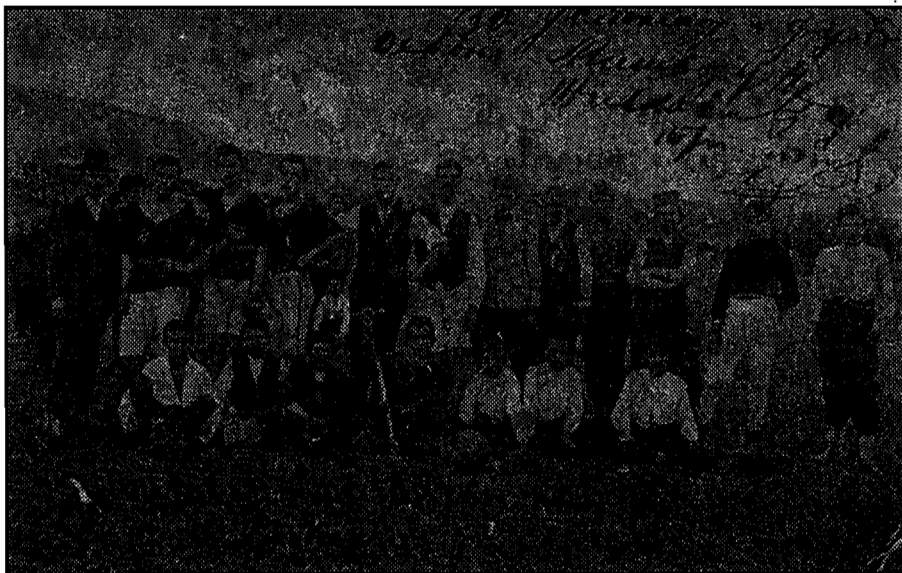
Изградња моста на Топлици

Учитељско-домаћичка и Пољопривредна школа

На ком месту у Прокупљу је саграђено прво фудбалско игралиште и када?

Прво фудбалско игралиште изграђено је у Прокупљу 1919. године на пољани званој Ширина, код данашње Железничке станице. Касније је игралиште изграђено у Липару. Када је овај простор припао Министарству војске за логоровање питомаца Војне академије, изграђено је ново игралиште, пред Други светски рат, на месту где се некада налазила турска барутана. Данас је на том простору Предионица памука "Топличанка", а ново игралиште, које постоји и данас, је изграђено на десној обали реке Топлице.

Топлички лоптачки клуб "Топлица", 10. X. 1920.

Који листови су излазили у Прокупљу од почетка XX века до почетка Другог светског рата?

На почетку XX века било је покушаја за покретањем локалне штампе. Али ће тек од 1907. године почети да излазе "Топличке новине". Овај лист излазиће све до балканских ратова. Лист је излазио четвртком, а уређивао га је Коста Спасојевић,

деловођа окружног начелства. Од 1908. године излази још један лист чији је назив непознат. Познато је да су уредници тих новина били Димитрије Барбуловић и адвокатски писар Влада, звани Мачак.

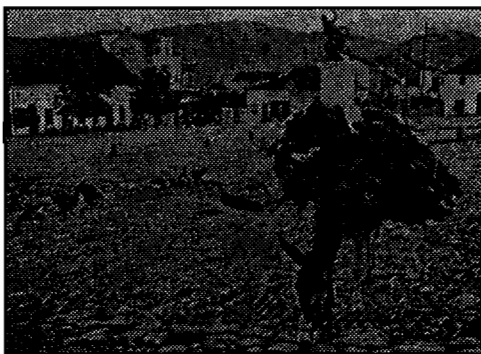
Поред новина, било је и покушаја покретања књижевних часописа. Тако је 28. фебруара 1929. године у Прокушљу покренут омладинско-књижевни часопис "Луча", уређивао га је Живојин Митић, студент филозофије.

Од 1932. године, на кратко, излазе "Топличке новине". Од јануара 1935. године излази "Глас Топлице" (14 бројева изашлих), уређивали су га Ђорђе Дедић и Душан Костантиновић. Пред Други светски рат излазио је и недељник "Топлички гласник" чији је власник и уредник био Мирослав Зотовић. Штампана у Топлици у поменутом периоду нема неки континуитет.

Одакле Прокушљу потиче надимак Магарево?

Историчари су забележили да се Прокупље у прошлости помињало под различитим називима. Мало је оних који су забележили да су мештани Прокупље називали Магарево.

А ево како је дошло до тог надимка граду. Прокупље је од давнина познато као виноградарски крај. Не тако давно занимање већине Прокупчана било је виноградарство. Да би се ти виногради обрађивали (а већина их је била на неприступачном терену), коришћени су магарци. Они су коришћени за ношење алата, хране радницима, воде за прскање винограда и др. Многи старији Прокупчани се и данас сећају да је млада у мираз младожењи

"носила" лојзе - виноград и магарца. Не тако давно у нашем граду је одржавана и трка магараца. Била је то посебна атракција за мештане. И тако, мало по мало, и лепо град доби надимак "Магарево".

Које су карактеристике привредног и просветно-културног развоја косаничког среза у периоду између два светска рата?

Као и други срезови у Топлици и косанички срез је претрпео велика општења у тек завршеном Првом светском рату. И из овог краја је велики број мобилисаних за српску војску. Али и саме страхоте Топличког устанка највише су оставиле последица на овај брдско-планински крај.

Пољопривреда је главно занимање становништва. Поред ратарства и повртарства велики број људи бави се и сточарством. Погодни услови омогућавали су и воћарску производњу. Често се у овом крају осећао недостатак у повртарским производима па су они, на пијацу у Куршумлији стизали четвртком из Добрича и са Косова.

Шуме које су заузимале већи део површина, коришћене су за огрев, али у периоду између два рата отпочеће се са прерадом. За потребе изградње железнице коришћени су прагови израђени у предузећу "Браћа Вуксановић". Предузеће је основано 1930. године, бавило се сечом, прерадом и трговином дрвеном грађом. Исте године браћа Ивић у Куршумлији основала су предузеће "Соколовица". Предузеће је било смештено код Железничке станице у Куршумлији. Бавило се сечом, прерадом и продајом дрвене грађе. Стругара на водени погон постојала је и у Лукову.

У Куршумлији је још пре Првог светског рата постојала "Фабрика за прераду вуне и сукна". У току рата није радила. Од 1920. године поново ради. Њен власник је Душан Најдановић из Куршумлије. Већ 1927. године уз ову фабрику саграђен је погон за парни млин и погон за производњу електричне енергије. Других погона у Куршумлији и околини није било.

Занатство у Куршумлији је јако развијено. Најзаступљенији су били: ковачки, поткивачки, столарски, коларски, пинтерски, обућарски, опанчарски, кројачки, лимарски, казанцијски, каменорезачки и други занати. Поред Куршумлије било је занатлија и по селима.

Дућана је највише било у Куршумлији али било је и по селима. Постојале су продавнице мешовите робе али и специјализованих продавница. Веома је била развијена домаћа радиност.

Копаник је познат по рудном богатству, али је то рудно богатство слабо експлоатисано.

Путна мрежа у косаничком срезу је била развијена, али су путеви били са много успона и кривина и лоше су одржавани. Из Куршумлије путеви су водили у пет праваца.

За Куршумлију највећи догађај између два рата је добијање железнице 1930. године. И почетак изградње железничке пруге од Куршумлије према Косову 1937. године.

У Куршумлији у то време су постојала два хотела "Европа" и "Балкан". Туристичка места су две бање, Куршумлијска и Луковска. Од 1930. године Куршумлијска Бања је и лечилиште.

Прва банка у Куршумлији основана је 1923. године и звала се Савезна кредитна банка.

У Куршумлији још од 1908. године постоји пошта.

Школство је имало традицију - прве школе су отворене одмах након ослобођења од Турака. Након завршетка Првог светског рата у Косаници постоји седам школа. У Куршумлији две. Школа је радила још у Добром Долу, Рачи, Куршумлијској Бањи, Грабовници и Лукову. Године 1921. године отворена је школа у Мерћезу, а 1926. године у Пуповцу. Од 1926. до 1940. године отворено је још девет школа. Многе од поменутих школа радиле су у неадекватним условима.

У Куршумлији је, при Нижој гимназији, радила библиотека, а књижнице су постојале и у Грабовници, и у Куршумлијској Бањи.

Почетком овог века у Куршумлији је изграђена болница, али ће у њој дуго, па и у периоду између два рата, радити само један лекар и неколико медицинских сестара.

Општи је утисак да је косанички срез заостајао у развоју за прокупачким срезом. Разлог се може тражити у томе што је Прокупље у то време било привредно и културно средиште Топлице.

Колико партијских ћелија КПЈ делује у Косаници у периоду између два светска рата?

Раднички покрет у Косаници у периоду пре Првог светског рата је неразвијен. Али у Косаници Српска социјал-демократска странка (ССДП) има својих чланова још од 1910. године. Након завршетка рата у Куршумлији је основана Месна организација КПЈ. На челу те организације од 1920. године је Милош Шуловић, опанчар.

Као и у другим срединама и у Куршумлији и Косаници КПЈ прелази у илегалу са доношењем "Обзнане" и "Закона о заштит државе".

Шестојануарска диктатура 1929. године је још више отежала рад чланова КПЈ.

На развој радничког покрета и КПЈ у Косаници утицаће изградња железнице од Куршумлије до Приштине. Међу стручњацима и радницима на овој прузи било је чланова и симпатизера КПЈ. Међу њима свакако је најпознатији Воја Јеремић, инжињер. Он је дао највећи допринос оснивању прве партијске ћелије у Куршумлији. Захваљујући његовом ангажовању, повезаношћу са МК КПЈ Ниша и ОК КПЈ Лесковац, у Куршумлији је 7. новембра 1938. године основана прва партијска ћелија КПЈ Куршумлије. Убрзо ће на овом простору доћи до оснивања још партијских ћелија. Тако ће до краја 1939. године у Косаници деловати четири партијске ћелије КПЈ. Децембра из Косанице и Куршумлије. Конференцији је присуствовало 25 чланова КПЈ.

Маја 1940. године у Куршумлији је формиран МК КПЈ са задатком да обједини рад свих партијских ћелија. У јесен исте године у Куршумлији је формиран и актив СКОЈ-а.

Везу са масама МК КПЈ Куршумлије је успостављао је кроз културно-просветне активности и то како у Косаници тако и у осталим деловима Топлице.

Средином 1940. године полиција је открила активности чланова МК КПЈ и ухапсила је неке чланове. Ухапшен је Воја Јеремић и други чланови МК. Отпуштени су из службе. Напуштају

Куршумлију. Одласком водећих људи из чланства КПЈ из Куршумлије, рад куршумлијске партијске ћелије свео се на младе и неiskusне чланове. Све то утицаће да партијска организација у Куршумлији скоро престаје са радом. Оснивањем партијске ћелије у Прокупљу 1940. године центар активности чланства у Топлици премешта се у Прокупље.

Које су основне карактеристике привредног и просветно-културног развоја бачког краја у периоду између два светска рата?

Као и цела Топлица и бачки крај се веома споро развијао у периоду између два светска рата.

Основно занимање становништва је пољопривреда. Плодна земља омогућавала је становништву да преживи. Мало је оних који су имали вишкове за тржиште. Ратарство је грана која доминира у овом крају, мада у неким селима је развијено и воћарство. Становништво брдско-планинских насеља бавило се и сточарством. Шуме Јастрепца и Копаоника коришћене су углавном за огрев.

Привреда је тек у зачетку. Прво индустријско постројење појавиће се тек 1927. године. То је био млин с вуновлачаром, власништво Добривоја Стошовића. У Блацу је поред овог погона изграђена и цигло-црепана, власника Воје Поповића. Поред воденица поточара, других постројења у то време у овом крају нема.

У селу Чучалу отворен је рудник угља, више као истраживачко подручје јер врло је мало експлоатисан.

Прво Акционарско друштво основано је у Блацу 1927. године. Оно је у почетку имало 41-ог акционара. Акционари су богатији људи из целе Топлице. Први председник друштва је Драгић Шелмић. Акционарским капиталом отворене су многе занатске радње, кафане и трговинске радње, и то како у Блацу тако и по селима.

У Блацу је 1933. године основана Привредна банка. Она је

имала своју филијалу у Куршумлији.

Године 1938, урађен је план о мелиоризацији бљачког језера. Тај план није реализован ни до данас.

Путна мрежа у бљачком крају која је углавном била неразвијена, нешто је побољшана када је 1938. године добијен државни зајам. Он је наменски додељен од државе да би се изградиле путеви, мостови, чесме и бунари. Та средства су искоришћена за изградњу пута Разбојна - Блаце и Блаце - Барбатовоц.

Привредно сиромаштво бљачког краја одразило се и на његов просветно-културни развој. Тако ће Блаце тек 1929. године добити Грађанску школу, 1938. године Нижу домаћичку школу за женску децу. За обе ове школе урађена је школска зграда.

Културне установе у Блацу и околини у то време не постоје. Али ће Трбуње, код Блаца, изнедрити великог песника, Радојка Јовановића - Радета Драинца, песника бунтовника, како су га тада звали.

Које су основне карактеристике страначких надметања у бљачком крају у периоду од 1919-1940. године?

Привредна и културна неразвијеност бљачког краја није се одразила и на политички живот у овом крају. Напротив, страначки политички живот је био веома развијен.

Страначки и политички живот овог краја, који је територијално припадао прокупачком срезу, отпочео је одмах након ослобођења. Као и пре Првог светског рата, и у периоду између два рата, доминантну улогу имаће две странке: Радикална и Демократска, а на политичкој сцени као трећа странка појављује се и Земљорадничка странка.

На парламентарним изборима 1920. године из бљачког краја ће бити два кандидата: Драгић Шелмић, радикал, земљорадник из Трбуња, а на листи Демократске странке Лука Миловановић, земљорадник из Сварча. За посланика је изабран Драгић Шелмић, радикал, иако су у Прокупљу јачи утицај имале демократе.

На парламентарним изборима 1923. године на листи

демократа из Блага је Рафајло Живковић, трговац из Горње Драгуше. Драгић Шелмић је поново изабран за посланика.

На изборима 1925. године на листи Самосталних демократа је Сима Секулић, богати земљорадник из Лазаревца, а на листи радикала је Драгић Шелмић, он је изабран за посланика Народне скупштине.

Када су после укидања Шестојануарске диктатуре 1931. године обновљени избори, Драгић Шелмић, као кандидат са Владине листе је изабран за посланика Народне скупштине. Драгић Шелмић, радикал је на свим изборима одржаним од 1920-1935. године био биран за посланика, осим на изборима за парламент 1927. године када су демократе победиле и имале два представника у парламенту, а радикали само једног, др. Алексу Савића.

Драгића Шелмића са политичке сцене је потиснуо човек из исте странке, Добривоје Стошовић, из Блага, власник млина и вуновлачаре у Блаци, човек режима у Београду. Добривоје Стошовић се муњевитом брзином попео на политичку сцену Топлице, али и Србије, јер је био и министар у Влади, па директор Привилеговане аграрне банке. Као кандидат на листи Богољуба Јевтића изабран је за посланика прокупачког среза 1935. године. Интересантно је то да су Шелмић и Стошић, као кандидати ЈРЗ, водили беспштедну "борбу" за придобијање гласача. Из те борбе Стошовић излази као победник. Драгић Шелмић се повлачи са политичке сцене, а Стошовић је све до избијања Другог светског рата "политичка фигура" број један у Топлици.

Које су основне карактеристике привредног и просветно-културног развоја добричког среза у периоду између два светска рата?

Први светски рат и Топлички устанак оставили су пустош за собом и у добричким селима. Добрич је у Првом светском рату остао без најпродуктивнијег дела становништва. Многи од мобилисаних у Други гвоздени пук никада се неће вратити у свој родни крај. Велики је број оних који су се вратили као инвалиди. Након

завршетка рата запуштену плодну земљу скоро да нема ко да обрађује. Оруђа и све што је могао да опљачка, окупатор је опљачкао.

Пољопривреда је основна привредна грана Добрича. Становништво се бави ратарством и повртарством, а сточарством само на десној обали Топлице, у планинским селима.

Прва индустријска постројења у добричком срезу су млинови у Пуковцу и Дољевцу. Власници млина у Дољевцу имали су и две влачаре и електричну централу којом су осветљавали Дољевац и Белотинац. У Дољевцу су постојале и две кречане. У многим селима на Топлици постојале су воденице.

Занатство је неразвијено, углавном су били заступљени: ковачки, поткивачки, коларски, столарски, пинтерски и неки други занати. Трговина је неразвијена. Дућани су постојали само у већим местима. Поред земљорадње становништво се бавило и домаћом радиношћу.

Пролазак железничке пруге кроз добрички срез 1925. године у многومه ће убрзати развој овог краја, јер је путна мрежа у овом периоду била лоша.

Како у привредном погледу тако и у просветно-културном погледу добрички срез је неразвијен. Школству се није придавао неки већи значај. Након завршетка Првог светског рата на овом подручју постоје само четири школе: у Житорађи, Бакусу, Дубову и Доњем Црнатову. Нешто касније из ових школа издвајају се матична одељења, али се граде и нове школе, као што је школа у Старој Божурни, и другим местима. Но, све до почетка Другог светског рата многа села и са великим бројем ученика нису имала школу у свом месту, тако да ће деца из добричких села пешачити до школе и преко 10 км.

И у културном погледу Добрич је заостајао за Прокупљем и другим већим местима у Топлици. Прве установе културе помињу се у добричком срезу 1927. године. То су читаонице, једна у Житорађи, друга у Старој Божурни. Непосредно пред почетак рата у многим селима су основане културно-уметничке групе. Носиоци културно-просветног живота до Другог светског рата у срезу добричком су школе, учитељи, гимназијалци и студенти.

Које су основне карактеристике културног развоја Топлице у периоду између два светска рата?

За разлику од привредног развоја који је на ниском ступњу у периоду између два светска рата, културни живот у Топлици се нагло развија. Томе је пре свега допринео ентузијазам и залагање људи из овог краја. Одмах након завршетка Првог светског рата подижу се у Топлици нове школе, оснивају се хумана и културна друштва, оснивају се здравствене задруге и развија се здравство.

У Прокупљу и Куршумлији основана је Јадранска стража, обновљени су пододбори Црвеног крста и Народне одбране. Од 1929. године у Прокупљу са успехом ради друштво "Књегиња Зорка", Аеро клуб. Још 1927. године основано је Ловачко друштво "Југовић".

У Прокупљу је основан Трговачко-занатлијски еснаф, Трговачка омладина, Занатлијска омладина, Пчеларска задруга, Виноградарска задруга, Ловачко удружење, Удружење резервних официра, Трговачко-занатлијска омладина, Удружење четника, Певачко друштво, као и Соколско друштво.

Соколске чете у Топлици образоване су и у селима Житорађи, Прекопуцу, у Тулару, Бресници, и у Блацу.

И у погледу просвете ситуација се побољшава. Отговарају се нове школе у многим местима. Гимназија у Прокупљу прераста у Државну осморазредну гимназију. Отвара се у Прокупљу Нижа пољопривредна школа, као и Женска занатска школа и Трговачко-занатлијска школа.

У Блацу постоји Грађанска школа. У Куршумлији Вечерња занатлијска школа. У целом Топличком округу у том периоду постоји 69 основних школа.

Изграђена је болница у Прокупљу, здравствена установа у Куршумлији. Покренути су и часописи и локални листови.

Ако се упореди културни развој Топлице са другим крајевима, може се видети да је Топлица заостајала у културном развоју у односу на друге крајеве. Али када се упореди привредни развој тих средина са Топлицом, просто је зачуђујуће шта је Топлица постигла у културном развоју у овом периоду.

Када је откривен споменик Топличким јунацима?

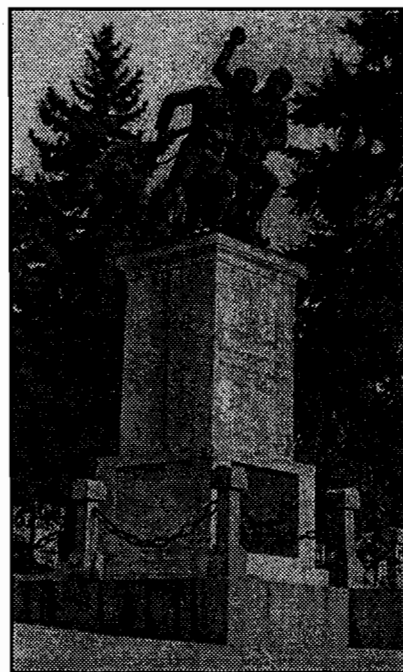
Говор краља Александра приликом откривања споменика 9. септембра 1934.

Најзначајнији догађај у земљи 9. септембра 1934. године догодио се у Прокуљу. Тога дана свечано је откривен споменик погинулим Топличанима у ратовима за ослобођење од 1912-1918. године. Такође, прокупачка црква је обележила хиљадугодишњицу свога постојања.

Поред неколико десетина хиљада грађана из Топлице и других крајева откривању споменика су присуствовали: Краљ Александар, председник Владе Никола Узуновић, председник Народне скупштине, неколико министара, патријарх Варнава, родитељи Косте Војиновића, Коста Пећанац, представници званичних делегација из читаве Југославије, делегација Другог пешадијског пука, аутор споменика Франо Менгело Динчић, и многи други.

Патријарх Варнава и епископ нишки Јован, уз асистенцију око сто свештеника извршили су освећење споменика.

Пред откривање споменика палим Топличанима говоре су одржали: патријарх Варнава,

Споменик палим Топличанима 1912-1918

Михајло Љешевих, председник одбора за подизање споменика, Милорад Ђурашковић, председник општине и краљ Александар, који је након одржаног говора открио споменик. У том тренутку београдски студентски хор отпевао је "Хеј трубачу", а ескадрила авиона надлетала је Прокупље. Краљ Александар је остао у Прокупљу још неколико сати.

У граду окићеном заставама целог дана је трајало општенародно весеље.

Када је откривен споменик Кости Војиновићу у Прокупљу?

Откривање спомен-бисте Кости Војиновићу 13. јуна 1937. године је један од значајних културних догађаја у Топлици. Истог дана Месно соколско друштво овележавало је тридесетогодишњицу свога постојања. Тим поводом у холу Соколане откривена је и спомен - биста краљу Александру.

У Прокупљу су тога дана стигли многи гости и окупило се неколико хиљада људи из Топлице. Од гостију, овој манифестацији присуствовали су: изасланик кнеза Павла Карађорђевића Миленко Јовановић, министар просвете, Добривоје Стошовић, бан Моравске бановине Марко Новаковић, епископ нишки Јован, и многи други.

Свечаност је отпочела дочеком гостију у сали Соколског дома. Одатле је поворка отишла до цркве св. Прокопија у којој је епископ нишки Јован, са још 10 свештеника и хором "Југ-Богдан", одржао чинодественије. Након завршене молитве у цркви поворка се враћа у Соколану где је у холу дома откривена биста краљу Александру. Бисту је открио Миленко Јовановић, кнежев изасланик, потпуковник и командант прокупачког војног округа. Поворка је затим кренула ка парку, испред зграде начелства, где се већ било окупило неколико хиљада људи. По освећењу откривена је спомен-биста Кости Војиновићу. Бисту је открио Коста Пећанац, који се после обратио присутнима.

У поподневним часовима Соколови Прокупља одржали су

јавни час, а у вечерњим часовима је одржана свечана академија у сали Соколског дома.

Ко је из Топлице учествовао у шпанском грађанском рату?

Као добровољци у шпанском грађанском рату (1936-1939) из Топлице учествују: Ратко Павловић, Ратко Вукићевић и Светислав Ђорђевић.

Ратко Павловић, рођен је у Бериљу 1.марта 1913. године. Након завршена Гимназије уписује Правни факултет у Београду 1932. године. Од 1935. године студије наставља у Прагу, где пажљиво проучава марксистичку литературу. Због неких јавно испољених ставова долази у сукоб са појединим руководећим члановима КПЈ. Када је отпочео шпански грађански рат као добровољац, међу првима, из Прага одлази за Шпанију и прикључује се републиканској војсци. Добио је чин капетана и постављен је за предавача и руководиоца официрске школе у Мадригесу. После гушења шпанске револуције, преко Француске пребацује се у Топлицу. Искуство стечено у шпанском грађанском рату добро ће послужити Ратку Павловићу у борби против окупатора у Другом светском рату. Од првих дана окупације ради на подизању устанка против окупатора. Погинуо је као командант Другог јужноморавског одреда 26. априла 1943. године. Још за

Ратко Павловић

Ратко Вукићевић

Светислав Ђорђевић

живота постао је легенда. За заслуге у НОБ-у проглашћен је за народног хероја маја 1945. године.

Ратко Вукићевић, рођен је у селу Претежана код Блага, студирао је права. Члан је КПЈ од 1935. године у нишкој партијској организацији. Као добровољац јула 1937. године одлази у Шпанију и ступа у 15. интернационалну бригаду. За испољену храброст добио је чин поручника. Погинуо је августа 1938. године на Аргонском фронту.

Светислав Ђорђевић, графички радник из Прокупља. Из Београда, где је радио када је почео шпански грађански рат, пребацује се у Шпанију. У шпанској републиканској армији добија чин капетана. После гушења шпанске револуције, Светислав Ђорђевић се пребацује у Совјетски Савез.

*Прокупље
1938.*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Војноисторијског института у Београду (фотокопија докумената у Народном музеју Топлице у Прокупљу).
2. Историјски архив Ниш.
3. Историјски архив Ниш, одељење у Прокупљу.
4. Фонд Народног музеја Топлице у Прокупљу.
5. Радован Бјелица, Сећање на Топлички устанак, рукопис
6. Јиричек, Константин: Историја Срба, књ. *I*, Београд 1975.
7. Марковић, А.Миленко: Топлица у прошлости, Ниш 1933.
8. Несторовић, Слободан: Под Хисаром, Београд 1972.
9. Спиридоновић-Пелех, М. Миленковић, М. Ђокић: Летопис цркве прокупачке и историја вароши Прокупље, Ниш 1930.
10. Илић, Буда: Споменица 1878-1908-1958, Прокупље 1958.
11. Топличка споменица, Београд 1934.
12. Кузмановић-Цветковић, Јулка: Прокупље град светог Прокопија, Прокупље 1998.
13. М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија, Београд 1884.
14. Танасијевић, С. Тихомир: Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља (са летописом цркве прокупачке), Прокупље 1961.
15. Мирчетић, Ж. Драгољуб: Буна у Добричу, Житорађа 1971.
16. Максимовић, Милојко: Хроника Косанице, Београд 1996.
17. Златић, др Јован: Политички живот у Нишу између два светска рата 1918-1941, Београд 1994.
18. Мирчетић, Ж. Драгољуб: Прокупље и околина између два светска рата 1918-1941, Београд 1998.
19. Ракић, Мита: Из нове Србије, Београд 1880.
20. Каниц, Феликс: Србија земља и становништво, књ. *II*,

Београд 1985.

21. Марковић, Сима: Топлица наш крај, Прокупље 1968.
22. Добричанин, Секула: На стазама службе, Београд 1930.
23. Историја српског народа, књ. *I* и *VII*, Београд 1994.
24. Стојанчевић, др Владимир: Србија у време Првог устанка 1804-1813, Лесковац 1980.
25. Врховна команда српске војске, Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878. године, Београд 1879.
26. Ђорђевић, др Владан: Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године, књ. *I* и *II*, Београд 1907.
27. Ђорђевић, др Владан, О педесетогодишњици рата 1876. године, Суботица 1996.
28. Јовановић, Слободан: Влада Милана Обреновића, књ. *II*, Београд 1934.
29. Ристић, Јован: Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878. године, књ. *I* и *II*, Београд 1896.
30. Живановић, Живан: Политичка историја Србије у другој половини *XIX* века, књ. *I* и *II*, Београд 1923/24.
31. Петровић, Мита: Ратне белешке 1876, 1877. и 1878. године, Чачак 1955.
32. Поповић, др Васиљ: Источно питање, Београд 1928.
33. Петровић, Димитрије-Мита: Борбе у Топлици 1877-1878. године, Архив Србије, Београд 1979.
34. Ђорђевић, Тихомир: Поред Топлице, Братство, Београд 1896.
35. Илић, Никола: Ослобођење Јужне Србије 1877-1878, Београд 1977.
36. Војна енциклопедија, бр.9, Београд 1967.
37. Николић-Стојанчевић, др Видосава: Лесковац и одлобођени предели Србије 1877-1878. године, Лесковац 1975.
38. Мирчетић, Ж. Драгољуб: Војна историја Ниша *I* и *II*, Ниш 1994.
39. Стојичић, Слободанка: Нови крајеви Србије 1878-1883, Лесковац 1975.
40. Стојичић, Слободанка: Уставни развитак Србије 1869-1888, Лесковац 1980.
41. Рудић, Вујадин: Становништво Топлице, Београд 1978.

42. Рудић, Вујадин: Становништво Прокупља, Београд 1992.
43. М. Лазаревић: Наши ратови за ослобођење и уједињење, српско-турски рат 1912. године, књ. *I-III*, Београд 1929-1931.
44. М. Лазаревић: Други балкански рат, Београд 1955.
45. Наумовић, М. Јован: Са гвозденим другим пешадијским пуком "књаза Михајла" 1912, Цеље 1923.
46. Ђурић, Силвија: Дневник победа Србија у балканским ратовима 1912-1913, Београд
47. Војна енциклопедија бр.1, Београд 1970.
48. Војна енциклопедија бр.5, Београд 1973.
49. Војвода Живојин Мишић: Моје успомене, Београд 1969.
50. Митровић, Андреј: Србија у Првом светском рату, Београд 1984.
51. Војвода Петар Бојовић: Одбрана Косова поља 1915.г. и заштита одступнице српске војске преко Црне Горе и Албаније, Београд 1922.
52. Стошић, мр Адам: Велики дани Србије 1914-1918, Београд 1994.
53. Ђурић, Силвија: Стевановић Видосава, Голгота и васкрс Србије 1914-1915, Београд 1986.
54. Ђурић, Силвија: Стевановић Видосава, Голгота и васкрс Србије 1915-1918, Београд 1986.
55. Туровић, Добросав: Јунаци гвозденог пука, Лесковац 1990.
56. Ђурић, Антоније: Солунци говоре овако је било, Горњи Милановац 1978.
57. Жујен Ив, Франсоа Пјер: Скопље па то је далеко Балкан 1918, Београд 1980.
58. Кроз Алабанију 1915-1916, Београд 1968.
59. Скоко, др Саво, Опачић, др Петар: Војвода Степа Степановић, Београд 1974.
60. Опачић, др Петар: Солунски фронт и уједињење, Београд 1990.
61. Ђорђевић, М. Саво: Споменица др. Рајсу, Шабац 1987.
62. Јовић, Стојан, Атанасковић Живојин: Битке и бојеви источна Србија, југоисточна Србија, Косово 1804-1944, Ниш 1983.
63. Митровић, др Андреј: Устаничке борбе у Србији, Београд 1987.

64. Перовић, др Миливоје: Топлички устанак 1917, Београд 1971.
65. Радоје, Костић: Топлички устанак 1917, Ниш 1987.
66. Дероко, В. Јован: Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916-1918, Београд 1940.
67. Младеновић, Божица: Наредбе извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка, Лесковац 1992.
68. Младеновић, Божица: Казивања о Топличком устанку, Нови Сад 1995.
69. Младеновић, др Божица: Дневник Косте Пећанца 1916-1918, Београд 1998.
70. Влаховић, Миодраг: Браћа Влаховић 1918, Београд 1987.
71. Туровић, Добросав: Јабланички комитски покрет 1916-1918, Београд 1996.
72. Топлички устанак 1917. године, Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. године, Удружење ратних добровољаца и потомака 1912-1920. године, Београд 1997.

Ч л а н ц и

1. Зиројевић, О. Ерин, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владе Мехмеда *II* (1444-1446), Врањски гласник књ. *IV*, Врање 1968.
2. Стојанчевић, Владимир: Значај устанка 1841. за ослободилачки покрет Срба у Турској, Лесковачки зборник *XXXII*, Лесковац 1992.
3. Илић, Властимир: Школе у Топлици за време Турака, Топличке новине бр.32-45 (март-април) 1955.
4. Марјановић, Петко: Ослобођење Прокупља од Турака 1877. године, Нишки зборник *XXI*, Ниш 1997.
5. Стојанчевић, др Владимир: Локални покрет за ослобођење и локални устанци у нишком санџаку са време српско-турског рата 1877-1878, Лесковачки зборник *IX*, Лесковац 1969.
6. Стојанчевић, др Владимир: Србија 1877. и 1878. године, Лесковачки зборник *XXI*, Лесковац 1981.
7. Николић-Стојанчевић, др Видосава: Архивски прилози за проучавање етничких, социјалних и економских промена у

- Прокупљу 1877/78. године, Архивски Алманах **IV**, Београд 1962, (објавио часопис "ТОК", Прокупље 1878).
8. Андрејевић, Борислав: Споменици ранијих ослободилачких ратова, часопис "ТОК", Прокупље 1981.
 9. М. Спасић, Подаци о аграрним одношајима Хришћана у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владавине, Гласник српског ученог друштва, Београд, књ.71, 1890.
 10. Ђевори, Божићар: Рад аграрне комисије за Топлички округ на разрешењу затечених аграрних односа, Лесковачки зборник **XXXI**, Лесковац 1991.
 11. Николић-Стојанчевић, др Видосава: Насељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у Топличком округу после ослобођења 1878. године, Лесковачки зборник **IX**, Лесковац 1969.
 12. Костић, мр Радоје: "Гвоздени пук у балканским ратовима" ("Топлица кроз векове"), Топличке новине, 29. јул 1994. бр.6
 13. Марјановић, Петко: "Политички привредни и културни развој Прокупља од 1900-1918", ("Шест векова Прокупља 1395-1995"), Топличке новине, 16. и 30. јун 1995. бр. 29-30.
 14. Златић, др Јован: Диверзантска дејства у Топличком устанку 1917, Лесковачки зборник **XXXIII**, Лесковац 1993.
 15. Ђевори, Божићар: Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куршумлији у рату 1917.г. обнова Топлице 1918-1921.године. значај прослава у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја, Лесковачки зборник **XXXIII**, Лесковац 1993.
 16. Мирчетић, Ж. Драгољуб: Четнички поход на Ристовац маја 1917. године, Лесковачки зборник **XXXIII**, Лесковац 1993.
 17. Јоксимовић, Секула: "Подаци о становништву у околним 1916. године" ("Шест векова Прокупља 1395-1995"), Топличке новине, 5.и 17. мај 1995. Број 26. и 27.
 18. Костић, мр Радоје: Геноцид бугарског окупатора у Косаница 1915-1918, Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997, Београд 1997.
 19. Марјановић, Петко: "Политички привредни и културни развој Топлице и Прокупља између два рата 1918-1941",

("Шест векова Прокупља 1395-1995"), Топличке новине,
14,18. јул и 11. август 1995. бр. 31-33.

20. Р. Глигоријевић: "Долазак првог воза у Куршумлију"
("Топлица кроз векове"), Топличке новине 30. јун 1995, бр.6.

SUMMARY

TOPLICA is a geographic region in the watershed of the river Toplica, bordered with the mountains Jastrebac, Kopaonik, Radan and Pasjača from the northern, western and southern sides, and with a river of South Morava from the east.

Slavs gave the name to the river, at the time of their settling down on these territories in the seventh century, after the hot springs which exist in the upper course of the river.

Owing to its convenient geographic position, suitable climate and the ground configuration, this area was inhabited even in the prehistoric period. Later its inhabitants were the Illyrians, that is the Illyrian tribe of Dardanians, who were to be conquered by the Romans at the beginning of the Christian Era. The material remains show that Toplica was part of the Roman Empire until the division of the Empire in the year of the 395 a.d. After the division of the Empire, Toplica belonged to the Eastern part of the Empire, called the Byzantine Empire. Often attacks by barbarian tribes on this territory were the agent of destruction of many things created at the time of the Empire. Even the Roman name of the Settlement HAMMEUM (today Prokuplje) was forgotten so the settlement was referred to as KOMPLOS in later sources.

Toplica was part of the Byzantine Empire until eleventh century, when it was conquered by Stefan Nemanja (1166–1196), the first of the Nemanjić family, and Slavic population has inhabited this area ever since. Stefan Nemanja built two monasteries in Toplica and also a castle in Kuršumlija. At that time Toplica was a significant area. At the time of the Nemanja's descendents Toplica lost its political and military importance, and became a peripheral, unimportant district.

At the time of the weakening of the central Serbian power, after the Nemanjić dynasty, in the second half of the fourteenth century, Toplica was ruled by prince Lazar. After conquering Niš and the area of Pomoravlje, the Turks penetrated into the territory of Toplica with growing aggressiveness. Prince Lazar managed to defeat the Turkish army once in Toplica, in the battle at Pločnik in 1386.

After the Battle of Kosovo in 1389, Toplica was under the Turkish rule even though Lazar's descendants ruled it for some time. Princess Milica mentions for the first time "the town of Saint Prokopije" in her charter from 1395, the saint after whom the town was named.

From the year of 1454 Toplica was completely under the rule of the Turks, and the Ottoman authority would last for the next 423 years.

In the period from the fifteenth till the seventeenth century Prokuplje and Toplica experienced the economic and cultural prosperity, not owing to the Turks but to the people of Dubrovnik, who founded their Dubrovnik trade colony.

The Austro-Hungarian wars at the end of the seventeenth century and the beginning of the eighteenth century influenced the break in the work of the colony, but the ethnic picture of Toplica also changed. For, after the defeat of the Austro-Hungarian army by the Turks, Serbian population withdrew following the defeated army (Serbian Migrations) and ran away from these parts in fear of the Turkish revenge. The Turks brought the Moslem population of Albanians and Cherkizes. The period of the Turkish rule over Toplica was, in short, the period of fight of the Cross against Crescent moon.

New ethnic changes came about in Toplica after the Second Serbian-Turkish war from 1877 till 1878, and the final freedom for Toplica from the Turks. Together with the Turks the Moslems also withdrew from this territory. The Serbs and the Montenegrins settled down in Toplica.

Once free from the Turks, Toplica was fused to Serbia, but it couldn't keep up with other areas in economics and cultural development. That did not change at the turn of century either. The slow economic development was stopped by the wars of 1912 and 1913 and the First World War. At the time of the First World War the Toplica rising broke out as a unique military action against the occupying forces in the defeated Europe. Toplica lost the vital part of its population in the above mentioned wars.

The people of Toplica, who stood up with their patriotism, courage and victims in all the wars, weren't adequately awarded for their war merits. After the First World War Toplica was all in ruins. Relying on development in accordance with the contemporary world. Its weak economic position are the elements of the development of this region between the two World Wars.

Translated by Marica Prekić

САДРЖАЈ

Уместо предговора	7
Део први ОД ПРАИСТОРИЈЕ ДО ТУРСКИХ ОСВАЈАЊА	9
Глава прва Антички период	11
Глава друга Средњи век	17
Део други ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ	31
Глава трећа Од Косовског боја до коначног пада под Турску власт	33
Глава четврта Доба Турске владавине	41
Глава пета Ратови за ослобођење од Турака (1876-1877/78)	71
Део трећи ОД ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1878 - 1941)	101
Глава шеста Од ослобођења од Турака до почетка XX века	103
Глава седма Период од 1900-1918. године	137

Глава осма	
Топлички устанак 1917. године	177
Глава девета	
Период између два светска рата (1918-1941)	207
Извори и литература	239
Summary	245
Садржај	247
Белешка о аутору	249

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Петко Д. Марјановић, рођен у селу Подини 1953. године, од оца Душана и мајке Верице. Са супругом Васиљком има троје деце: Наташу, Тању и Ненада.

Основну школу учио је у Подини и Житорађи а средњу завршио у Прокупљу. Дипломирао је историју на Филозофском факултету у Приштини 1977. године.

Радио је као професор историје у свим средњим школама у Прокупљу од 1977. до 1993. године. После тога прелази у Народни музеј Топлице у Прокупљу где и сада ради као виши кустос историчар.

Објавио је прво издање књиге „Топлица кроз векове” 1999. године, а 2003. књигу „Топлички устанак 1917. године”. Аутор је више стручних каталога. Стручне радове објављивао је у зборницима и стручним часописима. Вишегодишњи је сарадник Топличких новина.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

908 (497 . 11 Топлица) (091)

МАРЈАНОВИЋ, Петко Д.

Топлица кроз векове / Петко Д. Марјановић
; [фотографије Радмило Хаџи Манић] . - 2 .
изд. - Прокупље : Скупштина општине :
Народни музеј Топлице ; Пирот : Pi-press ,
2008 (Пирот : Pi-press) . - 249 . стр. :
илустр. ; 24 cm . - (Библиотека Народног
музеја Топлице у Прокупљу . Баштина ; књ.
5)

Ауторова слика . - Тираж 1.000 . - стр. 7 - 8 ;
Извод из рецензије / Драгослав Маринковић . -
Белешка о аутору : стр. 249 . - Напомене и
библиографске референце уз текст . -
Библиографија : стр. 239-244 . - Summary.

ISBN 978 - 86 - 86585 - 96 - 7

А) Топлица (област)
COBISS. SR - ID 147481100